

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ 2023 4 (116)

ИНДЕКС 75706

ТҰРАН
баспаханасы

4(116)

TÜRKİSTAN-TÜRKİSTAN
2023

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 4 (116), 2023

Қазан-қараша-желтоқсан / Ekim-Kasım-Aralık

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve
Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Шығарылымның сарапшылары:

док. проф. Ибрахим Теллиоглу (Ондокуз Майс университети – Түркия), филол.ғ.к., доц. Пакизат Әуесбаева (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты – Қазақстан), док., доц. Екрем Аян (Мұғла Сытқы Кочман университети – Түркия), док., доц. Мұрат Өзкан (Орду университети – Түркия), док., доц. Динчер Атай (Кафказ университети – Түркия), док. Айнұр Ахметова (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты – Қазақстан), док. Ибрахим Өзкан (Афион Кожатепе университети – Түркия), док. Дария Өзжан Гүлер (Учак университети – Түркия), док. Абдул Метин Челикбилек (Селчук университети – Түркия), док. Мехмет Гүнеш Шахбаз (Кыркларели университети – Түркия), док. Арзу Кият (Кыргызстан-Түркия Манас университети – Кыргызстан), док. Мехмет Билал Йамак (Кыркларели университети – Түркия), док. Хатидже Керимоғлу (Топкапы университети – Түркия), док. Насиба Джунаева (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университети – Қазақстан)

Türkistan/Türkistan

2023

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТИ

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№4 (116), 2023

Октябрь-ноябрь-декабрь / October-November-December

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005 is an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Бу Сайымın Hakemleri:

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Pakizat AUESBAEVA (M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü – Kazakistan), Doç. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi – Türkiye), Doç., Dr. Dinçer ATAY (Kafkas Üniversitesi – Türkiye), Dr. Ainur AKHMETOVA (M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü – Kazakistan), Dr. İbrahim ÖZKAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi – Türkiye), Dr. Derya ÖZCAN GÜLER (Uşak Üniversitesi – Türkiye), Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK (Selçuk Üniversitesi – Türkiye), Dr. Mehmet Güneş ŞAHBAZ (Kırklareli Üniversitesi – Türkiye), Dr. Arzu Kiyat (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan), Dr. Mehmet Bilâl YAMAK (Kırklareli Üniversitesi – Türkiye), Dr. Hatice KERİMOĞLU (Topkapı Üniversitesi – Türkiye), Dr. Nassiba JUNAYEVA (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi – Kazakistan)

Туркестан/Turkestan

2023

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Бүлент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD доктор Мадина Молдашева

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫ

- Ыбраев Шакимашрип – ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
- Демир Нуреттин – док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
- Экижи Метин – док., проф. (Эге университеті, Түркия)
- Райхл Карл – док., проф. (Бонн университеті, Германия)
- Қоңыратбаев – ф.ғ.д., проф. (Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан)
- Тынысбек – ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
- Кұрманбайұлы – ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
- Шерубай – ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
- Тұрсұн Хазіретәлі – т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

- Челик Юксел – док., проф. (Мармара университеті, Түркия)
- Садыков Ташполот – ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Қырғызстан)
- Егоров Николай – ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Ресей Федерациясы)
- Ағжа Феррух – док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
- Гүл Булент – док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
- Елеуов Мадияр – т.ғ.д., проф. (Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан)
- Кенжетәев Досай – филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
- Габибейли Иса – док., проф. (Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Әзербайжан)
- Алдаш Айманкүл – ф.ғ.д., проф. (А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан)
- Рахманов Насимхон – ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан Ұлттық университеті, Өзбекстан)
- Йылдырым Күршат – док., проф. (Стамбұл университеті, Түркия)
- Қынажы Баран Жемиле – док., доц. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Түркия)
- Әбжет Бақыт – ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
- Әуесбаева Пакызат – ф.ғ.к., доц. (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан)
- Қошанова Нағима – ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
- Мараш Ласло – PhD (Амстердам университеті, Нидерланд)
- Журакузиев Нодирбек – PhD (Ә.Науаи атындағы өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Өзбекстан)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR

Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI

Dr. Madina Moldasheva

SEKRETER

Jupar Tanauova

YAYIN KURULU

İbrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)
Ekici Metin	– Prof. Dr. (Ege Üniversitesi, Türkiye)
Reichl Karl	– Prof. Dr. (Bonn Üniversitesi, Almanya)
Konyratbayev Tynysbek	– Prof. Dr. (Uluslararası Turizm ve Otelcilik Üniversitesi, Kazakistan)
Kurmanbayuli Şerubai	– Prof. Dr. (L.N. Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Tursun Haziretali	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)

DANIŞMA KURULU

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Sadykov Taşpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kırgızistan)
Yegorov Nikolay	– Prof. Dr. (Dilbilim Enstitüsü, Rusya Federasyonu)
Ağca Ferruh	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Gül Bülent	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Kenzhetayev Dossay	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Gabibeyli İsa	– Prof. Dr. (Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Azerbaycan)
Aldaş Aymankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Dilbilim Enstitüsü, Kazakistan)
Rakhmanov Nasimhon	– Prof. Dr. (Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan)
Yıldırım Kürşat	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Kınacı Baran Jemile	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Abjet Bakıt	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Kazakistan)
Koşanova Nagima	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Maraş Laszlo	– Dr. (Amsterdam Üniversitesi, Hollanda)
Zhurakuziev Nodirbek	– Dr. (A. Navai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan)

OWNER

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Madina Moldasheva

EXECUTIVE SECRETARY

Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Ibrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Turkey)
Ekizhi Metin	– Prof. Dr. (Ege University, Turkey)
Reichl Carl	– Prof. Dr. (Bonn University, Germany)
Konyratbaev Tynysbek	– Prof. Dr. (International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan)
Kurmanbayuly Sherubai	– Prof. Dr. (L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan)
Tursun Khazretali	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)

ADVISORY BOARD

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara University, Turkey)
Sadykov Tashpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kyrgyzstan)
Egorov Nikolay	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Russian Federation)
Agzha Ferrukh	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Gul Bulent	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan)
Кенжетаев Досай	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Габибейли Иса	– Prof. Dr. (Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan)
Aldash Aimankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan)
Rakhmanov Nasimkhon	– Prof. Dr. (National University of Uzbekistan, Uzbekistan)
Yildirim Kurshat	– Prof. Dr. (Istanbul University, Turkey)
Kinazhi Baran	– Doç. Dr. (University Ankara Hadji Bayram Veli, Turkey)
Zhemile	
Abzhet Bakyt	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (M. Auevov Institute of Literature and Art, Kazakhstan)
Koshanova Nagima	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Marash Laszlo	– PhD (Amsterdam University, Netherlands)
Zhurakuziev	– PhD (A.Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Uzbekistan)
Nodirbek	

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

доктор PhD Мадина Молдашева

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

- Ибраев Шакимашрип – д.ф.н., проф. (университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Демир Нуреттин – док., проф. (университет Хажеттепе, Турция)
Экижи Метин – док., проф. (университет Эге, Турция)
Райхл Карл – док., проф. (университет Бонн, Германия)
Коныратбаев Тынысбек – д.ф.н., проф. (Международный университет туризма и гостеприимства, Казахстан)
Курманбайулы – д.ф.н., проф. (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)
Шерубай – д.и.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Турсун Хазретали – д.и.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

- Челик Юксел – док., проф. (Университет Мармара, Турция)
Садьков Ташполот – д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Кыргызстан)
Егоров Николай – д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Российская Федерация)
Агжа Феррух – док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
Гюл Бюлент – док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
Елеуов Мадияр – д.и.н., проф. (Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан)
Кенжетаев Досай – д.филос.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Габибейли Иса – док., проф. (Азербайджанская Национальная Академия Наук, Азербайджан)
Алдаш Айманкуль – д.ф.н., проф. (Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Казахстан)
Рахманов – д.ф.н., проф. (Национальный университет Узбекистана, Узбекистан)
Насимхон – д.ф.н., проф. (Национальный университет Узбекистана, Узбекистан)
Йылдырым – док., проф. (Стамбульский университет, Турция)
Кюршат – д.ф.н., проф. (Национальный университет Узбекистана, Узбекистан)
Кынажи Баран – док., доц. (Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция)
Жемиле – док., доц. (Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция)
Абжет Бакыт – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Ауесбаева Пакизат – к.ф.н., доц. (Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Казахстан)
Кошанова Нагима – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Мараш Ласло – PhD (Амстердамский университет, Нидерланды)
Журакузиев – (PhD (Университет узбекского языка и литературы им. А.Наваи, Узбекистан)
Нодирбек – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)

МАЗМҰНЫ * CONTENTS * İÇİNDEKİLER * СОДЕРЖАНИЕ

ARIF AKBAŞ * АРИФ АКБАШ

Kıtlık, Şiddet ve Sovyet Kazakistanı'nın Oluşumu: 1932-1933 Olayları

- Famine, Violence and The Formation of Soviet Kazakhstan: Events of 1932-1933 1-12
Ашаршылық, зорлық-зомбылық және Кеңестік Қазақстанның құрылуы: 1932-1933 жылдардағы оқиғалар
Голод, насилие и формирование Советского Казахстана: события 1932-1933 гг.

ERDAL ADAY * DINA ABDYGALIYEVA

ЕРДАЛ АДАЙ * ДИНА ӘБДІҒАЛИЕВА

Kazak Halk İnancında Atalar Kültü, Cin, Şeytan ve Melek (Mangıstav Eyaleti Örneđi)

- Ancestral Cult, Jinn, Devil And Angel in Kazak Folk Beliefs (Example of Mangıstau Province) 13-30
Қазақ халық нанымындағы ата-баба культі, жын, шайтан мен періште (Маңғыстау облысы мысалында)
Култ предков, джинна, дьявола и ангела в казахских народных верованиях (на примере Мангыстауской области)

ЖАНАР ӘБДІҒАППАРОВА * ZHANAR ABDIGAPBAROVA

М.Әуезовтің «Қилы заман» романы және оның тарихи-саяси маңызы

- The Novel "Qily zaman" by M. Auezov and its Historical and Political Significance 31-71
M. Auezov'un *Kily Zaman* Adli Romanının Tarihsel ve Politik Önemi
Роман М.Ауэзова «Лихая година» и его историко-политическое значение

МЕЖНУН ЙЫЛМАЗ * MECNUN YILMAZ

Союзы сибирских шибанидов с тюркскими и монгольскими группами в военно-политических целях

- Alliances of the Siberian Shibanids With the Turkic and Mongolian Groups for the Military-Political Purposes 73-85
Sibir Şibanilerinin Türk ve Mođol Gruplarıyla Askeri ve Siyasi Amaçlar Doğrultusunda Kurdukları İttifaklar
Сібір шибанидтерінің түркі және монгол топтарымен әскери-саяси мақсаттағы одақтары

*KÜRŞAT YILDIRIM * KURŞAT İYİLDİRYM*

Evaluations of Sources on the History of the Relations Between the Yuan Dynasty and the Golden Horde

87-93

Юань әулеті мен Алтын Орда қатынастары тарихының дереккөздеріне баға беру
Yuan Hanedanlığı ve Altın Orda İlişkileri Tarihinin Kaynakları Üzerine Değerlendirmeler
Оценка источников по истории взаимоотношений династии Юань и Золотой Орды

*ЖАНСЕЙІТ ТҮЙМЕБАЕВ * ZHANSEIT TUİMEBAYEV*

Тіл біліміндегі орал-алтай және алтай гипотезаларының қалыптасу және даму тарихы

95-127

History of the Formation and Development of the Ural-Altai and Altai Hypotheses in Linguistics

Dilbilimde Ural-Altay ve Altay Hipotezlerinin Oluşumu ve Gelişiminin Tarihi

История становления и развития урало-алтайской и алтайской гипотез в языкознании

*ДЖЕРАРД КЛАУСОН (АУД.: КУТЛУАЙ ЕРК) * GERARD CLAUSON (ÇEV. KUTLUAY ERK)*

Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses - An Etymological Study

129-137

Түрік және моңғол халықтарындағы жылқы атауына байланысты этимологиялық зерттеу

Этимологическое исследование, связанное с названием лошади у тюркских и монгольских народов

Редактордан

Құрметті оқырмандар!

«Түркология» журналының 2023 жылғы №4 (116) санын ұсынып отырмыз. Журналға Қазақстан және Түркия ғалымдарының авторлық құқығы қорғалған 6 мақаласы мен 1 аударма мақаласы енді. Қазақстандағы ашаршылық кезеңі, қазақтардың наным-сенімдері, заманауи әдебиет, халық әдебиеті, тарих, тарихи түрік тілінің ерекшеліктері сияқты түркологияның әртүрлі салаларындағы зерттеулерді қамтитын бұл мақалалар осы салаға елеулі үлес қосатынын айтқымыз келеді.

Журналдағы мақала авторларына, сарапшыларға, аудармашыларға, дизайнер ретінде үлес қосқан әріптестерімізге алғысымызды білдіреміз.

Сіздерден алдағы 2024 жылдың №1 (117) санына түркітанудың бүгінгі күннің өзекті мәселелерін көтерген ғылыми мақалалар күтеміз.

Бас редактор

док., проф. Бүлент БАЙРАМ

Editörden

Saygıdeğer okuyucular!

Türkoloji Dergisi'nin 2023 yılının dördüncü sayısını sizlerle paylaşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Dergimizin 116. sayısında Türkiye ve Kazakistan'dan bilim insanlarının 6 telif ve 1 çeviri makalesi yer almaktadır. Kazakistan'daki kıtlık dönemi, Kazak halkının inançları, modern edebiyat, halk edebiyatı, tarih, tarihî Türk şiveleri gibi Türkolojinin farklı alanlarına ait çalışmaları içeren bu makalelerin alana önemli katkılar yapacağı düşüncesindeyiz.

Sayıya yazar, hakem, çevirmen, tasarımcı olarak katkıda bulunan bütün meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

2024 yılının birinci olan 117. sayımızda buluşmak dileğiyle iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Editör

Arif AKBAŞ

Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı/ Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı Doktora öğrencisi, İstanbul, Türkiye (arifakbas@marun.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-8480-4350>

**KITLIK, ŞİDDET VE SOVYET KAZAKİSTANI'NIN OLUŞUMU:
1932-1933 OLAYLARI***

Öz: Bu makalede Grozin Andrey Valentinoviç'in "Golod 1932 - 1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazakhstan" (Kazakistan Cumhuriyeti'nde Politik Bellek: 1932-1933 Kıtılığı) kitabı Weberci yorumlayıcı [Verstehende] yaklaşım çerçevesinde incelenip tanıtılacaktır. Kitap, XX yüzyılın 30'lu yıllarındaki kıtlık konusunu inceleyen Rusça Kazak tarihçiliği ve tarihi gazeteciliği çalışmalarına ayrılmıştır. Kazakistan topraklarında geçen tarihi konu, cumhuriyetteki "hafıza siyaseti" bağlamında analiz edilmektedir. Toplumun geçmişle ilgili fikirlerini düzenleyen, hükümet kurumları tarafından bilinçli olarak oluşturulan ve uygulanan ideolojik, bilgilendirici ve politik bir strateji olduğu açıklanmaktadır. Kazakistan'da 1932-33 yıllarında yaşanan felaket, Kazakça "Aşarşılık" olarak bilinmektedir. Kolektifleştirme resmi politikasının neden olduğu bu siyasetle "dekulakizasyon" uygulanmıştır. Bolşevikler tarafından 1925'ten itibaren tarımda kapitalist unsurların kademeli olarak yer değiştirmesi ve mülk statüleri ile üretim araçlarına emek kiralamaya yönelik tutumlarına göre belirlenen, sömürücü bir sınıf olarak kulakların ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. Merkezi yetkililer gıda satın alma planında bir artışa karar vermişlerdir. Aslında göçebelerin tüm çiftlik hayvanlarına el koymuşlardır. Kazakistan'da bu kıtlığa "Goloshchekinsky" felaketi adını vermek de gelenektir. Kitlesele kıtlık sırasında çok sayıda Kazak açlık nedeniyle ölmüştür. Bu politika sebebiyle Kazaklar öz yurtlarında azınlığa dönüşmüştür. Bu felaket döneminde 1,3 ü Kazak olmak üzere tahmini 1,5 milyon civarında insan ölmüştür. Kıtlık nedeniyle bazı Kazaklar başta Çin, Afganistan ve Türkiye olmak üzere

*Geliş Tarihi: 17 Eylül 2023 – Kabul Tarihi: 13 Aralık 2023

Date of Arrival: 17 September 2023 – Date of Acceptance: 13 December 2023

Келген күні: 17 қыркүйек 2023 ж. – Қабылданған күні: 13 желтоқсан 2023 ж.

Поступило в редакцию: 17 сентября 2023 г. – Принято в номер: 13 декабря 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1361857

başka ülkelere kaçmaya başlamışlardır. Kıtılığın ana nedeninin kollektifleştirme olduğuna inanılmaktadır. Bazı tarihçiler bu olayı soykırım olarak değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: 1932-1933 Kıtılığı, Kolektifleştirilme, Kazakistan'da açlık, Goloshchekinsky felaketi, Kazak soykırımı

Arif AKBAŞ

Lecturer Asst., Sivas Cumhuriyet University, Yıldızeli Vocational School, Marketing and Advertising Department, Public Relations and Promotion Program, Marmara University, Middle East and Islamic Countries Research Institute, Middle East Sociology and Anthropology Department PhD student, Istanbul, Turkey (arifakbas@marun.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0002-8480-4350>

FAMINE, VIOLENCE AND THE FORMATION OF SOVIET KAZAKHSTAN: EVENTS OF 1932-1933

Abstract: In this article, Grozin Andrey Valentinovich's book "Golod 1932 - 1933 godov i politik pamyati v Respublike Kazakhstan" (Political Memory in the Republic of Kazakhstan: The Famine of 1932-1933) will be examined and introduced within the framework of the Weberian interpretive [Verstehende] approach. The book is devoted to the work of Kazakh historiography and historical journalism in Russian, examining the topic of famine in the 30s of the XX century. The historical issue, which takes place on the territory of Kazakhstan, is analyzed in the context of "memory politics" in the republic. It is explained that it is an ideological, informational and political strategy consciously created and implemented by government institutions that regulates society's ideas about the past. The disaster that took place in Kazakhstan in 1932-33 is known as "Asharshylyk" in Kazakh language. "Dekulakization" was implemented with this policy caused by the official policy of collectivization. The gradual displacement of capitalist elements in agriculture by the Bolsheviks from 1925 onwards resulted in the elimination of the Kulaks as an exploitative class, determined by their property status and their attitude towards hiring labor for the means of production. Central authorities have decided on an increase in the food purchasing plan. In fact, they confiscated all the livestock of the nomads. In Kazakhstan, it is also customary to call this famine the "Goloshchekinsky" disaster. During the mass famine, many Kazakhs died of hunger. Due to this policy, Kazakhs turned into a minority in their own right. During this disaster, an estimated 1.5 million people died, 1.3 of whom were Kazakhs. Due to the famine, some Kazakhs began to flee to other countries, especially China, Afghanistan and Turkey. It is believed

that the main cause of the famine was collectivization. Some historians consider this event as genocide.

Keywords: Famine of 1932-1933, Collectivization, Famine in Kazakhstan, Goloshchekinsky disaster, Kazakh genocide

0. Giriş

1925'te Tüm Birlik Komünist Partisi'nin (Bolşevikler) ünlü figürü Philip Goloshchekin, Kazkraikom'un ilk sekreteri olarak atandı. Yönetiminin ilk iki yılını (1925-1927) Kazak bölgesinde geçirdi. O zamanlar Kazakların büyük çoğunluğu yarı göçebeydi. 1926 nüfus sayımına göre Kazakların dörtte biri yerleşikti, %6'sı tüm yıl boyunca dolaşıyordu ve %65'ten fazlası yarı göçebeydi (Yani sadece yaz aylarında dolaşıyorlardı) (Kindler, 2017, s. 31) Bu yıllarda insanlar hayvanlarından, mallarından mahrum bırakıldı ve polis nezaretinde “yerleşim noktalarına” gönderildi. Tek bir yerde toplanan büyük sürüleri beslemek imkânsız olduğundan, kolektif çiftliklerin ihtiyaçları için talep edilen sığırlar yerinde kesildi. 1933'e gelindiğinde 40 milyon büyükbaş hayvanın yaklaşık onda biri kalmıştı. Kazaklar bu tür eylemlerden öncelikle zarar gördüler çünkü hayvancılık ana ve çoğu zaman da tek yiyecek kaynağıydı (Kindler, 2017, s. 31).

Kıtlığa yol açan yıllarda, birbiriyle bağlantılı birçok faktör, bu vahim durumu daha da kötüleştirmede önemli bir rol oynadı. Tarihsel bağlam, Orta Asya'daki demografik değişimler ve geleneksel göçebe hayvancılık uygulamalarının karmaşık bir etkileşimi ile şekillenmiş olup, özellikle et ve süt ürünlerine dayalı bir beslenme etrafında şekillenmiştir. Kazakların göçebe yaşam tarzı, bölgenin sert iklimi ve değişken arazi koşulları nedeniyle otlatma kaynaklarının öngörülemez mevcudiyetine bir tepki olarak sürünün geniş bozkırlarda mevsimlik hareketini içeriyordu. Sonuç olarak, özellikle uzun ve sert kışlar sırasında hayvan etinden elde edilen ete bağımlılık, Kazak bozkırlarında hayatta kalmanın temel bir yönü haline geldi (Cope, 2013, s. 33).

Bölgedeki nüfus önemli sayıda göçebe Kazak çoban tarafından belirlendiğinden, demografik manzara da önemli bir rol oynadı ve bu da geçim için hayvancılığa bağımlı olunmasına katkıda bulundu. Hayvan yetiştirme ve etlerini tüketmeye ilişkin geleneksel uygulamalar, Kazakistan'ın kültürel normları ve tarihi gelenekleriyle karmaşık bir şekilde bağlantılıydı (Breyfogle, 2018, s. 5-10). Ancak göçebe hayvancılığın yok edilmesinin kökleri 19. yüzyılda Rusya'nın Orta Asya'yı fethiyle başladı ve

bu önemli bir dönüm noktası oldu. Rus yetkililer, geleneksel göçebe yaşam tarzını dönüştürmeyi amaçlayan, tarım odaklı bölgedeki Rus köylülerini cezbetme çabası olarak verimli toprakların açık artırmaya çıkarılmasını da içeren değişiklikler başlattı (Dawisha & Barrott, 1997, s. 203-204). Arazi kullanımı ve ekonomik faaliyetlerdeki bu değişiklik, Kazak pastoralistler tarafından bin yıldır sürdürülen hassas dengeyi bozdu, göçebe hareketliliğin azalmasına ve tahıl tüketiminin artmasına neden oldu (Breyfogle, 2018, s. 8).

Bu değişiklikler, 20. yüzyılın başlarında bölgenin daha sonraki yıkımlarla boğuşması nedeniyle daha fazla aksaklığa zemin hazırladı. Rus Devrimi ve ardından gelen Rus İç Savaşı işleri daha da bozdu. Bu durum, Bolşevik hükümetinin benimsediği *Prodravyorstka* politikası ve şiddetli aralıklı kuraklığın zaten zorlayıcı etkileriyle birleştiğinde daha da kötüleşti; bu politika, kentsel nüfusu desteklemek için kırsal alanlardan tahıl talep edilmesini ve 1919-1922 Kazak kıtlığına yol açan ihracatı içeriyordu. Olayda tahminen 400.000 ila 2 milyon insan ölmüştür (Everett-Heath, 2003, s.7). 1922’de Sovyetler Birliği’nin kurulmasıyla Kazakistan, Sovyet otoritesinin alanına girdi. Bu geçiş, bölgeyi Sovyet hükümetinin uyguladığı politikaların, özellikle de Joseph Stalin önderliğinde uygulanan ilk beş yıllık planın etkisi altına soktu. Bu politikaların merkezinde, özel toprak mülkiyeti ve emeğin kolektif çiftçiliğe entegre edilmesini içeren bir uygulama olan tarımın kolektifleştirilmesi dürtüsü vardı (Daly, 2017, s. 1-5).

Bu yıllarda insanlar hayvanlarından, mallarından mahrum bırakıldı ve polis nezaretinde “yerleşim noktalarına” gönderildi. Tek bir yerde toplanan büyük sürüleri beslemek imkânsız olduğundan, kolektif çiftliklerin ihtiyaçları için talep edilen sığırlar yerinde kesildi. 1933’e geldiğinde 40 milyon büyükbaş hayvanın yaklaşık onda biri kalmıştı. Kazaklar bu tür eylemlerden öncelikle zarar gördüler çünkü hayvancılık ana ve çoğu zaman da tek yiyecek kaynağıydı. Kıtlık durumu, tek yiyecek ve hayatta kalma kaynağı olan tüm çiftlik hayvanlarına yağmacı bir şekilde el konulmasını önlemeye yönelik girişimlerin Kızıl Ordu birimleri tarafından sert bir şekilde bastırılmasıyla daha da kötüleşti. Bazı aullar ve rular (kabileler) hayvanlarını kurtarmak için göç etmeye başladığında, Kızıl Ordu müfrezeleri, sözde “Basmacı çetesini” tutuklayıp yok etmek için onları durdurmak üzere gönderildi.

Öncelikle Kazak halkı mera ve ekilebilir arazilerin yeniden dağıtılması, müsadere, gıda vergisi, zorunlu yerleşim ve kolektifleştirme sırasında şiddete maruz kaldı. Bütün mallarını, mülklerini, aletlerini, hatta depolarını kaybeden Kazaklar aç kaldı ve mülteci durumuna düştü. Tarımda üretim miktarı hızla azaldı. Hayvancılık derin bir depresyona girdi.

Kolektifleştirme arifesinde Kazakistan'da 40,5 milyon büyükbaş hayvan vardı ve 1 Ocak 1933'te yalnızca 4,5 milyon kişi kalmıştı. 1931-1933 yıllarında tüm Kazakistan'ı etkisi altına alan kıtlık nedeniyle cumhuriyetin 6,2 milyon insanından 2,1 milyonu telef oldu. Goloshchekin, öncelikle Kazak halkını açlığa ve sürgüne zorladı. Ağlayan bir anne, ciyaklayan bir çocuk ve kararmış ceset kokan Kazak bozkırları Bolşevik deneyinin sonuçlarıydı (Qoygeldiev - Tölewbaev & Qasımbaev, 2007, s. 304).

1. Kazakistan Cumhuriyeti'nde Politik Bellek: 1932-1933 Kıtlığı

Bu çalışma “Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”nde 1932-1933 kıtlık felaketi” temasıyla ilgili olarak tarih kitaplarının değerlendirilmesine ayrılmıştır. Çalışma temelde altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırasıyla: Bölüm 1 Kazakistan'da modern tarih yazımında mitolojikleştirme, Bölüm 2 Kolektifleştirme yıllarında Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yönetici seçkinlerin durumu, Bölüm 3 Kazakistan'da kolektifleştirme süreci ve yöntemlerin uygulamaları, Bölüm 4 Kolektifleştirme kurbanlarının sayısına ilişkin Kazakistan tahminleri (Cumhuriyetteki olaylar), Bölüm 5 1932-1933 kıtlığının Kazakça Rusça tarih yazımı: 90'lar; XX yüzyıl, Bölüm 6 Son yıllarda 1932-1933 kıtlığının tarih yazımı şeklindedir (Grozin, 2014, s. 3). Çalışmanın ana konusunu Kazakça Rusça tarih yazımı ve tarih gazeteciliği, 30'lu yılların kıtlık sorununa ilişkin değerlendirmelerin gelişimi ve dönüşümü oluşturmaktadır. XX yüzyıl 1991-2011 döneminde Tarihsel ve ideolojik değişimlerin etkisi altında, Kazakistan'ın bilimsel literatüründe ve kitle iletişim araçlarında “Kazak Felaketi” konularını ele alma konusundaki ana yaklaşımların özellikleri araştırılmıştır.

Kazakistan'da 1932-33 yaşanan kıtlık yılları, kolektifleştirmenin neden olduğu tüm birlik kıtlığının sadece bir kısmıdır. [En şiddetlisini Kazakistan ve Kazaklar yaşamıştır.] Merkezi otoriteler tarafından gıda tedarik planındaki artış, Kazakların çiftlik hayvanlarına el konulması ve göçebelerin yerleşik bir yaşam tarzına geçişi için zorunlu bir yol seçmesi planları (yerleşikleştirme) bu kıtlığa sebep olmuştur. Rejim tarafından zorla göçebeleri ve yarı göçebeleri yerleşik tarım biçimlerine aktarmaya yönelik kampanyalar düzenlenmiştir. Kazakistan, yeni ve yakın tarihi sürecinde, açıkça farklılaşmış en az üç modernleşme modeli deneyimlemiştir: Rus-İmparatorluğu, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemler. İlk modernizasyon modeli imparatorluğa dayalı olduğundan sömürgeci bir karaktere sahipti. Sovyet Dönemi ise yerel çıkarların bastırılması ilkesi dayalı olup yine tepeden inme zorlayıcı bir model getirmekteydi. Sovyet modelinde ulusal ilişkiler tam tersine aktif bir etkileşim ve manipülasyon alanıydı. Ancak ilk

bakışta şaşırtıcı bir şekilde Kazakistan'ın en çok acı çektiği yer Sovyet modernleşme sürecindeydi. Büyük can kaybı (nüfusun yüzdesi olarak en az yarısı) yaşanmıştı. Ve burada şüphesiz akademik araştırmacıların ve tarihçilerin ortaya çıkarmaya çalıştığı bir mantık vardı. Göçebe halkın yerleşik düzene geçirilmesi süreci büyük acılara ve ölümlere sebep olmuştur (Grozin, 2014, s. 4).

Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nde [üçüncüsü] konuyla ilgili "tarihsel ve gazetecilik" metinler dizisi çerçevesinde ele alınan sorun, 1932-1933 kıtlığına adanmış akademik çalışmalardan birçok kez daha üstündür. Ne yazık ki, geçen yüzyılın otuzlu yıllarında Kazakistan topraklarında meydana gelen süreçlere adanmış çok az ciddi bilimsel çalışma vardır. Kitle bilinci üzerine tarihsel gazetecilik, gerçek bilimsel araştırmayı ve etkisinin derecesini önemli ölçüde aşmaktadır. Bu yüzden yazarın görüşüne göre tarihsel gazetecilik incelemeleri önemli bir analiz konusu olmalıdır. Unutulmamalıdır ki hafıza, politikaları ön plana çıkmaktadır. Modern sosyal ve politik durumu geçmişe yönelik bir tutum olarak değil, onun bireysel unsurlarını değiştirme ihtiyacını yarattığı bir plan olarak görmek gerekir. Geçmişle yüzleşmeye yönelik önceki stratejilerin geçerliliğini yitirdiği ortaya çıkmaktadır. SSCB'nin ve komünist ideolojinin çöküşünden sonra, tüm Sovyet sonrası alanda ve onun ayrılmaz parçası olarak Kazakistan için, eski "Sovyet" tipi hafızayı dönüştürme ve onu yenisiyle değiştirme sorunu özellikle önemli hale gelmiştir. Bağımsızlığını yeni kazanan diğer devletlerde olduğu gibi Kazakistan'da da, modern devlet politikasının önceliklerini karşıladığı değerlendirilen bu tür tarihi bilgilerin devlet kaynaklarının yardımıyla desteklenmesi ve aktarılması başlamıştır. Bellek siyasetinin belli bir olguyu temsil etmeye yönelik amaçlı bir faaliyet olduğunu söyleyebiliriz. Modern siyasette talep gören geçmişin imajı bağlamında, çeşitli uygulamalar aracılığıyla hem tarih bilimi hem de tarihi gazetecilik ön plana çıkmaktadır. Hafıza siyaseti olgusu nedir? Bu ifadenin kendisi medyada ve sosyo-politik alanda oldukça sık duyulmaktadır. Çoğu zaman duygusal şekilde, çeşitli olgular gerçek politik ve kurumsal bileşenlerinin ciddi bir analizi yapılmadan değerlendirilmektedir (Grozin, 2014, s. 6).

Genel olarak siyaset ve özel olarak hafıza siyaseti, onu diğer "anma-yurtsever" faaliyetlerden ayıran bazı temel özelliklere sahip olmalıdır. Hafıza siyasetinin temel özellikleri: Tutarlılık, dönüşlülük, rasyonellik, amaçlılık, aktif ve yayımcı karakterde olmalıdır. Yapılan eylemlerin geleceği yönlendirmesi nedeniyle ulusal hafıza kurumlarının karmaşık çok düzeyli bir strateji veya sistem halinde oluşturulması ve düzenlenmesini gerekli kılar. Ayrıca bu politikanın hayata geçirilmesi için mekanizmalara,

modern ve etkili araçlara sahip olması gerekmektedir. Hafıza siyaseti, ister ulus ister etnik köken olsun, her büyük topluluğun işleyişinin ayrılmaz bir parçasıdır. Toplumsal gruplar ve modern devlet için çok mühim bir konudur. Paylaşılan bir hafıza olarak topluluk hafızası yeniden düzenlenir. Bunu kim, nasıl, ne şekilde yapıyor? Bellek ve tarih arasındaki ilişki pek çok kişinin merak ettiği bir araştırma konusudur (Grozin, 2014, s. 7).

2. Kazakistan'da Modern Tarih Yazımında Mitolojikleştirme

Modern tarih yazımı durumunun bir özelliği; Kazakistan Cumhuriyeti'nde, ülkenin tarihsel gelişimindeki önemli olayları kapsayan iki bilimsel yönün varlığıdır [Tarih yazımı ve Mitolojikleştirme]. Her iki hareketin de ana teması Kazakistan'ın Rusya'ya ilhakı, Kazakların ulusal kurtuluş hareketleri, imparatorluk hükümetinin sömürge kenar bölgelerine yönelik politikası ve Sovyet dönemi sorunlarıdır. Bu yönlerden biri çerçevesinde, aslında 20-30'ların erken dönem Sovyet konseptine bir geri dönüş yaşandı. XX yüzyılda Rusya'nın Kazak halkına getirdiği “en büyük kötülük” olarak, sömürge ve Sovyet dönemlerinin geleneksel ekonominin sosyo-ekonomik biçimlerinin baltalandığı ve ulusal kültürün yok edildiği bir dönem olduğu kanısı oluştu. Yazara göre bu yön aşırı önyargı ile karakterize edilmiştir: “Bazı tarihsel mağduriyetler ve adaletsizliklerle ilişkili Kazak halkının ‘tarihsel rolünü küçümsemediği’ için” (Grozin, 2014, s. 8). Bununla aşırı duygusal yüklü bir yaklaşım, sosyal ilişkileri, göçebe yaşamı ve bir bütün olarak Kazakistan'ın tüm sömürge öncesi dönemini idealize eden çok sayıda eserin ortaya çıkmasıyla ilişkilidir (Grozin, 2014, s. 8).

Bu eserler içinde K. Daniyarov, A. Baybatsh, A. Bakhti, A. Kuzembayuly, E. Abil ve diğerleri gelenekselin idealleştirilmesine ek olarak, Rusya'nın emperyalist ve Sovyet politikalarının Kazakistan'a yönelik keskin olumsuz değerlendirmelerini içermektedir. [Büyük oranda bu yazarların söylediklerinde doğruluk payı vardır. Söz konusu kırım Kazak toplumunun yapısının değişmesine ve Kazak etnik grubunun aşırı yaşanmasına neden olmuştur.] Bu yöne paralel olarak daha dengeli çalışmalarla temsil edilen değerlendirmeler de vardır. N. Masanov, I. Erofeeva, B. Abdrakhmanova, Zh. Dzhampeisova ve tarihçi M. Sembinov gibi akademisyenler konuya daha itidalli yaklaşmışlardır. “Bugün Kazak tarih yazıcılığı, tarihi geçmişini kapsama konusunda belli bir nihilizmden, daha dengeli ve sınanmış görüş ve kavramların oluşumuna geçiş aşamasındadır” (Grozin, 2014, s. 9).

Bu durumda temel gerçek şu ki Kazakistan tarihi bilimi çeşitli yönelimlerden önemli ölçüde etkilenmiştir. Örneğin genel olarak karakterize edilebilecek bilimsel olmayan eğilimler mitolojikleştirmek gibidir. Aynı zamanda ülke tarihindeki herhangi bir sorunun incelenmesi bu “yeni”nin

doğrudan etkisi altındadır. [Efsaneler yaratmak vb.] Metodolojinin sloganlarının açığa çıkardığı mit yaratma enerjisi mantık öncesi çoğulculuk ve akademikçiliğe alternatiftir. Gerçekten bilimsel zihinler için verilen mücadelede Kazakistan'da bilimsel üstünlüğün kazandığı yönündedir. Yazara göre bu çatışma sosyal açıdan önemlidir. Mitlerin hakimiyeti şu anlama gelecektir: Toplumun ulusal fikri anlamaya yönelik yönelimin arttığı bir gerçek söz konusudur. [Bir zamanlar tecrit edilmiş bir ulus olan Kazaklar kendi yurtlarında yine hâkim öge haline gelmişlerdir.] Tarih duyguları harekete geçirmenin en güçlü araçlarından biridir. Hem bütünleşmenin hem yaratımın hem de bölünmenin bir aracı olarak eşit derecede hareket edebilen kolektif bir kimlik oluşturabilir. [Kazak toplumunun çok etnikli bir yapısı vardır.] Görünüşe göre Kazakistan Cumhuriyeti yönetimi de bunun oldukça farkındadırlar. Teorik olarak her türlü kavram yanılığısı anlaşılabilir ve açıklanabilir. Tarihsel gerçeklerin yorumlanmasında hatalar, ancak bunların fırsatçı tahrifatlarının, dayatmalarının bariz tezahürleri savunulamaz ve düpedüz yanlış hükümleri toplumun entelektüel kısmında reddedilmektedir (Grozin, 2014, s. 10). Grozin, konuyu büyük oranda Rus bakış açısıyla ele almaktadır. Birçok gerçeği ne yazık ki toplumsal uzlaşma adına görmezden gelmektedir. Kazakistan tarihçiliğinin de bu olayın büyük bir kırım/ afet ya da felaket olarak yansımaları son derece normaldir. Grozin, yanlı çalışmasında büyük oranda “Ağlayan Bozkır” gerçekliğini ve “Aşarşılık” ya da “Goloşçekindik Genocid”ini normalleştirmeye çalışmaktadır.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Otuz yıldır Kazakistan'da kendine müşahhas bir tarih bilimi gelişmektedir. Kazakistan tarih yazım geleneği “1932-1933 Açlık Olayları”na olabildiğince objektif/ nesnel yaklaşmaktadır. Büyük bir kırım yaşamış halkın bu konuyu tarih eserlerinde yansıtması son derece normaldir. “Kazakistan’ın yeni bir ulusal tarihinin oluşumu karmaşık ve bazen çelişkilidir. Tarih yazımının gelişim sorunlarıyla ilişkili süreç geçmişteki geleneklerle de bağlantılıdır” (Grozin, 2014, s. 169). Tarih yazımı geleneğinin kendisi ve daha geniş anlamda konuşursak cumhuriyetteki hafıza siyaseti, gelişiminde bir dizi aşamadan geçmiştir. Yazara göre temelde, kendi özelliklerini tarihsel gerçeklik algısına sokan Rus bilgi alanına kapatmıştır. Aslında Kazak tarihçileri Sovyet Tarihçiliğinin etkisinden kurtulmaya çabalamaktadırlar. Kendi milli tarihlerini yeniden eski dönemi reddederek kurgulamaya çalışmaktadırlar. Bu ise yeni kurulan bir devlet olan Kazakistan Cumhuriyeti’nce gayet normal bir durumdur.

SSCB’nin çöküşü, Rusya ile Kazakistan arasındaki bilimsel bağların kopmasına yol açmıştır. Kazakistan’ın bağımsızlığını kazanması tarihte

KITLIK, ŞİDDET VE SOVYET KAZAKİSTANI'NİN OLUŞUMU: 1932-1933 OLAYLARI

başka yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Kişinin kendi tarihini algılamasına, öncekilerin reddedilmesine ve yeni kavram ve paradigmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Halkın tarihi hafızayı yeniden canlandırma arzusu hem olumlu hem de olumsuz faktörlerin kaçınılmaz etkisine tabidir. Yazara göre Kazak tarihçiliği, “iddialı mit yaratma biçiminde amatörlüğün agresif saldırısı gibi bir olguyu içerir. Rasyonel bilginin temellerini baltalamak, akademik bilimi itibarsızlaştırmaktadır” (Grozin, 2014, s. 169). Aynı zamanda Kazak tarihçiliği hem bireysel olayların yeniden değerlendirilmesinde hem de tarihsel bilgi sürecinin genişletilmesinde önemli bir başarı elde etmiştir. Sovyet Dönemi’nde tartışmaya kapalı olan gerçekler açıklanmaya başlanmıştır. Bu durum objektif, bilimsel bilgi ile “halk tarihi” arasındaki yüzleşmenin bir sonucudur ve Kazakistan’ın tarih biliminin geleceği buna bağlıdır. Devletlerin tarihi üzerinde çalışan her kimse, yaptığı işten çok sorumlu olmalıdır. Grozin’e göre; “öyle görünüyor ki, tüm Sovyet sonrası cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan için de hem bilimsel düzeyde hem de geniş kamu bilincinde, tarihte mit yaratmanın eleştirisi sorununa daha fazla dikkat edilmesi yönünde acil bir ihtiyaç var” (Grozin, 2014, s. 170).

1930-1933 yılları arasında Kazakistan’da yaşanan kıtlık, 1930’larda Sovyetler Birliği’nde yaşanan ve 1930’dan itibaren Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde bir milyondan fazla kişinin hayatına mal olan trajik bir vakadır. Kurbanların kesin sayısı tartışmalıdır ve Sovyet bürokrasisindeki kaos, açıklıktan ölmek üzere olan nüfusun kitlesel göçü ve Doğu Avrupa’daki dekulakizasyon kurbanlarının göçü nedeniyle ölü sayısının belirlenmesi daha da zorlaşmaktadır. Kıtılıktan özellikle Kazaklar ve Ukraynalılar orantısız bir şekilde etkilenmiştir. Kazak kıtlığı, daha sonra Ukrayna’da “Holodomor” ve güneybatı Rusya’da yaşanan kıtlıklar gibi, Stalinist ekonomi ve tarım politikaları tarafından tetiklenmiştir. Etkilenen ülkelerin ulusal kimliğini kırmak için özel olarak ne ölçüde kullanıldıkları şu anda birçok araştırma konusudur.

Stalin’in göçebeleri “yerleşikleşme” politikası Kazakistan’da yaşayan Kazakların hayatını sosyo-ekonomik açıdan direkt etkilemiştir. Bu durum tarihi belgelerle de sabit bir konudur. Aralık 1991’den bu yana bağımsız olan bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti’nde, 2010’lardan bu yana kıtlığın anılmasına ilişkin büyüyen bir kültür vardır. Kazakistan’da kıtlık meselesine yönelik sosyal ilgi kesinlikle mevcuttur, ancak Kazak liderliği, kıtlığın sosyal tartışmaları yoluyla Rusya-Kazak ilişkilerini ve Kazakistan’daki Rus azınlığın ruh halini tehlikeye atmamaya dikkat etmektedir. Bu konuyla ilgili Sarah Cameron, Robert Kindler, Niccolò Pianciola, Isabelle Ohayon, Robert Conquest, Martha Brill Olcott vb. Batılı

tarihçiler de konuyla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Devletin ve partinin geçmişine yönelik eleştirilerin hoş karşılanmadığı Sovyetler Birliği tarih yazımında, 1925 ile Ocak 1933 arasında KASSR’de parti lideri olan Filipp Isayevich Goloshchokin, kabul edilen birkaç hatanın günah keçisi olmuştur. Hiç kimse bu işlerin asıl arkasında olan kişiyi yani Stalin’i görmemiştir.

Kaynakça

- Kindler, R. (2017). *Stalinskiye kochevniki. Vlast’ i golod v Kazakhstane*. Moskva: ROSSPEN.
- Cope, T. (2013). *On the Trail of Genghis Khan: An Epic Journey Through the Land of the Nomads*. London: Bloomsbury.
- Breyfogle, Nicholas B. (2018). *Eurasian Environments: Nature and Ecology in Imperial Russian and Soviet History*. London: University of Pittsburgh Press.
- Dawisha, K. & Barrott, B. eds. (1997). *Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus*. London: Cambridge University Press.
- Everett-Heath, T. (2003). *Central Asia: Aspects of Transition*. London: Routledge.
- Daly, J. (2017). *Written at Leland Stanford Junior University. Hammer, Sickle, and Soil: The Soviet Drive to Collectivize Agriculture*. Stanford California: Hoover Institution Press.
- Qoygeldiev, M. - Tölewbaev, Ä. & Qasimbaev, J. (2007). *Qazaqstan Tarixi: Asa mañızdı kezeñderi men ğilmi мәseleleri*. Jalpı bilim beretin mekteptiñ qoғamdıq- gwmantırlıq bağıtındaғы 11-sınıbına arnalğan oqwlıq. Almatı: «Mektep» Baspası.
- Grozin, A. V. (2014). *Golod 1932-1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazakhstan/ Institut vostokovedeniya RAN*. Moskva: IV RAN.

Аңдатпа: Бұл мақалада Макс Вебердің интерпретациялық көзқарасы контекстінде Андрей Валентинович Грозиннің «Голод 1932 - 1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан» (Political Memory in the Republic of Kazakhstan: The Famine of 1932-1933) атты кітабы қарастырылып, талданған. Бұл зерттеу орыс тілінде берілген қазақ тарихнамасы мен тарихи публицистикасына тоқталып, XX ғасырдың 1930 жылдарындағы ашаршылық оқиғаларын түсіндіруге арналған. Қазақстан аумағында орын алып жатқан зерттелетін тарихи мәселе мемлекеттік институттардың өткенді ұжымдық қабылдауды

KITLIK, ŞİDDET VE SOVYET KAZAKİSTANI'NİN OLUŞUMU: 1932-1933 OLAYLARI

калыптастырудағы жүйеленген және идеологиялық бағдарланған тәсілі болып табылатын «есте сақтау саясаты» тұжырымдамасы аясында талданады. Осы тұрғыда қазақ тілінде осы оқиғаларға қатысты қолданылатын «Ашаршылық» термині қарастырылады. Қазақстандағы «Голощекин апаты» деп аталатын 1932-33 жылдардағы ашаршылық ұжымдастыру саясатының, соның ішінде көшпелілердің малын тәркілеуді қамтитын «деулакизация» саясатының нәтижесі болды. Кулактарды жоюға бағытталған бұл саясат жаппай аштыққа жалғасып, қазақтардың қырылуына әкелді. Осы апаттың салдарынан 1,5 миллионға жуық адам қайтыс болса, оның 1,3 миллионы қазақ халқының өкілдері болды. Сонымен қатар қазақтардың бір бөлігі басқа елдерге, соның ішінде Қытай, Ауғанстан, Түркия елдеріне қоныс аударуға мәжбүр болды. Бұл кезеңдегі оқиғаларды кейбір тарихшылар геноцид деп санайды.

Кілт сөздер: 1932-1933 жылдардағы ашаршылық, ұжымдастыру, Қазақстандағы ашаршылық, Голощекин апаты, қазақ геноциді

(Ариф АҚБАШ. АШАРШЫЛЫҚ, ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ЖӘНЕ КЕНЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: 1932-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОҚИҒАЛАР)

Аннотация: В представленной статье, в контексте интерпретативного подхода Макса Вебера, подвергается рассмотрению и анализу книга Андрея Валентиновича Грозина, озаглавленная «Голод 1932-1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан». Данное исследование сосредотачивается на казахской историографии и исторической публицистике, представленной на русском языке, и посвящено трактовке событий голода в 1930-е годы XX в. Исследуемая историческая проблема, развертывающаяся на территории Казахстана, подвергается анализу в рамках концепции «политики памяти», представляющей собой систематизированный и идеологически ориентированный подход государственных институтов к формированию коллективного восприятия прошлого. В данном контексте рассматривается термин «Ашаршылық», используемый на казахском языке для обозначения указанных событий. Голод в 1932-33 годах, часто называемый «Голощекинской катастрофой» в Казахстане, был результатом политики коллективизации, включая «раскулачивание», которое включало конфискацию скота у кочевников. Эта политика, направленная на ликвидацию кулачества, привела к массовому голоду и смертям многих казахов. Оценивается, что в результате этой катастрофы погибли около 1,5 миллиона человек, из которых 1,3 миллиона были

ARIF AKBAŞ

представителями казахского народа. Кроме того, некоторые казахи вынуждены были мигрировать в другие страны, в том числе в Китай, Афганистан и Турцию. События указанного периода некоторыми историками рассматриваются как потенциальный геноцид.

Ключевые слова: Голодомор 1932-1933 годов, коллективизация, голодомор в Казахстане, катастрофа Голощекинского неба, геноцид казахов

(Ариф АКБАШ. ГОЛОД, НАСИЛИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА: СОБЫТИЯ 1932-1933 ГГ.)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Arif AKBAŞ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 94(574)

DBTBL 03.20

¹Erdal ADAY, ²Dina ABDYGALIYEVA

¹Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Kütahya, Türkiye (erdal.aday@dpu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0002-0287-2991>

²Yüksek Lisans, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, Türkiye (dina.2000.06@mail.ru)
<https://orcid.org/0000-0003-3940-8276>

**KAZAK HALK İNANCINDA ATALAR KÜLTÜ, CİN, ŞEYTAN VE
MELEK (Mangıstav Eyaleti Örneği)***

Öz: Halk inançları, insanın var olduğu andan itibaren ortaya koyduğu ve milli kültürün şekillenmesini sağlayan toplumsal kabullerdir. Kazak halkının manevi mirasında eski çağlardan beri ulusal kimlikle iç içe yaşayan konargöçer hayata göre şekillenen Şamanizm inancından beslenen halk inançlarının günlük hayatta özel bir yeri vardır. Kazak halk inançları ve ritüelleri, başta hayatın geçiş dönemleri olmak üzere hayatın her aşamasında, varlığını hissettirir. Kazak halkı, bu halk inançlarının eğitici işlevini nesil terbiyesinde çok etkili bir şekilde kullanmışlardır. Bu makalede gelenek ve göreneklere bozulmayan Kazakistan'ın güneybatısında, Hazar denizinin kıyısında yer alan Mangıstav eyaletindeki halk inançları atalar kültü, demonik varlıklarla ilgili tasavvurlar başta olmak üzere cin, melek gibi varlıklar etrafında ortaya konulan inanç yapıları yorumlanmaktadır. Toplumun önderleri olarak kabul edilen şahsiyetlerin öldükten sonra da toplumu koruduğuna inanılır. Bu inançların temelinde olağanüstü varlıklara karşı duyulan hürmet ve onlardan korunma amacı yatmaktadır. Bu çalışmada, Mangıstav eyaleti özelinde yaşatılan halk inançları, literatür taraması ve saha çalışmasında görüşme tekniğiyle toplanmış ve incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Türk kültür atlasının ortaya çıkartılmasına katkı vermek, Kazak halk inançlarıyla Anadolu Türklüğü arasında yapılacak karşılaştırma çalışmalarına katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Halk İnançları, Ruh, Cin, Şeytan, Melek

*Geliş Tarihi: 30 Temmuz 2023 – Kabul Tarihi: 27 Ekim 2023

Date of Arrival: 30 July 2023 – Date of Acceptance: 27 October 2023

Келген күні: 30 шілде 2023 ж. – Қабылданған күні: 27 қазан 2023 ж.

Поступило в редакцию: 30 июля 2023 г. – Принято в номер: 27 октября 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1334660

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

¹Erdal ADAY, ²Dina ABDYGALIYEVA

Assoc. Dr., Dumlupınar University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Kütahya, Turkey (erdal.aday@dpu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0002-0287-2991>

²Graduate Student, Dumlupınar University, Kutahya, Turkey
(dina.2000.06@mail.ru)
<https://orcid.org/0000-0003-3940-8276>

ANCESTRAL CULT, JINN, DEVİL AND ANGEL IN KAZAKH FOLK BELIEFS (Example of Mangystau province)

Abstract: Folk beliefs are the social assumptions that people have put in place from the moment of their existence and that enable the shaping of national culture. In the spiritual heritage of the Kazakh people, folk beliefs fed by the belief in Shamanism, which has been shaped according to the nomadic life that has been intertwined with the national identity since ancient times, have a special place in daily life. Kazakh folk beliefs and rituals make their presence felt at every stage of life, especially in the transitional periods of life. The Kazakh people have used the educational function of these folk beliefs very effectively in the upbringing of the generation. In this article, the folk beliefs in the Mangıstav province, located on the shores of the Caspian Sea in the southwest of Kazakhstan, whose traditions and customs are intact, are interpreted around the cult of ancestors, demonic beings, especially the belief structures put forward around beings such as jinn and angels. It is believed that the personalities accepted as the leaders of the society protect the society even after death. The basis of these beliefs is the reverence for extraordinary beings and the purpose of protection from them. In this study, the folk beliefs kept alive in the province of Mangıstav were collected and analysed through literature review and interview technique in fieldwork. In addition, it has been tried to contribute to the Turkish cultural atlas and to contribute to the comparison studies to be carried out between Kazakh folk beliefs and Anatolian Turkishness.

Keywords: Folk Beliefs, Soul, Jinn, Devil, Angel

Giriş

Türklerin ilk ana yurdu kabul edilen Orta Asya'nın tam kalbinde sekiz bin yıllık tarihi olan Kazakistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Yüz otuzdan fazla ulusa ev sahipliği yapan Kazakistan, Türk Dünyası için önemli devletlerden biridir. Orta Asya'nın en geniş topraklarına sahip Kazak halkı göçebelikten yerleşik hayata geçişten sonra da ulusal değerlerini kaybetmemiştir. Gelenek ve göreneklerini, örf-âdetlerini bugüne kadar sürdüren Kazakistan'ın 17 eyaletinden biri olan Mangıstav, batı

Kazakistan'ın güneybatısında Hazar denizinin kıyısında yerleşen, toplamda 2 il ve 5 ilçeden oluşan yerleşim yeridir. Abiş Kekibayev'in (1997) "Mangıstav Ansiklopedisi'nde" belirtildiği üzere "Mın kıstav" kilometrelerce yolların, binlerce tepe ve uçurumların bulunduğu yer anlamındadır (s. 6). Kazak Türkçesinde "mın", bin; "kıstav", kış boyunca bir yere yerleşmek, kışı geçirilen yer veya çobanların kışın hayvanlarını sakladığı ahır (ed. Malbakov & Ongarbayeva & Üderbaev vd., 2011, ss. 629-630) anlamlarını taşımaktadır. "Mın kıstav" zamanla söylene söylene "Mangıstav" olarak değişmiştir. Aynı zamanda "Mangıstav" kavramı Kazak Türkçesinde "man" ve "mangısta", yavaşça hareket etmek (ed. Vali & Kurmanbayulı & Malbakov vd., 2013, s. 901) veya "mangıs tav", dağa doğru yavaş yavaş gitmek, yürümek (Mankeeva & Bizakov & Jünisbek vd., 2011, s. 66) anlamlarına da gelmektedir. Nüfusunun çoğunluğu Kazaklar olduğundan gelenek-görenek ve inançlarına bağlıdırlar. Mangıstav eyaletinde yaşayan Kazak Türkleri, halk inançlarını, atalarının kendilerine bıraktığı en büyük hazinesi olarak kabul etmektedirler. Günlük yaşamla iç içe geçen bu inanç yumağı hayatın her aşamasında yer almaktadır. "Halk aytsa, kalıp aytpaydı" (Halk söylerse boşuna demez) atasözünde görüldüğü gibi halk tarafından icra edilmiş olan bu inançların göz ardı edilmesi, dikkate alınmaması toplum tarafından hoş karşılanmaz.

Pertev Naili Boratav (1969) "100 Soruda Türk Folkloru" adlı eserinde "Halk bilimini şöyle tanımlar: Bir ülkenin bölgelerini ya da bunların içindeki küçük toplum birliklerini, onların, dil, din, mezhep ayrımlarını, üretim ve tüketim özelliklerinden gelme farklı töreleri, törenleri inceler (s11). Seyit Kaskabasov "Oyöris" adlı çalışmasında folkloru şöyle tanımlar; Folklor, eski dünya görüşü, eski bir kültür ve miras, yaşamın bir parçası ve sözlü geleneklerdir (2009, s. 9). Türklerin eski inançları, İslam dini halk inanç sistemlerini oldukça etkilemiştir. Halk inançlarının kapsamı doğaüstü, ruhsal ve büyüsel olarak daraltıldığı durumlarda bile oldukça geniş bir tür kategorisine sahiptir (Mullen, 2000, s. 119; akt. Eren, 2013, s. 859).

Makalede de Batı Kazakistan'da yer alan Mangıstav eyaletinde yaşayan Kazak Türklerinin halk inançlarını, onun içinde atalar ruhu (evliyalara), cin, şeytan melek gibi doğaüstü varlıklar ile ilgili halk inançları ve uygulanan ritüeller incelenmiştir. Yapılan alan araştırmasında yönlendirilmiş ve yönlendirilmemiş görüşme yöntemleri kullanılmıştır. Görüşme esnasında icra ve anlatım doğrultusunda gözlem yöntemi de kullanılmıştır. Araştırma konumuz olan halk inançları ile ilgili Kazakça ve Türkçe kaynaklardan ve Metin Ekici (2004) "Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri" kitabından yararlanılmıştır.

1. Atalar Kültü İle İlgili Halk İnançları

Kazak Türkleri bu fani dünyadan öbür dünyaya giden atalarının ruhlarını razı etmeyi, ruhlarına Kuran'ı Kerim okumayı, kurban kesmeyi göz ardı etmemişlerdir. Ruh kelimesinin Kazakça karşılığı “aruvak” kelimesidir. Aruvak, ruhun bedenden ayrı yaşayacağına dair eski inanışa göre, yaşayan insanlara koruyucu olan ölü bir kişinin ruhudur (ed. Januzak & Omarbekov & Jünisbek vd., 2011, s. 663). Sözlük anlamı “ölen kişinin ruhu” anlamına gelse de “aruvak” kavramı, Kazakçada birden fazla anlam taşımaktadır. Mangıstav eyaletinde dünyaya gelen, Kazak mitolojisi ve Mangıstav folkloru çalışan Serik Kondıbay “aruvak” kavramına dört türlü açıklama getirmektedir. Birincisi, âşık edebiyatındaki “rüya motifi, bade içme” motifinde olduğu gibi evliyalara, baksılara, kamlara, sınıkçılara vb. kişilere aruvak adındaki tılsımın, özel kabiliyetlerin verilmesidir. İkincisi, Kazak demonolojisindeki cin, peri gibi karakterlerden biridir. Üçüncüsü, en basit haliyle ölen kişinin canının (ruhunun) öbür dünyaya geçtikten sonraki adı veya yaşam formudur. Dördüncüsü ise “Ata-Babalar kültü” doğrultusunda ortaya çıkan ölen ataların ruhudur. Burada bahsetmek istediğimiz aruvak kavramını açıklayan tanım dördüncüsüdür. Ata-Baba kültü, göçebelerin dünya ile ilgili görüşü ve inançlarının temelini oluşturur. İnsanlar, ata-baba aruvaklarının (ruhlarının) koruyuculuğuna inanmışlar, onların mezarlarını kutsal kabul etmişler (Kondıbay, 2010, s. 431). Araştırmacının yaptığı açıklamadan görüldüğü üzere sadece Kazak Türkleri için değil bütün Türk boylarında atalar kültü inancı bulunmaktadır. Kazak Türkleri, üç cüze ayrılır ve bu cüzler de kendi içinde ruvlara yani kabilelere, kabileler de kendi içinde farklı kollara ayrılmaktadır. Böylece ortaya “Yedi Ata” kavramı çıkar. Kazaklarda, her fert kendi ulusunun değerlerini korumak için öncelikle kendisinin kim olduğunu öğrenmiş, kendi halkına, doğup büyüdüğü ortama, kendinden önceki büyüklerinin buldukları katkıları, yaptıkları faaliyetleri, gösterdikleri kahramanlıkları örnek alarak nesilden nesile aktarmıştır (Kozgambayeva & Yegizbaeva & Uruzbayeva, 2021, s. 47). Mangıstav eyaletinde çoğunlukla Aday denen kabileye mensup kişiler, mekân tutukları yer için her sene baharın gelişiyile birlikte Nevruz bayramı yaklaşınca Otpan Dağı'nda ateş yakarlar, Aday Ata'nın ruhu için Kur'an hatmi yapıp kurban keserler. Bu atanın ruhu, bu dünyada yaşayan torunlarını korusun, onlara razı olsun diye yapılmaktadır. Bu sadece ruv ataları için değil diğer aile üyeleri için de geçerlidir. Eğer herhangi bir ailede erkek veya kadın vefat ederse onun ruhu şad olsun diye akrabaları dualarını eksik etmezler. Kazaklarda “Öli razı bolmay tiri bayımas” Ölü razı olmadan diri zengin olmaz atasözünde görüldüğü gibi ataların veya yakın akrabaların aruvağı razı olmadan bu dünyada yaşayanların iyi bir hayat yaşayamayacağına inanılır

(KK1, KK4, KK9, KK11, KK15). Kazak Edebi Tili Sözlüğünde (2011, ss.664-665) “arvak jar bolsun, arvaktı avızga aldı, arvaktı rıza boldu, aruvak koldasın, ata-baba aruvağı” şeklinde söz gruplarının olması ata ruhlarına gösterilen manevi saygının işaretidir. Mangıstav eyaletinde ölen kişileri anma ve ruhuna Kuran okutmak için kurban kesilir, sofralar hazırlanır. Yakın akrabalarla birlikte molla (hoca) çağırılarak ölen kişinin ruhuna Kur’an okutulur ve sadaka verilir. Bundan başka perşembe ve cuma günleri ölümlerin ruhuna diye “iyis” yani “jeti şelpək”, “yeti nan” (yedi ekmek), “may nan” (yağ ekmek) olarak adlandırılan hamurdan yapılarak kızgın yağda pişirilen yedi tane yuvarlak ekmek yapılır. Bu yedi ekmek pişirildikten sonra o ailede daha önce vefat eden kişilerin isimleri söylenerek ruhuna “Fatiha” okunur ve dua edilir. Pişirilen bu yedi ekmeğin komşulara dağıtılması gerekir. Ne kadar çok kişi bu ekmekten yerse ölen kişiye o kadar sevap yazılacağına inanılır (KK2, KK4, KK8, KK11). Mangıstav eyaletinde eğer ölen kişilerin ruhuna Kuran okutulması unutulursa hayatlarının olumsuz yönde şekilleneceğine inanılır (KK2, KK6, KK8). Eski Türk inanç sisteminde yer alan atalar kültürünün doğurduğu inanç yapılarından birisi türbe ve yatırla ilgili inançlardır. Türk Dünyasının hemen hemen her bölgesinde türbe ve yatırı olmayan bir köy bile yoktur. Mangıstav eyaleti de birçok evliyanın mezarının bulunduğu önemli kültür merkezlerindedir.

1.1. Mangıstav’ın 362 Evliyası

Kazak kültüründe olağanüstü özellikler gösteren keramet sahibi, hastalıklara şifa olan özel mistik ve gizemli nitelikler taşıyan kişilere "evliya" denilmektedir. Tasavvufi manada, *ermiş, iyi yetişmiş, nefsinin terbiye etmiş, Allah dostu, gönül eri, darda kalmışın, bunalmışın yardımcı, hak dostu, olacakları önceden bilen ilim sahibi, hastalara şifa dağıtan, yolda kalmışları koruyan keramet sahibi, Allah'a daha yakın olan kimse, vasıl olan, kâmil insan*” olarak tanımlanmıştır (Sezgin, 1998, s. 457). Kazak atışma geleneğinin büyük akınlarından biri olan Mels Kosımbayev, Mangıstav eyaletinde üç yüz atmış iki evliyanın var olduğu inancını şiirinde şu şekilde dile getirmiştir:

...Kara jer de tisin mağan kayrasın,
Kaskıganda iyilmeydi ay-basım.
Ürip-ürrip, kalamın ba it bolup,

Üş jüz alpıs eki äuliye, kaydasın?!

...Kara yer de bana dış bilesin,
Çekinmezken eğilmez ay-başım.
Havlaya havlaya köpek miyim olup
kalıp

Üç yüz altmış iki evliya, neredesin?!

(Kosbarmak, 2015, s. 13)

Mangıstav halkı, sayıları kesin olarak bilinmese de bu inanç merkezlerinin binlerce evliyaya yurt olduğuna ve bu toprakların kutsal olduğuna

inanmaktadır (Shadkam & Siltanbek, 2022, s. 3). Mangıstav'da bulunan ziyaret yerlerinden Şopan Ata, Beket Ata, Karaman Ata, Şakpak Ata, Koşkar Ata, Sisem Ata, Esen Ata, Sultanepe, vs. en çok gidilen ziyaret mekânlarıdır. Ziyaretçiler Beket Ata, Şopan Ata, Karaman Ata türbelerinde evliyalar tarafından yapıldığına inanılan yer altı mescidlerini ziyaret etmektedirler. Dinî anlam ve değer taşıyan mekânlar, halk tarafından sık sık ziyaret edilmektedir. Son yıllarda bu merkezlerden bazıları bölge yönetimi bazıları da Kazakistan Devleti tarafından onarıp koruma altına alınmıştır (a.g.e., s. 3). Bu bölgede bulunan evliya türbeleri sadece yerli halk değil başka bölgelerden ve yurt dışından gelen misafirler tarafından da ziyaret edilmektedir. Ziyaretçiler birbirinden bağımsız amaçlarla kimisi tarihi-mimari yapısını merak ederek, kimisi ata ruhlarına dua etmek için, kimisi de dileklerinin kabul olmasını isteyerek kutsalın tezahür ettiği bu mekânlara gitmektedirler. Halk evliya türbelerine gidip kurban keser, sadaka verir ve dua ederek bir gecesini orada geçirir. Özellikle çocuk sahibi olmak isteyenler ve hastalıklarına deva arayanlar kişiler tarafından ziyaretler gerçekleştirilmektedir.

Mangıstav eyaleti sınırlarında en çok ziyaret edilen yer Bekat Ata türbesidir. Beket Ata Mırzagaliulu (yaklaşık 1750-1813 yy.), Kazak batırı (kahraman), kolbaşı, aydın, filozof ve mimardır (Anonim, 1997, s. 232). Türk Dünyasında tasavvufi şahsiyetiyle tanınan büyük bir mutasavvıftır. Harezm'de Pakırcan hacıdan eğitim almıştır. Mimari kabiliyetinin olduğu da bilinen Beket Ata, Mangıstav, Atırav ve Üstürt bölgelerinde medrese ve yer altı mescidleri inşa etmiştir. Buralarda çocuklara dinî eğitim vermiş, İslam'ın ibadet ve itikatla ilgili unsurlarını halka öğretmeye çalışmıştır. "Medine'de Muhammed, Türkistan'da Hoca Ahmet, Mangıstav'da Er Beket" sözü onun manevi büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir. Beket Ata'nın zorda kalanlara yardım ettiğine, kalp gözünün açık olduğuna ve yardım sever biri olduğuna inanılır (Kultanulu, 1994, s. 14).

Bölgede kutsal mekânların belirli bir ziyaret adabı vardır. Önceden hazırlık yaparak sabahın erken saatinde yola çıkmak ve belli bir saat diliminde ziyaret etmek bu uygulamalardan bazılarıdır. Ziyaretçilerin, yerine getirmeleri gereken ilk kural salih bir amalle burada bulunan kişinin manevi büyüklüğünün kabulüdür. Temiz kalpli olmayanları, Beket Ata'nın kabul etmeyeceğine inanılır. Halk arasındaki anlatılan bu memoraatların biri şu şekildedir: Sıradan bir ziyaretçi olan iki kadın erkenden yola çıkar ve bu iki kadın birbiriyle yol boyunca tartışma yaşarlar. Yolda araba arıza yapar ve Ata'ya varmadan geri dönmek mecburiyetinde kalırlar (KK5, KK6, KK7, KK8, KK9, KK12). Dikkat edilmesi gereken başka ziyaret adabı ise önce abdest almak, gidilen yere uygun kılık kıyafet giymektir. Bunun için ziyarete

KAZAK HALK İNANCINDA ATALAR KÜLTÜ, CİN, ŞEYTan VE MELEK (MANGİSTAV EYALETİ ÖRNEĞİ)

gelen bayanların başlarını örtmesi ve erkeklerin takke giymeleri en çok görülen uygulamalardandır (Sakhi & Selçuk, 2023, 209). Beket Ata yer altı meşidinde 4 oda bulunmaktadır. Bir odasında Beket Ata'nın mezarı, ikinci odada da Ata'nın kızının mezarı bulunmaktadır. Kalan odalar ise kadınların ve erkeklerin namaz kılabileceği odalardır. Çocuk sahibi olmak isteyenler, hastalıklarına şifa arayanlar ve her türlü istekleri bulunanlar buraya gelip dua ederler. Kazak Halk edebiyatı ürünlerinde de insanların evliyalardan isteklerde bulunmasıyla ilgili şu dizler söylenmiştir:

...Mangıstav men Karaoyı,
Äüliye bar oyi.
Üş jüz seksen äüliye,
Koydai bolıp künirengen,
Ulsızdarga ul bergen,
Kızsızlara kız bergen,
Jansızdarga jan bergen.
Äüliyege barayın,
Moynıma burşak salayın.
Körer me eken köz jasın,
Barıp bala surayın

...Mangıstav ve Karaoyı,
Evliyada tüm aklı.
Üç yüz seksen evliya,
Koyun gibi sızlayan,
Oğulsuzlara oğul veren,
Kızsızlara kız veren,
Cansızlara can veren.
Evliyaya gideyim
Boynuma ilmik geçireyim.
Görür mü ki göz yaşımı
Gidip çocuk sorayım.

(Bopayulı & Kerimbay & Tölegen vd., 2017, s. 216).

Halk arasındaki bir diğer inanç da ziyaret eden kişinin gönlünde şüphe olmaması, dileğinin gerçek olacağına inanması gerekmektedir. Beket Ata yatırına gelip çocuk isteyen çiftlerin sonradan dileklerinin, dualarının kabul olması halinde ata ruhuna olan razılığın, hürmetin göstergesi adına tekrardan gidilerek kurban kesilip, sadaka verilir. Beket Ata'yı ziyaret edenler onun manevi hocası olduğu söylenen Şopan Ata türbesine da uğrarlar. Kazak Türkleri arasında kutsal sayılan kişilerin veya evliyaların yatırlarını ziyaret edenlerin arasında çeşitli dileklerinin veya isteklerinin gerçekleşeceğine inanılarak bez ya da çaputlara para koyup onu yatırın uygun bir yerine, ağaca bağlayanlar vardır. Mangıstav halkı arasında buna "aktık baylaw" denmektedir. Bu ritüeli sergileyen kişinin abdestli olması şarttır. Paranın çok veya az olması önemli değil sadece niyet önemlidir. Bağlanan çaputları görenler ise "Dileğin kabul olsun!" diye dua ettikten sonra bu çaputların içindeki paraları alma hakları vardır. Türbe ziyareti gerçekleştiren kişiler, istek ve ihtiyaçlara cevap verebilecek tek varlığın Allah olduğu bilincindedirler. Halk arasında kutsal sayılan yerlerin ve evliya yatırlarının ziyaret edilmesi şirke yol açacak İslam'ın kabul etmediği bazı davranışlara sebep olduğu için bazıları tarafından türbe ziyaretlerine olumsuz bakılabilmektedir. Tarihi ya da menkıbevi kişiliği bilinen zatların mekanları ziyaret edilirken halk burada yatan zatların Allah'ın sevgili kulları olması sebebiyle onların manevi büyüklüklerinden hareketle dilek ve

ihtiyaçlarını öncelikle Allah'tan beklemektedirler. Yörede “Önce Allah, sonra Pir Beket” sözünün altındaki mana da budur.

Mangıstav eyaletinde atalar kütlü ile ilgili halk inançları şu şekildedir:

- Cuma günleri, ölen kişilerin geride bıraktıklarından sadaka veya dua beklediğine inanılır (KK8, KK10, KK15);
- Ata ruhlarının günlük yaşamda kendilerini etkileyebileceğine bu sebeple bu ruhların iyilikleri cezbedeceğine, kötülükleri de giderebileceklerine inanılır (KK7, KK12, KK13);
- Beket Ata ruhunun yılan simgesinde olduğuna inanılır (KK16);
- Türbe ziyaretinin perşembe ve cuma günleri yapılması gerektiğine inanılır (KK2, KK3);
- Gece ıssız yerde kalan yolcunun mezarlığın yakınlarında geceyi geçirmesi gerekir. Ata ruhlarının o yolcuyu koruyacağına inanılır (KK7, KK15, KK10).
- Ruhlara yapılan yedi şelpek, dua okumadan yenirse sevabının olmayacağına inanılır (KK1, KK6, KK13).

Korunma ve sakinme kaynaklı bu ritüeller, dinin hükümlerine ve değer yargılarına göre kurban kesip paylaşmak, adakta bulunarak muhtaç birinin sıkıntısını gidermek, toplumun değer yargılarının aktarmak şeklinde sürdürülmektedir.

2. Cin İle İlgili Halk inançları

Kazak folklorunda demonolojik karakterlerden biri olan cin, insanların göremeyeceği ama var olduğuna inanılan varlıklardır. Cinlerin, genelde kam, baksı ve şamanlara yardım ettiğine inanılır. Bu ruhani şahsiyetlerin cinleri hem çağırabileceğine hem de uzaklaştırabileceğine inanılır. Her kamın, baksının ve şamanın kendisine yardım eden, gerekli bilgileri öğrenmesini sağlayan veya olağanüstü hareketleri yapmasına neden olan bir cini olduğuna ve onun çeşitli kuş, hayvan tiplerine büründüğüne inanılmaktadır. Kazak toplumunda cin, “cin-peri”, “cin-şeytan”, “cin-cıdır” kavramlarıyla da karşılanmaktadır. Cin, Arapça bir kelime olup “örttü, gizledi ve gölgeledi” anlamına gelen “cenne” fiilinden türetilmiştir (Kılavuz, 2006, s.334). Olağanüstü özellik taşıyan bu varlıklar halk tasavvurunda birbirine benzetile ve birbirinin yerine edebi metinlerde kullanılsa da bu varlıklar birbirinden ayrı yaratıklardır. Kazak Türkleri arasında bu varlıkların genel adı cindir. Cinler, insanlar gibi Allah'ın emir ve yasaklarına uyup insanlar gibi bedeni olmasa da şuur ve iradeye sahip varlıklardır. Cinlerin peygamber, evliya gibi kişilere hizmet edeceğine inanılır. Hatta Davud

Peygamberin (a.s.) oğlu Süleyman (a.s.) Peygamberin cin ve perilere hükmettiği halk edebiyatı metinlerinde ve dinî terminolojide yer almaktadır (ed. Äzibeyeva, 2004, s. 317). Mangıstav bölgesinde cinler, “Ak cinler” ve “Kara cinler” ya da “Müslüman cinler” ve “Kâfir cinler” şeklinde sınıflandırılır. “Müslüman olan cinlerin insanlara zarar vermeyeceğine, müslüman olmayan kara cinlerin ise şeytanla birlik olup insanoğluna zarar vermeye çalıştığına ve insanları doğru yoldan döndürmeyi amaç edindiklerine inanılmaktadır. Kazak Türklerinde cinlerin daha çok insanlara zarar veren türleri hakkında memoratlar anlatılmaktadır. Büyükler, cinlerden gelebilecek herhangi bir tehlike ve zararı önlemek için küçükleri sürekli uyurma gereksiniminde bulunurlar. Mangıstav Kazakları cinin tehlikeli yaratık olduğuna ve adı anılırsa insana musallat olacağına inanarak cinlerden bahsedilirken “üç harf”, “üç harfli” veya “göze görünmeyen üç harfliiler” şeklinde örtmeceler kullanmaktadırlar. Kuran-ı Kerim’e göre cinler, ışık ile ateş karışımından yaratılmış, insanın derisinden bile geçebilen, ölümlü, iman etmekle yükümlü, insana saygı göstermesi gereken istedikleri zaman görünme özelliğine sahip varlıklardır (Beyaz, 2018, s. 39). Halk tasavvurunda Yaratıcı’nın insanı gündüz çalışması, gece ise dinlenmesi için yarattığına inanılır. Gecenin karanlığı, bilinmezliği ve korkutuculuğu temsil etmesi nedeniyle geceyle ilgili olumsuz inanışlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de cinlerin gündüz dinlenip gece hayatlarına devam ettiği inancıdır (KK2, KK8). Gece mecbur kalmadıkça dışarı çıkılmaması, akşam namazından sonra dışarıda özellikle kadınların baş örtüsüz dolaşmaması, gözle görülmeyen bu varlıkların insanlara zarar gelebileceğine inanılması, gece ev süpürülmemesi, gece aynaya bakılmaması gibi inançlar yörede yaygındır (KK2, KK6, KK8, KK9). İnsanlarla birlikte yaşadığına inanılan bu varlıkların belli mekânları mesken tuttıklarına inanılır. Müslüman cinlerin dağ, yüksek tepelerde açık bozkırlarda; müslüman olmayanların ise kıyıda köşede, çıkmaz sokaklarda, yol kenarında, terk edilmiş evlerde yaşadıklarına inanılır. Kutsal varlıklara saygı ve korkunun sonucunda bu varlıklardan korunmak için belli zamansal ve mekânsal kısıtlamalara uyulması gerekir. Bu sebeple insan geceleyin bozkırda, kimsesiz yerlerde kalırsa açık alanlara veya yüksek mekanlara çıkması gerekmektedir. Bölgede saha çalışmasında kaynak kişilerden derlenen memoratlar şu şekildedir: Begdullayeva Lidiya’nın aktardıklarına göre kocası tarlada inek otlarken terk edilmiş evin içinde 5 veya 6 tane mavi elbiseli kadın suretinde varlığın evin ortasında, kendi aralarında dans edip şarkı söylediklerine şahit olduğunu aktarmıştır (KK4). Bospayeva Bagila, bundan seneler önce araba ile yaptıkları şehirlerarası yolculuk sırasında gece saatlerinde ıssız yerden geçiş yaparken bu varlıkların onlara musallat olduğunu, yan taraftan arabanın camını kırmaya çalıştıklarını, araç şoförünün yönlendirmesiyle tüm yolcular

dışarı bakmaksızın içinden bildikleri duaları, sureleri okumaya devam ettikleri ve bir süre sonra bu varlıkların ortadan kaybolduklarını ifade edilmiştir (KK6). Bu memoralardan hareketle Kazak inanç sistemi içerisinde bu varlıklara inanıldığını, bunlardan korunma, kaçınmak ve kurtulmak için bazı ritüellere başvurulduğunu söyleyebiliriz. Bu varlıkların fiziksel olarak tasvirinde uzun tırnaklı ve saçlı olarak anlatılması halk tasavvurunda saç ve tırnaklarla ilgili inanç yumağının oluşmasını sağlamıştır. Kazak Türkleri kesilen tırnak ile saçları dışarıya veya çöpe atmayıp onun yere gömülmesi gerektiğine inanılır. Çünkü tırnak ile saç cin-perinin en sevdiği azığıdır (KK1, KK2, KK3, KK5, KK8, KK9, KK11). Kazaklar tarafından çok dikkat edilen diğer bir ikaz da çamaşır yıkanılan suyun evin önüne yani insan ayağının basacağı yerlere dökülmemesidir. Akşam vakti yakinken cin ve perilerin batıdan doğuya doğru göç ederken çamaşır yıkanan sudan içip güç topladıklarına inanılır (Bopayulı vd., 2017, s. 112). Mangıstav bölgesinde cin-peri ile ilgili anlatıların günümüzde de anlatılmaya devam etmesi, iyi ve kötü olarak ayrılan bu varlıklardan korunmaya yönelik pratiklere başvurulduğunu söyleyebiliriz.

Mangıstav eyaletinde cin ile ilgili halk inançları şu şekildedir:

- Bebek beşiği gün batımından sonra dışarıda bırakılmamalı, cinlerin (veya şeytanların) beşiğe yatacağına ve beşikte yatan bebeğe zarar geleceğine inanılır (KK1, KK2, KK5, KK8);
- Kadınların kullandığı baş örtüleri çöpe atılmamalı, cin-perilerin koklayacağına inanılır (KK2, KK4, KK12);
- Beşikte yatan bebek evde yalnız başına kalmamalı, cin-perilerin onu kaçırıp yerine kendilerinin hasta çocuklarını bırakacağına inanılır (KK2, KK4, KK7, KK8);
- Çocuğun yıkanan kıyafetleri gece dışarıda bırakılmamalı, cinlerin çocuk giysilerine düşkün olduğuna inanılır (KK2, KK3, KK4, KK5, KK6);
- İnsan zorunlu kalmadığı sürece kimsesiz yerlerde, yol kenarında gecelememeli, cinlerin zarar vereceğine, korkutacağına inanılır (KK3, KK4, KK6, KK10);
- İnsanoğlu çöplere veya küle abdestini yapmamalı, eğer yasağı ihlal ederse kişinin kısır olacağına ve çocuksuz kalacağına inanılır (KK8, KK9, KK11, KK14);
- Ayak yolundayken konuşulmamalı, konuşulursa ağızdan cin gireceğine inanılır (KK1, KK2, KK4, KK6, KK10);
- Esnerken ve gülerken ağız elle kapatılmalı, insan bedenine açılan ağızdan cin gireceğine inanılır (KK1, KK2, KK3, KK4, KK6, KK10, KK11);

KAZAK HALK İNANCINDA ATALAR KÜLTÜ, CİN, ŞEYTan VE MELEK (MANGİSTAV EYALETİ ÖRNEĞİ)

- Bozkırda veya tarlada otlayan atların yelelerini şeytanın taradığına inanılır (KK6, KK10);
- Parmak kütletilmemeli, şeytanların bu şekilde ibadet ettiği veya onlara ait davranış biçimi olduğuna inanılır (KK9, KK10, KK11);
- Gece bozkırda veya tarlada kalan büyük baş hayvanlara kırbaçla birkaç kez vurulmalı, geceleyin onların üzerine cinlerin bindiğine ve dokunduğuna inanılır (KK1, KK2, KK10);
- Kartal beslenen eve cinin (şeytanın) yaklaşamayacağına, kartalın kokusunu aldıkları anda kaçacaklarına inanılır (KK5, KK7, KK8, KK10);

Mangıstav bölgesi sözlü kültüründe bu varlıklarla ilgili anlatıların ve pratiklerin benzerlerinin Türk dünyasının tamamında var olduğunu söyleyebiliriz. Topluma atlarının mirası olarak gelen bu davranış biçimleri toplumun değer yargılarını koruma ve kültürel aktarımı sağlamaktadır.

3. Şeytan İle İlgili Halk İnançları

Kazak toplumunda cin ile şeytan bazen aynı anlama kullanılmaktadır. Şeytanların en büyüğüne de İblis (Kazakça İbilis) adı verilmektedir. İblis, yani şeytan, ateşten yaratılmış ve Tanrı'ya isyan etmiş insanları yoldan çıkararak varlıktır (Karakurt, 2011: 90). Kazak halkı Şeytan'ın insanoğlunu doğru yoldan döndürmeye, kendine zarar vermeye çalıştığı için onun zararından kurtulmak, önlemek için türlü yollara başvurur. Şeytandan korunmak için öncelikle dini uygulamalar yapılır. Hz. Peygamber (SAV) sürekli abdest alarak temiz olmayı nasihat etmiştir. Zira abdesti olmayan kişinin etrafına cin-peri, şeytanın toplanacağına inanılmaktadır (KK10, KK11, KK13, KK15). Büyüklerimiz çocuklara küçüklükten beri yıkanan ellerin silkelenmemesi gerektiğini sürekli hatırlatma gereksinimi duymuştur. Bunun sebebi ise silkelenen her su damlasının şeytanın çocuklarına yarar sağlayacağına inanılmasıdır (KK6, KK7, KK11). Akşam ezanına doğru yaklaşan saatler içerisinde Kazak Türkleri, yaptığı işlerde titiz ve dikkatli olmaya çalışırlar. Bu saatlerin şeytanın yeryüzüne yayılacağı vakti olduğuna inanılarak yatılmaması, çocukların o saatlerde dışarıda tutulmaması, kadınlar da dışarıda başörtüsüz gezmemesi gerektiğine inanılır. Sürekli evde Kuran sureleri okunup Allah'a "Şeytanın zararından koru!" diye dua edilerek şeytandan korunacağına inanılır. Kazaklardan geçmişten bugüne kadar kötülükten korunma yöntemlerinden bir tanesi de ardıç veya üzerlik (adiraspan) otunu yakarak dumanıyla tütsülenektir. Yeni doğan çocuk beşiğe yatırılmadan önce beşiğin sık sık tütsülenmesi gerekir. Bu şekilde şeytanın kötülüklerinden korunmuş olacağına inanılır (KK4, KK7, KK11)

Mangıstav eyaletinde şeytan ile ilgili halk inançları şu şekildedir:

- Bebek beşiğinin baş ucuna bıçak veya kamçı konulursa şeytanın bebeğe zarar veremeyeceğine inanılır (KK3, KK5, KK11);
- Sabah kalktıktan sonra yatak toparlanmalı yoksa yatağın içine şeytanın girip yatacağına inanılır (KK2, KK6, KK7, KK11, KK12, KK16);
- Çatlamış kâse veya tabaklardan içecek içilmemeli, yemek yenmemeli, çatlak olan şeylerden sadece şeytanın yiyeceğine inanılır (KK3, KK5, KK7, KK8, KK11);
- Çatlak tabak konulan sofrada şeytanın da oturacağına inanılır (KK6, KK7, KK8, KK9);
- Bardaktan içilen içecekler ziyan edilip dökülmemelidir. Aynı zamanda dökülen içeceğin bardağın dibinde kalan kısmı da içilmemeli. Bunun nedeni bu rızkın şeytana ait olduğuna inanılır (KK1, KK2, KK4, KK6, KK8, KK9);
- Gün batımından sonra ahırın kapısı açık kalmamalı, ahıra şeytan gireceğine inanılır (KK10, KK11, KK15);
- Evin içerisinde veya herhangi bir ortamda ıslık çalınırca, oraya şeytanın koşarak geleceğine inanılır (KK2, KK3, KK8, KK10);
- Koyun küp şeker verilerek çağırılmaz, oraya şeytanın da koşarak geleceğine inanılır (KK3, KK4, KK5, KK9).
- Namaz kıldıktan sonra seccadenin üst köşesi içeriye doğru katlanmalı, katlanmazsa üzerinde şeytanın oyun oynayacağına inanılır (KK2, KK3, KK5, KK7, KK8);
- Köpek, gök yüzüne bakarak ulursa onun gök yüzünden inmek üzere olan şeytanı gördüğüne ve şeytanın ondan korkup inemeyeceğine inanılır (KK1, KK5);
- Eşek anırırsa onun şeytanı gördüğüne inanılır (KK1, KK5);
- Bozkırda veya dışarıda bir yılan kıvrılmadan düz ve hızlı hareket ederse onun yılan değil şeytan olduğuna inanılır (KK10);
- Şeytanın kırbaçtan (kamçı) korktuğuna inanılır (KK10);
- Gece ağzı açık kalan tabağı şeytanın yalayacağına inanılır (KK1, KK2, KK4, KK7, KK10)

İslamiyet öncesi inanç sisteminde Erlik'e karşılık gelen eylemler İslamiyet'le birlikte şeytana yüklenmiş, bu varlığın insanlara ve hayvanlara zarar vereceğine inanılmıştır. Bu nedenle, kültürel bellekte kendisine yer bulan simgesel varlıklardan da faydalanılarak şeytanın olumsuzluklarından korunmak istenmiştir.

4. Melek İle ilgili Halk İnançları

Melek (perişte), Tanrı tarafından belli bir görevi yerine getirmek amacıyla yaratılan, günahsız yaratıklardır (Karakurt, 2011: 90). Kazak dilinde “periştedey pak” deyimini melek gibi günahsız anlamına gelmektedir.

Melekler, Kazak Türkleri için onlara iyilik eden yardımcı unsurlar olarak tasavvur edilir. Bu sebeple yeni doğan bebekler, meleklerle benzetilir. Dört büyük meleklerle iman etmenin yanında her insanoğlunun sağında ve solunda melekleri olduğuna da inanılmaktadır. Temel görevi Allah'a ibadet etmek olan meleklerin diğer bir görevi de insanları korumak ve onlara yardım etmektir. Bütün Kazak diyarında olduğu gibi Mangıstav eyaletinde de meleklerle saygı duyulur ve var olduğuna inanılır. Küçük çocuk herhangi bir kötülükten veya kazadan sağ kalırsa “periştesi kaktı” yani “melekler korudu” diye sevinilir. Ayrıca yeni doğan bebeklerin sabah yüzlerinin bebekler tarafından yıkanıldığına inanılmaktadır (KK5, KK8). Yörede gün doğumuna ve gün batımına yakın yatmak ve uyumak hoş karşılanmaz. Halk arasındaki inanışa göre Allah'ın rızık dağıtan Ruzan isimli meleği sabahın erken saatlerinde ve akşam yeryüzüne iner ve ayakta olan insanlara rızık dağıtır. Gün batımında uyuyanları ölümler listesine ekleyerek rızıkını azaltırmış (Bopayulı vd., 2017, s. 111). Mangıstav bölgesinde şeytanın zıttı bir anlam yüklenen melekler olumlu özellikleriyle halk inanç sisteminde kendisine yer bulmaktadır.

Mangıstav eyaletinde meleklerle ilgili halk inançları şu şekildedir:

- Sabahın erken saatlerinde horoz öterse gökyüzünden yere doğru inen meleği gördüğüne inanılır (KK4, KK6, KK10);
- Meleklerin kılık değiştirebileceğine inanılır ve eve yılan girerse onun melek olabilme ihtimali düşünülerek zarar verilmemeli, öldürülmemeli ve başına süt dökerek dışarı çıkartılmalıdır (KK1, KK7, KK10);
- Her kurulan sofranın etrafında meleklerin de oturacağına inanılır ve sofrada oturanların iyi şeylerden konuşmaları istenir (KK6, KK8, KK9, KK11, KK12, KK13, KK15).
- Sofra başında kavga edilirse veya sofraya sert bir şekilde vurulursa etrafında oturan meleklerin kaçacağına böylece evin rızıkının azalacağına inanılır (KK6, KK8, KK9, KK11, KK13, KK14, KK16);
- Evin içinde köpek beslenirse o eve meleklerin girmeyeceğine inanılır (KK3, KK4, KK6, KK11).

Kazak kültüründe gözle görülemeyen fakat gerçek olduklarına inanılan melekler, insanların doğru yolu bulabilmesinde önemli rol üstlenen varlıklar olarak tasavvur edilir.

Sonuç

Köklü bir tarihi olan Kazak topraklarında zengin sözlü kültür geleneği bulunmaktadır. Halk arasında bu geleneğin ana kaynağı olan kişilerden değerli bilgileri toplamak, bunları yazıya geçirmek son derece

önemlidir. Halk tarafından icra edilen bu sözlü kültür ürünleri gelecek kuşaklara aktarımında delil ve belge niteliği taşımaktadırlar. İslamiyet öncesi Şamanizm inancına sahip olan Türklerde, şamanların bazı varlıklarla iletişime geçerek onlardan yardım aldıklarına inanılmaktadır. Günümüzde de bu inancı, emşi, baksı, sınıkçı olarak bilinen kişilerin devam ettirmektedirler. Atalar kültü ve melekler ile ilgili inanışların derlenmesi esnasında kaynak kişilerin rahat ve kolay bilgi verirken cin ve şeytan konusunda konuşmak istemedikleri saptanmıştır. Kaynak kişiden bilgi derleyebilmek için öncelikle konuyla ilgili örnekler verilmesinin ardından kaynak kişiler cin ve şeytan hakkında bilgiler aktarmışlardır. Bu tür bilgiler halk arasında daha çok yaşça büyük kişiler ve din adamlarından elde edilebilmiştir. Hem Mangıstav hem de bütün Kazak halkı için kutsallığı ve manevi değeri yüksek olan birçok evliyanın mezarı ve var olan yeraltı mescidleri kültürel belleğin mekanları olarak algılandığı için bugün koruma altına alınmıştır. Ata-Baba kültürünün Kazak toplumuna olan etkisi, türbe ziyaretleri ve uygulamalarından anlaşılmaktadır. Ata ruhlarının geride kalanların hayatlarını etkileyeceğine inanılmakta bu sebeple korunma ve saygı göstermeye dayalı kurban kesmek, sadaka vermek, Kuran okutmak başta olmak üzere çeşitli ritüeller sergilenmektedir. Olağanüstü varlıklardan cin ve şeytana olumsuz eylemler yüklenirken meleklerle olumlu eylemler yüklenmiştir. Halk inançları bu olağanüstü varlıklara karşı insanları uyarmaktadır. Halkın değerli hazinelerinden biri olan, soyun başladığı zamandan bugüne kadar ulaşmış halk inançlarını derlemek, toplamak ve elimizde olan bu değerli hazineyi bir sonraki kuşağa aktarmak büyük sorumluluk gerektiren önemli görevdir.

Kaynakça

- Anonim (1997). *Mangıstav Ansiklopedisi içinde*. Almatı: Atamura Yayınları. s.384.
- Azibayeva, B. (ed.) (2004). *Babalar Sözi*: Jüz Tomdık C.2, Astana: Foliant Yayıncılık.
- Beyaz, D. (2018). *Türk Halk Kültüründe Cinler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Bopayulı, B., & Kerimbay, S., Tölegen, M., vd. (2017). *Salt-dastır söyleydi. Otbası hrestomatiyası*. Almatı: Orhon Yayınevi.
- Boratav, P.N. (1969). *100 Soruda Halk Bilimi*. Ankara: Gerçek Yayınları.
- Ekici, M. (2004). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Eren, M. (2013). “Halk İnancı” Kavramının Sınırları ve Sınırlılıkları Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies Dergisi*, (8/13), 857–865.

KAZAK HALK İNANCINDA ATALAR KÜLTÜ, CİN, ŞEYTan VE MELEK (MANGİSTAV EYALETİ ÖRNEĞİ)

- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. Türkiye.
- Kaskabasov, S. (2009). *Oyöris*. Almatı: Jibek Joluv Yayıncılık.
- Kondıbay, S. (2010) *Tandamalı Makalalar*. Almatı: Arıs Yayıncılık.
- Kosbarmak, R. (2015). *Beket Ata*. Almatı: "İnrorm-M" Yayınevi.
- Kozgambayeva, G., & Yegizbaeva, M., A. (2021). Kazak Türklerinde "Yedi Ata" Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği. *Milli Folklor Dergisi* 17(129), 45-57.
- Kultanulu, A. (ed.). *Beket-Ata*. Almatı: Arıs Yayıncılık.
- Mankeeva, J., & Bizakov S., Jünisbek, Ä. (ed.) (2011). *Kazak Adebî Tilinin Sözdüğü* (C. 11, s. 752). Almatı.
- Malbakov, M., Ongarbayeva, N., Üderbaev, A. (ed.) (2011). *Kazak Adebî Tilinin Sözdüğü* (C. 10, s. 752). Almatı.
- Sakhi, Z., & Selçuk H. (2022). Güney Kazakistan Sosyal Hayatında Türbeler ve Türbelerde Yapılan Ziyaretler. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* (103), 206–225.
- Sezgin, A. (1998). Eren ve Evliya Kavramının Dini Tarihi Folklorik İzahı ve Eren İnancı Üzerine Düşünceler: I. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyalari Kongresi.(ss.457-468. Ankara: *Ervak Yayınları*.
- Shadkam, Z., & Sultanbek, K. (2022). Yesevîlik Şeyhlerinden Hubbi Kıssasının Kazakistan Nüshası. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* (104), 1-14.
- Vali, N., & Kurmanbayulı Ş., Malbakov, M. (ed.) (2013). *Kazak Sözdüğü* (Kazak Tilinin Bir Tomdık Ülken Tüsindirme Sözdüğü). (s. 1488). Almatı: Dävîr Yayıncılık.

Kaynak kişiler:

- KK1 – Atravova Ajarhan, 1946, Janaözen ili, ilkokul mezunu;
- KK2 – Atravova Altınay, 1955, Janaözen ilçesi, ortaokul mezunu;
- KK3 – Aliyeva Lazzat, 1980, Janaözen ili, üniversite mezunu;
- KK4 – Begdullayeva Lidiya, 1965, Janaözen ili, üniversite mezunu;
- KK5 – Boranova Aysuluv, 1972, Aktav ili, üniversite mezunu;
- KK6 – Bospayeva Bagıla, 1983, Janaözen ili, ortaokul mezunu;
- KK7 – İsmagulova Fatima, 1964, Aktav ili, enstitü mezunu;
- KK8 – Jusipbekova Aygerim, 1991, Mangıstav ilçesi, üniversite mezunu.
- KK9 – Kırıkbayeva Tursın, 1948, Mangıstav ilçesi, ilkokul mezunu;
- KK10 – Kerimkulova Venere, 1988, Janaözen ili, üniversite mezunu
- KK11 – Mergenov Sarsenbay, 1950, Aktav ili, ortaokul mezunu;
- KK11 – Nogaybayeva Raya, 1991, Janaözen ili, üniversite mezunu
- KK12 – Serikbayeva Aknayan, 1969, Mangıstav ilçesi, orta okul mezunu;
- KK13 – Smagulova Marjan, 1974, Janaözen ili, üniversite mezunu;

KK14 – Urakova Aliya, 1946, Kurik ilçesi, ortaokul mezunu;
KK15 – Üsen Madina, 1990, Janaözen ili üniversite mezunu;
KK16 – Yesengaliyeva Aidana, 1990, Aktav ili, üniversite mezunu.

Аңдатпа: Халықтық наным-сенімдер – адамдардың өмірге келген сәтінен бастап орныққан және ұлттық мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік беретін әлеуметтік болжамдар. Қазақ халқының рухани мұрасында ежелден ұлттық болмыспен біте қайнасып келе жатқан көшпелі тұрмысқа сай қалыптасқан шамандық сенімнен нәр алған халықтық наным-сенімдердің күнделікті өмірде алатын орны ерекше. Қазақтың халықтық наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары өмірдің әр кезеңінде, әсіресе өмірдің өтпелі кезеңдерінде өзінің бар екендігін көрсетеді. Қазақ халқы осы халықтық наным-сенімдердің тәрбиелік қызметін ұрпақ тәрбиесінде өте тиімді пайдаланған. Бұл мақалада Қазақстанның оңтүстік-батысында Каспий теңізінің жағасында орналасқан Маңғыстау облысындағы салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бұзылмаған халықтық наным-сенімдер ата-бабалар культі, жын-шайтандар, әсіресе алға қойылған сенім құрылымдары төңірегінде түсіндіріледі. жындар мен періштелер сияқты жаратылыстардың айналасында. Қоғамның көшбасшысы ретінде қабылданған тұлғалар қайтыс болғаннан кейін де қоғамды қорғайды деп саналады. Бұл сенімдердің негізі – ерекше жаратылыстарға құрмет көрсету және олардан қорғану мақсаты. Бұл зерттеуде Маңғыстау облысында сақталған халық нанымдары жинақталып, әдебиеттерге шолу жасау және далалық жұмыста сұхбат алу әдісі арқылы талдау жасалды. Сонымен қатар, түрік мәдени атласына үлес қосу және қазақтың халық наным-сенімдері мен Анадолы түркі дәстүрлері арасында жүргізілетін салыстырмалы зерттеулерге үлес қосу әрекеті жасалды.

(Ердал АДАЙ, Дина ӘБДІҒАЛИЕВА. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ НАНЫМДАРЫНДАҒЫ АТА-БАБА КУЛЬТІ, ЖЫН, ШАЙТАН ЖӘНЕ ПЕРІШТЕ (МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ БОЙЫНША))

Аннотация: Народные верования представляют собой социокультурные установки, укоренившиеся в коллективном сознании с момента зарождения общества и способствующие формированию национальной культуры. В контексте духовного наследия казахского народа особое влияние на повседневную жизнь оказывают народные верования, отражающие

KAZAK HALK İNANCINDA ATALAR KÜLTÜ, CİN, ŞEYTan VE MELEK (MANGİSTAV EYALETİ ÖRNEĞİ)

шаманистические убеждения, внедренные в соответствии с историческим контекстом кочевого образа жизни, переплетенного с национальной идентичностью с древности. Народные верования и ритуалы в культуре Казахстана заметны на каждом этапе человеческой жизни, особенно в периоды переходов. Изучение казахских народных верований и их роли в образовании поколений раскрывает эффективное использование этих установок в воспитательных целях. Данная статья посвящена анализу народных верований в Мангыстауской области, находящейся на юго-западе Казахстана, на берегу Каспийского моря, где традиции и обычаи сохраняются в непрерывной форме. В фокусе исследования находятся аспекты культа предков, демонических существ, а также структуры верований, связанных с джиннами и ангелами. Центральным моментом является убеждение в том, что личности, признанные лидерами общества, продолжают защищать общество даже после своей смерти. Основная мотивация данных верований заключается в почитании необычных существ и стремлении обеспечить защиту от них. Проведенное исследование включает сбор и анализ народных верований Мангыстау, осуществленный путем обзора литературных источников и проведения местных интервью. Кроме того, предпринята попытка внести вклад в атлас тюркской культуры и провести сравнительный анализ между казахскими народными верованиями и культурой Анатолии.

Ключевые слова: Народные верования, дух, джинн, дьявол, ангел

(Eрдал АДАЙ, Дина АБДИГАЛИЕВА. КУЛЬТ ПРЕДКОВ, ДЖИННА, ДЬЯВОЛА И АНГЕЛА В КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ВЕРОВАНИЯХ (на примере Мангыстауской области))

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Erdal ADAY (%50), Dina ABDYGALİYEVA (%50)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ЖАНАР ӘБДІҒАППАРОВА

филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан (zhabdigapar@nu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-2349-3541>

**М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ***

Андатпа: Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар сөзінің биік парасаты – Абай даналығынан көрінсе, сол дәстүрді кейінгі әдебиетте Алаш қайраткерлері қайта жаңғыртты. Алаш қайраткерлері сол замандағы қандай қиындыққа да төтеп беріп, XX ғасыр басында ел мәдениеті мен әдебиетін жаңаша дамытуға бар-күш жігерін жұмсады. Алаш қозғалысына атсалысқан қайраткерлердің бірі жазушы Мұхтар Әуезов қазақ жұртының ұлттық намысын оятуға, тарихи сананың жаңғыруына айрықша еңбек етті.

Алаш идеясы – жас жазушының көзқарасын қалыптастырған үлкен саяси мектеп еді. Алаш жолындағы қайраткерлік миссиясын М.Әуезов өзінің «Қилы заман» романында толыққанды жүзеге асырды. Жазушының шығармашылық жолындағы үлкен белестің бірі де осы «Қилы заман» романы болатын. Аталған шығарма жазушының шығармашылық эволюциясын, күрделі прозалық жанрда тарихи мәні бар құбылыстарды меңгеруге, ұғынуға көмектеседі. Шығармада автор XX ғасырдың алғашқы жылдары Ресей патшалығының қазақ халқына жасаған отаршылдық зардаптарын батыл суреттейді. Шығарма жазылған уақытта Мұхтар Әуезов Ленинград Мемлекеттік университетінің студенті еді. Роман 1928 жылы Қызылорда қаласында «Қазақстан» баспасынан жарыққа шықты. «Қилы заман» 1916 жылы қазақ даласында орын алған ұлт-азаттық көтерілісін суреттеуге арналған қазақ әдебиетіндегі тұңғыш саяси роман

Алаш идеясын көркем әдебиет арқылы насихаттаған жазушы халқымен бірге өзі де қилы тағдырды басынан кешіп, алаш аманатын біздің дәуірге жеткізді. Мақалада М.Әуезовтің «Қилы

* Келген күні: 3 тамыз 2023 ж. – Қабылданған күні: 27 қыркүйек 2023 ж.

Date of Arrival: 3 August 2023 – Date of Acceptance: 27 September 2023

Geliş Tarihi: 3 Ağustos 2023 – Kabul Tarihi: 27 Eylül 2023

Поступило в редакцию: 3 августа 2023 г. – Принято в номер: 27 сентября 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1336469

заман» романы зерттеу нысанына алынып, оның жанрлық ерекшелігіне, тарихи-саяси маңызына тоқталып, отаршылдыққа қарсы азаттық идеясы постотарлық көзқараспен сараланады.

Кілт сөздер: Алаш, ұлт-азаттық көтеріліс, Қилы заман, роман, қазақ әдебиеті

ZHANAR ABDIGAPBAROVA

Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University
Astana, Kazakhstan (zhabdigapar@nu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-2349-3541>

**THE NOVEL “QILY ZAMAN” BY M. AUEZOV AND ITS
HISTORICAL AND POLITICAL SIGNIFICANCE**

Abstract: The great wisdom of the ancestors’s words from depths of centuries can be projected in the wisdom of Abay. The same tradition of wise words was revived in the later literature by Alash leaders. The figures of Alash withstood all the difficulties of that time, and at the beginning of the 20th century, they made every effort to develop the country’s culture and literature in a new way. The writer Mukhtar Aueзов, one of the members of Alash movement, made a special effort to awaken the national pride of the Kazakh nation and revive historical consciousness.

The idea of Alash was a great political school that shaped the young writer’s worldview. M. Aueзов fully realized his Alash mission in his novel “Qily Zaman”. The novel was one of the great milestones in the writer’s creative path. This work helps to master and understand the creative evolution of the writer and historical significance of the phenomena through complex prose genre. In the work, the author boldly describes the consequences of the Russian colonialism in the early 20th century. At the time when the work was written, Mukhtar Aueзов was a student of Leningrad State University. The novel was published in Kyzylorda in 1928 by “Kazakhstan” publishing house. “Qily Zaman” is the first political novel in Kazakh literature dedicated to describing the national liberation uprising that took place in the Kazakh steppe in 1916.

Realizing that the Alash way is the Kazakh way, the writer, along with his nation underwent a “tough fate” and brought the legacy of Alash to our era. In this article, M. Aueзов’s novel is deeply researched by focusing on its genre features, historical and political significance, also, the idea of freedom against colonialism is analyzed from the post-colonial point of view.

Keywords: Alash, national liberation uprising, Tough era, novel, Kazakh literature

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Кіріспе

«Алаш» – қазақ халқы үшін қадірлі ұғым. ХХ ғасырдың басында қазақ халқының оқыған зиялы азаматтары Алаш идеясы аясында бірікті. Олар қазақ елінің азаттығы мен өркендеуі жолында қызмет етті. Халықтың рухын оятып, санасына сілкініс әкелді.

Ол кезде жас жазушы ретінде енді қалыптасып келе жатқан М.Әуезовтің де көзқарасын қалыптастырған үлкен саяси мектеп осы – Алаш саяси элитасы еді. Алаш жолы қазақ жолы екенін М.Әуезов өзінің «Қилы заман» шығармасында дәлелдеді. Жазушының шығармашылық шыңы «Абай жолынан» көрінсе, «Қилы заман» сол шығармашылық шыңға жетер жолдағы үлкен бір белесі. «Қилы заман» М.Әуезовтің шығармашылық даму жолын, күрделі прозалық жанрдағы тарихи мәні бар құбылыстарды меңгеруге, ұғынуға көмектеседі.

Мақаламыз осы шығарма төңірегінде өрбиді. Жазушының жас кезінде жазылған бұл шығарманың сол кездің өзінде атқарған жүгі орасан зор еді және аталмыш шығарма жазушының кейінгі өміріне де әсер етіп, ұмытылмастай із қалдырды. Жалпы Мұхтар Әуезов шығармашылығына байланысты әрбір маңызды дерек көпшілікке ұсынылуға тиіс. Әсіресе, жоғары мектептерде білім алушы қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы барша талапкерлерге жетуі керек (Бисенғали, 2018, 14-б.), – деп жазады профессор З.Ғ. Бисенғали. Расында да ғұлама жазушының шығармашылығы өміріне де әсер еткені бүгін көпшілік білетін шындық. Алексей Толстой айтпақшы, қаламгер дәуірімен бірге есейеді, оның әрбір жаңа туындысы – өмір мектебі, оның ақыл-ойының жетілуінің жемісі. Сөз бостандығы шектеулі тар кезеңде өмір сүрген М.Әуезовті де заманы ширатты. «Қилы заман» – соның дәлелі. «Қилы заман» шығармасы жас жазушының шығармашылық өсу жолының шынайы көрсеткіші.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін гуманитарлық ғылым саласында біршама оң өзгерістер болды. Мұрағатта шаң басып жатқан мәдени мұраларымыз жарыққа шықты. Қазақ халқы алаш қайраткерлерімен, олардың рухани мұраларымен қайта қауышты. Мәдени мұралары зерттеліп, зерделенді. Халық төл тарихымен табысып, ұлттық рухы оянды. Ұлттық идеологияның басында гуманитарлық ғылымдар тұратыны анық, ол қандай бағытта дамыса, елдің болашағы да сонымен байланыста жүретіні белгілі. Сондықтан ұлттың тарихы мен мәдениетін зерттейтін гуманитарлық ғылым саласына отарсыздану жүргізілуі бүгінгі күн тәртібіндегі басты мәселе. «Халықтың санасына сәуле түсіріп, ұлттық намысын оятатын ғылым

салалары отарсызданбай, ел отарлық бұғаудың қамытынан толық құтыла алмайды. Өйткені санасы бодан, ойы тәуелді, әдісі бөтен жаннан еркін, салиқалы, тұрақты пікірдің туа қоюы қиын екені бесенеден белгілі» (Қыдырәлі, 2018, 272-б.), – деген ғалым Дархан Қыдырәлінің пікірі ойымызды қуаттайды. Отарлық кезеңде ұлттық сананың қалыптасуына әдебиеттің сіңірген еңбегі орасан. Осыған байланысты отарлық кезеңде жазылған көркем әдеби шығармаларды да отарсыздану тұрғысынан зерделеу аса маңызды.

М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасы ғалымдардың назарын ерте кезден аударды. Бұл жайында бірнеше зерттеу еңбектері мен мақалалар жазылды.

Біздің бұл мақаламыздың мақсаты – М.Әуезовтің кеңестік тоталитарлық жүйе үстемдік құрып тұрған қиын кезеңде Ресей империясының отаршылдық саясатын әшкерелеп жазған «Қилы заман» шығармасын тағы да тарих таразысына салып, көркем туындының тарихи-саяси маңызына үңіліп, жанрлық ерекшелігін анықтап, сол кезеңде көтерген жүгі мен автордың ұстанымына отарсыздану тұрғысынан талдау жасау, ой қорыту. Постотарлық көзқараспен өткенімізге көз жүгірту, пайымдау жасау бүгінгі гуманитарлық ғылым саласы үшін маңызды. Бұл мақаламыз сол бағытта жасаған қадамдарымыздың бірі деуге болады.

Зерттеу әдістері

Мақалада М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасына байланысты пікір айтқан ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, герменевтикалық тұрғыда саралау мақсат етіледі. Шығарма жанрына байланысты түрлі пікірлерді салыстыру, ондағы көтерілген саяси-әлеуметтік, тарихи мәселелерге талдау жүргізу, сараптау, салыстыру, ой қорыту. Патша империясының қазақ даласына жүргізген отарлық саясатын көркем шығарма тілінде жеткізе білген жазушының жанқиярлық еңбегін отарсыздану тұрғысынан пайымдау мақаланың басты мұраттарының бірі.

Әдебиеттерге шолу

Зерттеу мақаламызда қазақ даласында 1916 жылғы Патша жарлығына қарсы көтерілген ұлт-азаттық көтеріліс туралы зерттеу жүргізген отандық және шетел ғалымдарының еңбектері назарға алынды. Атап айтқанда М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасына арқау болған Албандар көтерілісі туралы тарихи деректерге негізделген алаштанушы ғалым Тұрсын Жұртбайдың «Бейуақ» (1990) зерттеу

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

еңбегі, көтерілістің қалай болғаны, халықтың қалай жазаланғаны туралы сол кезеңде жазып қалдырған алаш қайраткерлері Міржақып Дулатұлы, Мұқамеджан Тынышпаевтың XX ғасыр басында баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары қолданылды. Алаш қайраткерлері патшалық биліктің бұратана халықтарға ұстанған жымьсықы саясаты туралы пікірлерін ашық жазды. Міржақып Дулатұлы өзінің 1924 жылы «Ақжол» газетіне жарияланған «Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын» атты мақаласында Ресей империясының қазақ, қырғыз сияқты «бұратана» халықтарға неліктен қолына қару беріп, соғысқа аттандырмай, тылға қара жұмысқа алған себептерінің астарына үңіліп, нақты дәлелдермен Патша өкіметінің әскерлік құпия қарарын әшкере еткен мақаласы зерттеу жұмысымызда шығарманы талдау барысында көркемдік шындық пен тарихи шындықты саралау барысында назарға алынды. Сонымен бірге М.Дулатұлының 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жарияланған «Он алтының ойраны» атты мақаласы да 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің себеп салдарын терең түсінуге, ғылыми тұжырым жасауға таптырмас дереккөз ретінде бағаланды.

Сондай-ақ, М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасы туралы сыни мақаласы жарияланған Сәбит Мұқановтың 1932 жылғы шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегі сол кезеңдегі әдеби процесі ұғынуға, кенестік таптық идеологияның әдебиетке тигізген әсерін бағамдауға септігін тигізеді.

Сонымен бірге ғылыми мақаламызда осы тақырыпта зерттеу жүргізген Ә. Шәріпов, академик Р. Бердібай, аудармашы А. Пантиелев, Р. Нұрғали, З.-Ғ.Қ Бисенғали, Г. Пірәлиева, А. Ісімақова сынды ғалымдармен қатар осы тақырыпқа қалам тартқан М. Кәрібай, Қ. Ұлтарақов, Т. Жексенбай сынды публицист қаламгерлердің пікірлері де ескеріліп, тұжырым жасауда басты назарда ұсталды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихи-саяси маңызы туралы отандық ғалымдар Т. Омарбеков, С.Иманбаевтың ғылыми еңбектерімен қатар Орта Азияда болған 1916 жылғы көтерілісті арнайы зерттеген шетел ғалымдарының еңбектері де қарастырылды. Мәселен Томохико Уяманың «Неліктен ірі көтеріліс тек Орталық Азияда болды? 1916 жылғы көтерілістің әкімшілік-институционалдық алғы шарттары» («Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года») (2018) атты зерттеу еңбегінде автор жалпы Орта Азияда 1916 жылғы көтерілістің шығу себептеріне үңіліп, талдау жүргізеді. Сондай-ақ, осы салада іргелі зерттеу еңбегін жазған атақты американдық ғалым Эдуард Деннис Соколдың 1954 жылы жарияланған, 2016 жылы қайта басылып шыққан

«1916 жылғы Ресейдің Орта Азиядағы көтерілісі» (Edward D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University, 1954) атты зерттеу еңбегі Орта Азия халықтарына жүргізген Ресейдің отаршыл саясатын зерттеуге арналған, 1916 жылғы Патшаның маусым жарлығына халықтың қарсылығының себебі, патша өкіметінің оларға қолданған айла амалдары туралы құнды деректер берілген бұл еңбекті де зерттеу мақаламызда басты назарда ұстандық.

Талдау және нәтижелер

М. Әуезовтің «Қилы заман» повесі ХХ ғасырдың алғашқы жылдары Ресей патшалығының қазақ халқына жасаған отаршылдық қиянаттарын батыл суреттеген шығарма. Шығарма жазылған уақытта Мұхтар Әуезов Ленинград Мемлекеттік университетінің студенті еді. Ең алдымен «Қилы заманның» жанры туралы бірер сөз айтқанымыз жөн. Мұхтар Әуезов 1928 жылы жарыққа шығарған кітабында шығарма жанрын тарихи повесть (ұзын әңгіме) деп жариялады. Алайда кейін 1974 жылы «Жұлдыз» журналына жариялаған басылымына жазған алғы сөзінде мұны «Эпикалық байсалды баяндау тәсіліне, психологиялық сезім күйлерінің тереңдігіне, характерлердің сомдалуына, ел өмірінің бүге-шігесіне дейін жомарт қаламға ғана тән дарқандықпен берілуіне қарағанда повестен гөрі романға лайық туынды» (Шәріпов, 1974, 5–6-б.), – деп бағалайды ғалым Әди Шәріпов. Бұл сөзде шындық жатқаны рас еді. Роман теориясын зерттеген ғалым академик Рахманқұл Бердібай: «Тек қана көлемінің шағындығы болмаса, «Қилы заманда» роман жанрының нышаны толық табылғандай» (Бердібай, 2005, 25-б.), – деп шығарманы роман деп атауды ұсынды. М.Әуезов бұл шығарманы жазғанда роман жанрына жататынын білген болуы мүмкін. Алайда шығарма жазылған кезеңдегі коммунистік партия принциптеріне сүйенген саяси идеология оған ерік бермеді. Әрі роман жанры енді дамып келе жатқан ХХ ғасыр басында өзінің жазған шығармасының көтерген жүгі мен жауапкершілігін сезінген автор елдің назарын аударғаннан сақтанған болуы да мүмкін. «М. Әуезов коммунистік идеологияның патшаға қарсы ұлт-азаттық қозғалыс кезендерін мерекеге айналдырған «қызыл даталарын» пайдаланып, өзіне ғана мәлім, өзі ғана айта алатын ойларды айтты. Бейнеге айналдыра жеткізбек болған. Романның алғашқы беттерінде бұл анық байқалады» (Бисенғали, 2018, 15-б.), – деген ғалым З.Ғ. Бисенғалидың сөзі біздің ойымызды қуаттайды. Шығармадағы көтерілген идея мен бейнеленген қаһармандар, оқиғалар «Қилы заманның» романдық белгісін анық дәлелдейді. Сондықтан біз де шығарманы роман деп атауды жөн көрдік.

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Алайда қазақ халқының тар кезеңдегі қилы тағдыры суреттелген бұл шығарманың тағдыры да оңай болмады. Жарыққа шықпай жатып жат пиғылдылардың қысымына ұшыраған бұл шығарма жайында автордың көзқарасы мен арман-мұңы туралы жазушының сырлас досы, аудармашы А.Пантиелев өзінің «Ұлан даланың ұлы жыршысы» (1975) атты естелік мақаласында жазған. Мақалада А.Пантиелев М. Әуезовтің «Қилы заман» шығармасын өзінің қаламдас орыс достарына көрсетуді армандағанын тілге тиек етеді. Өйткені «Қилы заман» шығармасы жарыққа шыққаннан кейін қатты сынға ұшырап, оқуға тиым салынып, ұзақ уақыт бойы қапаста жатқан еді. Жазушы үшін әр жазылған туындысы ішінен шыққан перзенті іспетті. «Осы бір дүниені қаншама азаптанып, қинала отырып жазғанымды сезетін шығарсыз деп ойлаймын» – дейтін Әуезов. «Қазір қазақ халқының қаншалықты тұңғық түнек түбінен бас көтеріп, бой жазып шыққандығын ойлаудың өзі сонша қорқынышты» (Пантиелев, 1975, 200-б.), – деп еске алады автор жазушымен арада болған әңгімені.

Осы мақаласында А.Пантиелев 1916 жылы Жетісу өңірінде азаттық үшін күрескен Албан елінің тарихи оқиғасы авторды қатты қызықтырғанын, толғандырғанын, тіпті трилогия жазуды жоспарлағанын еске алады. «...Әуезов «Қилы заман» - ойға алған трилогияның бірінші бөлімі, - деуші еді. Екінші бөлімінің геройы – Серікбайдың азамат соғысына қатысқан баласы, ал үшіншіде Серікбайдың Отан соғысына басынан аяғына дейін қатысқан (соғыстан кейінгі жылдары министрдің орынбасары) немересі болуы керек; олардың бәрі де өмірде болған, бар, тірі адамдар, ал тағдырлары қаншалықты таңданарлық болса, соншалық көңілге қонымды да» (Пантиелев, 1975, 200-б.). Міне осы айтылған естеліктер «Қилы заманды» роман жанрына жатқызуға таптырмас дәйектер деуге болады. «Қилы заман» жазылған 1927-1928 жылдар қазақ жеріне Орталықтың арнайы тапсырмасымен келіп, таптық күрес, интернационализм ұрандарын бетперде еткен, басты мақсаты халқымыздың ұлтжанды зиялы өкілдерінің көзін жоюға бағытталған Ф.Голощекиннің әкімшіл-әміршіл тоталитарлық билік жүйесі үстемдік құрып тұрған кезеңіне сәйкес келеді. Сондықтан саяси жағдайды бағамдай білген сұңғыла жазушының өзі де елдің назарын аудартпай, шығармасын роман деп атамай, «Арық сөйлеп, семіз шығуды» мұрат тұтқан болса керек.

«Қилы заман» тарихи-деректі саяси роман. Олай дейтініміз, роман объектісі – Патшалық Ресей өкіметінің тұтас халықтарды қырып-жоюға бағытталған мемлекеттік ресми саясаты.

«Қилы заман» - қазақ әдебиетіндегі тұңғыш саяси роман деуге толық негіз бар. Ең алдымен, саяси роман деген не, оның шарттары, белгілері мен ерекшеліктеріне тоқталсақ. Саяси роман белгілі бір саяси оқиғаларға, жүйеге, теорияларға өзіндік пікір қалыптастыратын, мазмұны оқиғаларға негізделген, баяндау әдісімен жазылатын шығарманың бір түрі (Malatesta, 2019). Саяси романда кейіпкерлер арасындағы диалогтар мен байланыстар арқылы оқырманға әртүрлі көзқарас пен идея, автор ұстанымы мен ойы анық жеткізіледі. Келесі бір белгісі – автор кәсіби деңгейдегі саясаткер болмаса да, қоғамда белсенді, саясатқа қатысы бар тұлға болуы қажет. Соңғы шарты – автордың романдағы көтеріліп отырған саяси мәселелер мен оқиғаларға өзіндік көзқарасы мен бағасының берілуі, жазушы мақсатының оқырманды нақты бір идеяға сендіруі, иландыра білуі (Зайчикова, 2012, 89-б.), – деп жазады ғалым Н.В. Зайчикова. Жалпы саяси роман жанрының мәртебесін анықтау даулы мәселелердің бірі. Дей тұрғанмен саяси романға тән белгілерді ромтанушы ғалымдар атап өткен.

Профессор Дж.Дэвидсон саяси романға анықтама беруде мынадай үш ережеге сүйенеді: романның сюжеті – саясат, мақсаты – сендіру және қажеттілікке байланысты қолданған кез келген әдеби құралдар» (Davidson, 1961, 851-б.). Автор саяси романның идеялық жағын ерекше атап көрсетеді. Оның ойынша, автор белгілі бір саяси идеялар мен көзқарастардың дұрыстығына оқырманның көзін жеткізуді көздесе, роман саяси болуы мүмкін. Әрине идеяны бұлай түсіну барлық әдебиеттанушыларға тән емес деген ойын да жеткізеді.

Әдетте саяси идеялар басым рөл атқаратын немесе саяси жағдайлар көркем бейнелеудің негізгі объектісі болып табылатын шығарманы саяси роман деп атайды деп жазады, - И. Хоу (Howe, 1987, 17-б.).

Ресей ғалымы Н.В. Зайчикова өзінің «Саяси роман жанрының гибридтілігі» (Гибридность жанра политического романа) атты мақаласында саяси романның ішкі мазмұнында қамтылатын мәселелерге назар аудартады. «Саяси роман бір жағынан, саяси сананың ең маңызды құрамдас бөліктерін қамтиды, оның ішінде белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамға тән ұғымдар, стереотиптер, құндылықтар, көзқарастар, мотивтер, идеологиялар, саяси көзқарастар, тактикалар мен стратегиялар, сол қоғамның саяси дискурсы қамтылады» (Зайчикова, 2012, 89-б.).

Көріп отырғанымыздай, саяси роман өзінің көтерген жүгіне сай авторға қоятын шарттарымен қоса өзіндік ерекшеліктерге ие екен.

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Жоғарыда саяси романның ерекшеліктерін азды-көпті сараладық. Көріп отырғанымыздай саяси романға тән белгілерді «Қилы заман» романынан кездестіре аламыз. Әдебиеттанушы ғалымдар да бұл пікірді құптайды. Белгілі алаштанушы ғалым Айгүл Ісімақова «Қилы заман» тұңғыш саяси роман болып саналады. Сондықтан да Совет үкіметі 1932 жылдан бастап аталған романға ресми түрде тыйым салады. Сондай-ақ әдебиеттанушы «Қилы заман» шығармасын албандар көтерілісі емес, ұлт азаттық көтеріліс деп тануға болатынын айтады (Ісімақова, 2022).

Расында бұған дейін Патшалық Ресейдің империялық саясатын ашық әрі батыл сынаған көлемді шығарма болған жоқ. Әдебиетке енді қадам баса бастаған жас жазушының батылдығына таң қалмасқа болмайды.

Тарихи шығарманың маңыздылығына тоқталған өзі де бірнеше тарихи роман жазған француз жазушысы О. Бальзак «Жақсы жазылған тарихи роман тарих курсынан да құндырақ» деген сөзі еске түседі. «Қилы заманды» оқығанда 1916 жылғы Патша жарлығы бұқара халыққа қаншалықты ауыр тигенін, халықтың қаншалықты зардап шеккенін оқырман бар жан дүниесімен сезінеді, көтерілістің себеп-салдарын түсінеді.

«Қилы заман» романына арқау болған тарихи оқиға – 1916 жылы қазақ даласында болған ұлт-азаттық көтеріліс. Сол кездегі Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі Қарқара жәрмеңкесінде болған албан руының басынан кешкен тарихи оқиғасы М. Әуезов шығармасында шынайы суреттелген. Қаламгер бұл тақырыпқа үлкен дайындықпен, тың ізденіспен келген. Себебі жас жазушы ұлт-азаттық көтерілістің шығу себептері мен отарлау-жазалау саясатының зардаптарын, отаршыл аппараттың отар халыққа жасаған әділетсіз әрекеттерімен жақсы таныс еді. М. Әуезов 1918 жылы патшалық жазалау әскерінің қырғынына ұшырап шет елге босқын болып кеткен Жетісу қазақтарына көмектесу үшін Семейде ұйымдастырылған "Алаш" қорының жауапты хатшысы қызметін атқарған еді. Сол кезеңде автор оқиға куәгерлерін көзімен көріп, барлық сырға қанық болған. Сондықтан халықтың басынан өткен қанды қырғынын, мұң мен шерін жан дүниесімен сезініп, шығармада шынайы суреттеді. Жоғарыда айтылған саяси роман авторына тән шарттардың барлығы М.Әуезовтің бойында табылды. Яғни шарт бойынша автор саяси романда көтерілген мәселені жақсы білуі керек болатын. Ал М.Әуезов бұл саяси оқиғаны тек жақсы біліп қана қойған жоқ, сол оқиғадан зардап шеккен адамдарды көзімен көріп, сол үшін арнайы ұйымдастырылған қордың

жауапты қызметкердің бірі болды. Бұл дегеніміз – автор бұл тақырыпқа кездейсоқ келген жоқ дегенді білдірсе керек.

1916 жылғы көтерілісті зерттеу 1917–1930 жылдар аралығында Кеңес Одағының азаматы саналатын жаңа үкімет бекіткен идеологиялық шеңберде жұмыс істеуге мәжбүр болған Ресей және Орта Азия тарихшылары үшін өте ауыр мәселе болды. 1920 жылдары социалистік революция жеңісінен кейін көп ұзамай патшаны сынау, Ресей империясының отарланған өлкелерде жүргізген саясатын сынау кеңестік тарихнаманың негізгі нысанына айналды. 1916 жылғы көтеріліс туралы деректер жинау әрекеттері кеңес билігі тарапынан қолдау тапты, көтерілісті зерттеу үшін арнайы комиссия да құрылды. Патшалық Ресей үкіметі мен әскерінің көтерілісті басу үшін қолданған зорлық-зомбылығы жалпы «отаршыл езгілерге» тән деп айыпталды. Орыс офицерлерін қолдап, кедей руластарына опасыздық жасаған жергілікті басшылардың әрекеттеріне де көп көңіл бөлінді. 1920 жылдардағы кеңестік дискурс ең алдымен таптық айырмашылықтардың поляризациясына негізделді, олар - жұмысшы табы мен «қанаушылар». Осы тұрғыдан келгенде, 1916 жылға көз жүгіртсек, Кеңес пролетариаты патшалық Ресейдің, яғни құлатылған империалистік мемлекеттің барлық құрбандарына жанашырлық танытты.

Алайда 1930 жылдары кеңестік тарихнама орыс халқының Кеңес мемлекетінің барлық этностары үшін жетекші және топтастырушы рөлін атап көрсетуге бағытталған жаңа идеологиялық платформаны қалыптастырды. 1920 жылдардағы орыс отаршылдық әкімшілігін сынап, орыс әскерінің қатыгездігін әшкерелеген басылымдар идеологиялық тұрғыдан зиянды деп қайта бағаланды. Түркістандағы және Дала өлкесіндегі орыс билігін сынаған өлкетанушылар ұлтшыл деп танылып, саяси айыптар мен қуғын-сүргіннің нысанына айналды. 1916 жылғы көтерілісті талқылау 1930–40-шы жылдары, Сталин билігінің соңына дейін (1922–1952) қауіпті мәселеге айналды. Ш. Айтматов айтқандай: «Қилы заман» романы патшалық Ресей халықтардың түрмесі болғандығының, бүкіл Ресей империясында әлеуметтік революцияның болмай қоймайтынының, біздің шындықтың пайдасына тағы бір дәлел – социалистік интернационализм халықтар арасындағы қарым-қатынасты дамытудың бірден-бір шынайы жолы болған» (Айтматов, 2006, 7-б.).

Әдебиеттанушы ғалым Зинов-Ғабден Бисенғали өзінің «Қилы заман романындағы дерек пен дәйек» атты мақаласында М.Әуезовтің

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

романды жазуға Смағұл Садуақасов екеуінің арасындағы әңгіме тікелей әсер еткен деген пікірін айтады. Ғалымның бұл пікірі бекер емес. 1921 жылы «Средазбюро» Жетісудағы 1916 жылғы көтеріліс жайлы мағлұмат жинау үшін комиссия құрып, тарихи оқиға жайлы материалдарды жинатқан. Сол комиссияның хатшысы Жетісудың тумасы ақын Илияс Жансүгіров болған екен. Ақын сол жиналған материалдардан өзіне көшірмесін қалдырып отырған екен. Осы материалдармен Смағұл Садуақасов танысып, көтерілістің қаншалықты ауыр болғанын, қарапайым момын халықтың тартқан азабын көріп, жаны түршіккен. Бұл оқиға ұмытылмай, тарихтың еншісіне қалу үшін қалай да жазылу керек деген ойға келеді. Фатима Ғабитованың естелігінде, Смағұл маған: «Бұл бай материалдар әттең бір жақсы жазушының қолына түссе, соншама құнды тарихи роман жазылар еді» (Жұртбаев, 1990, 24-б.), – деп айтқанын еске алады Осындай жауапты жұмыс, ұлт аманаты Смағұлдың идеялас досы, жас жазушы М.Әуезовтің мойнына артылған екен.

Ойға алған ісін аяғына дейін жеткізбей қоймайтын сұңғыла жазушы 1927 жылы осы шығармаға материал жинауды жоспарлайды. Ол жайында Ленинградта бірге оқыған жазушының сырлас досы ғалым Әлкей Марғұлан былай деп жазады: «1927 жылдың май-июнь айлары. Мұхаң «Не істеуім керек» деген оймен қатты толғануда болды. Біраз уақытта каникул да жетті. Бір күні отырып: – Мен Алтай экспедициясына бармауға бел байладым. Бұл елге, Шыңғыстауға бармау деген сөз. Оның орнына Жетісуға барып 1916 жылғы көтерілісті зерттеймін, жолшыбай Қызылордаға соғып, оның театрымен танысамын, жаңа өсіп келе жатқан жастар өмірімен танысамын, – деді. Бұл сапар Мұхаң үшін текке кеткен жоқ. Бұл үлкен игілік сапары болды» (Марғұлан, 1977: 145), – деп еске алады. М.Әуезов Жетісуға барған сапарында оқиға куәгерлерімен кездесіп, көтерілістің шығу себептерін, оқиға барысын егжей-тегжейлі зерттейді.

Ғалым Тұрсын Жұртбайдың деректеріне сүйенсек, М.Әуезов 1927 жылы шілде айында Қазақстан оқу-ағарту коммисариатының арнайы жолдамасымен Жетісу өңірін аралап, Кенесары мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістері туралы ел аузынан деректер жинау үшін Жетісу губерниясына келгені айтылады (Жұртбаев, 1990, 25-б.). Жазушының осы сапарының мақсаты жайында «Тілші» газетінде «Алматыға Мұхтар Әуезұлы келді» деген хабарда айтылған.

1927 жылы Қарқаралы жәрмеңкесі соңғы рет ашылған еді. М.Әуезовке мұндай жәрмеңке таңсық емес еді. Өйткені Арқа қазағы

Қоянды жәрмеңкесін де көрген еді. Жас жазушы осында Ілияс Жансүгіровпен кездеседі. М.Әуезов пен І.Жансүгіров екеуі Қарқара, Мыңжылқы, Шырғанақ, Саты, Асы, Қараш-Қараш жайлауына барып, халықпен сұқбаттасып, қажетті материалдарын жинап, тамыз айының басында Алматыға оралды.

Алайда отаршылардың қарапайым халыққа жасаған зорлық-зомбылықтарын ашық жазу қауіпті екенін жазушы түсінді. Бірақ іштегі жалын, ыза, намыс басым түсіп, ақыры осы тақырыпқа шығарма жазуға тәуекел етіп, басын бәйгеге тікті. Тұрсын Жұртбайдың тілімен айтсақ, «Бұл жазбауға болмайтын, жаздырмай қоймайтын тақырып еді».

Жазушы бұл шығармасына прототипті шынайы өмірдің өзінен, сол кезеңде әлі ізі суымаған тарихи оқиғаның бел ортасында болған қайраткерлерінен тапты. Автор Албан көтерілісі болып өткен жерге барып, көтерілістің куәгерлерімен кездесіп, сұқбаттасқанын жоғарыда айтық. Ол кезде көтеріліске қатысқан адамдардың бірталайының көзі тірі еді.

Көтеріліс болған жерлерді көзімен көрді. Албан көтеріліс болған Алматы облысы, Кеген ауданының азаматы, экономика ғылымдарының кандидаты, қоғам қайраткері Қазтай Ұлтарақов өзінің «Мұхтардың «Қилы заманға» сапары» атты мақаласында жас жазушының көтеріліс туралы материалды қалай жинағанын егжей-тегжейлі жазады. Аталмыш мақалада автор мына жайтқа назар аудартады: М.Әуезов материал жинап болып, Алматыға қайтар жолда Албан көтерілісіндегі басты қаһарманның бірі Серікбай Қанайұлының әйелі Көкшегірмен кездейсоқ кездесуі, сөз саптауынан қайратты әйелдің көтерілісті көзімен көрген куәгер екенін байқаған жазушы өзінің осында келген сапарының мән-жайын түсіндіріп, Көкшегірді әңгімеге тартады.

– *«Қайным, менің елімнің басына түскен зорлық-зомбылықтарынан біраз хабар алыпсың. Сол сіз білген сұмдықтың барлығы тек Қарқарада болған жоқ. Қан төгілген лай-салсаң Албан елінің мекендерінің барлығында болды ғой. Патша жіберген жазалаушы отряд ауыл-ауылды қыдырып жүріп қырды ғой. Бұл өңірдің сайы мен жырасында, тау мен жазығында адам қаны төгілмеген жер жоқ шығар»* (Ұлтарақов, 2007, 266-б.).

Бастапқы уақытта бұл әйелдің кім екенін жақсы білмеген жазушы әрбір дерекке үніліп, терең ізденісте жүргендіктен көтеріліс

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

туралы бұрын естімеген ақпарат естіп қалармын деген үмітпен ары қарай сөзге тартады.

– Жеңгей, сіз айтқан жерлердің біразында болдым, көзіммен көрдім. Сонда жантүршігерлік бір жайды естіп білдім. Қарқара көтерілісіне қатысушыларды топ-тобымен түрмеге қамаған. Түрмедегі адамдарға заңды түрде тергеу жүргізіледі, оның арты соттың қарауымен бітетін белгілі зой. Ал қамауға алынғандардың тергеусіз, сотсыз атылғандарын қалай түсінерсің-ау?

Мұхтардың бұл айтқан сөзі Көкшегірді елең еткізді. «Сотсыз атылғандар» деген сөзді естігенде бір ысып, бір суып дегбірсізденеді. Бұл жайды Мұхтар аңғармады, әңгімесін жалғастыра берді (Ұлтарақов, 2007, 266-б.).

Екеуара әңгімесінде Мұхтар Әуезов осы уақытқа дейін естіген, жинаған деректерін ішінде ең шошынған жайтқа назар аудартады: Қарқарада қамауға алынған 15 адам Жаркент түрмесіне айдалғанын, қол-аяғы кісендеулі тұтқындарды жол үстінде солдаттар атып, қырғанын, оқиға куәгерлерінің айтуынша, сол атылғандардың өңінен ешқандай қорыққандық белгісі байқалмағанын, тәуекелге бел байлаған нышан көрінгенін тандана жеткізеді. Соның ішінде Серікбай сияқты ел басқарған батырлардың болғанын айтады. Міне осы кезде Көкшегір аяулы жарының атын естігенде зарлап қоя береді. Бастапқыда жазушы әйелдің былай дауыс шығарып жылағанын түсінбей қалады. Сонда Көкшегірдің атқосшысы бұл әйел сол Серікбай Қанайұлының әйелі екенін жеткізеді. Міне, осы жайдан кейін Мұхтар Әуезов «Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан» дегендей оқиғаның тірі куәгері, көктен іздегені жерден табылғандай қуанғанын жазады мақала авторы. Көкшеңгір жолда кездестірген, үлкен мақсатпен жүрген жас жазушыны өз керуендерімен ілестіріп, жол-жөнекей әңгімелесіп барады. Сол күні жолаушылар Асы жайлауына жете алмай, Сарытаудың баурайында далада қонады. Көкшеңгірдің айтуынша, түнімен көз ілместен Мұхтардың шұбырған сұрақтарына жауап бергенін, ал жас жазушы болса, маздап жанған оттың түбінде ұзақ таңға қолынан қағазы бен қарындашын тастамай айтылған деректерді жазғанын айтады. Мұхтардың айтуы бойынша осы күнге дейін жинаған материалдардың ішіндегі құндырағы Көкшеңгірдің айтқан әңгімелері болған екен (Ұлтарақов, 2007, 266-б.). Міне осылай жазушының Қарқарада жинаған материалдары тағы да байытылды. Серікбай батырдың шаңырағының түтінін сөндірмей отырған Көкшеңгір апамыз да атқа қонып,

көтеріліске қатысқан. Парасаты биік Көкшеңгір апамыздың шаңырағынан қазақтың игі жақсылары дәм татып, әңгімесін тыңдаған екен. Олардың қатарында Ораз Жандосов, Ыдырыс Көшкінов, Нұрбапа Өмірзақов, Илияс Жансүгіров, Иса Байзақовтар бар. Болған оқиғаның бар ақиқатына көз жеткізген жазушы бірден шығарманы жазуға кірісті. Шығарма реалистік бағытта жазылды.

«Қилы заман» романында М.Әуезов 1916 жылы қазақ халқының басынан өткен ұлт-азаттық қозғалысының көркем суреттерін жасаған. Мұнда өз елінде, өз жерінде отарлықтың қысымын шектен тыс көрген, ендігі зорлыққа, астамшылдыққа көнгісі келмей, әділетсіздік атаулыға қарсы тұрған батырлардың бейнесі бейнеленген.

«Суреткердің шығарма негізінде 1916 жыл оқиғасын таңдап алуы кездейсоқ болмаса керек. Бұл материал оның күрескер тұлғасын жасамақ ниетіне сай келген. Отаншыл, азамат қаламгер қазақ халқының Қазан революциясы қарсаңында өз бойынан үлкен жігер, қайрат тауып, елдік намыс үшін ата жаумен айқасқа шыққанын халық санасындағы сапалық ілгерілеу деп бағаласа керек» (Бердібай, 2005, 26-б.), – деп жазады академик Р.Бердібай.

Сөз жоқ, «Қилы заман» М.Әуезовтің дүниетанымындағы зор өзгерістің белгісі. Жазушы бұдан бұрынғы кейбір әңгімелерінде күштілерден зәбір көрген қорғансыз жандардың мүшкіл халін көрсетсе, аталған шығармада қалыптасып қалған көне тәртіпке бұдан былай көнгісі келмеген қаһармандар тұлғасын мүсіндеді. Ал бұдан шығатын түйін – М.Әуезов өз шығармашылығында революциялық тақырыпқа өзінің замандас қаламгерлерлерінің ішінде ең алғашқылардың бірі болып барғандығына көз жеткіземіз.

Тарихта «Маусым жарлығы» деген атпен өшпестей із қалдырған тарихи оқиға болды. 1916 жылы 25 маусым күні Ресей императоры II Николайдың «Реквизициялау туралы» жарлығы шықты. Жарлық бойынша Қазақстан, Орта Азия мен ішінара Сібірдің «бұратана халықтарының» 19 бен 43 жас аралығындағы ер-азаматтарын майданның тыл жұмыстарына алу жоспарланған. Орта Азиядан 400 мың адам, оның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 мыңға жуық адам алу жоспарланды. Бірінші кезеңде 19–31 жас, екінші кезеңде 32–43 жас аралығындағы азаматтар алынбақшы болды (Омарбеков, 2016, 150-б.). Олардың тізімін жасау жергілікті болыс басшыларына жүктелді. Оның үстіне жарлықта малды реквизициялау туралы болып жатқандай «мобилизация» сөзі емес, «реквизиция» сөзі

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

қолданылды. Мұның өзі Ресей империясының «бұратана» халықтарына қарым-қатынасын көрсеткендей (Омарбеков, 2016, 150-б.).

Бұл жарлыққа халық «қара жұмысқа бала бермейміз» деп жаппай қарсылық танытады. Ел ішінде басталған стихиялы қозғалыс біртіндеп ұйымдасқан сипат алып, қарулы көтеріліске ұласты. Бұйрыққа бағынбаған бұратана халықты жазалау үшін Патшаның билігі қарсы шыққан елге әскер жіберіп, халықты жазалады. Жазушы Мұхтар Әуезов өзінің «Қилы заман» шығармасына осы тарихи оқиғаны арқау етті.

Тарихи оқиға 1916 жылы Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі атақты Қарқара жәрмеңкесінде болған. Жәрмеңке - қазақ халқының экономикалық өміріне ХІХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған сауда-саттықтың жаңа түрі еді. Оған дейін айырбас сауда, керуен жолы саудасы дамығаны тарихтан белгілі. Жан-жақтан келген көпестермен саудагерлер сауданы көбіне жібек жолы бойындағы ірі қалаларда жүргізетін еді. ХІХ ғасырда бұл үрдіс өзгерді, ірі қалаларда емес, әр түрлі өлкелік, уездік аймақтар таңдалып алынып, жылдың бір мерзімінде сауда-саттық жәрмеңкелері өтіп тұрды. Тарихшы Р.Оразовтың айтуы бойынша «Қазақстанда сауда қатынасы үш түрлі жолмен жүргізілді: 1) тұрақты сауда – қалалар мен үлкен елді мекендер мен селолардағы дүкен, дүңгіршек, сауда үйлерінде жүргізілді; 2) қазақ ауылдарын аралап жүріп жасайтын айырбас сауда. Сауданың бұл түрімен көбінесе өсімқорлар айналысты; 3) маусымдық сауда – жәрмеңкелерде жүретін сауданың түрі. Қазақтар үшін де, сырттан келген саудагерлер үшін де жәрмеңкелердің маңызы ерекше болды» (Оразов, 2013, 9-б.).

«Қарқара жәрмеңкесі – жағырафиялық жағынан ұрымтал, шекараның бүйрегіндегі, сауда-саттық, алыс-беріске ең қолайлы жерде орналасқан. Алып сатарлыққа ебі жоқ, табылғанын, алғанын арзанға бағалайтын қыр елі жәрмеңкені ұйымдастырушы жаққа да, керуен көпестеріне де тиімді» – деп жазады Т.Жұртбай (Жұртбаев, 1990, 63-б.).

М. Әуезов Қарқара жәрмеңкесін романда былайша сипаттайды: «1916 жылдың жазы еді. Жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты, қалың Албанның ертегідей бай сұлу жайлаулары: Үш мерке, Дөңгелек саз, Үшқарқара, Сырт, лабас – жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы, көк жібек бесігі сияқты... Шалқыған, көрнекті, мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып Қарқара жәрмеңкесі қайнап жатқан... Жәрмеңке – тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті

үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы: Құлжа, Қашқар, Хиуа, Бұхар, Самарқан, Ташкент. Бәр-бәрінен неше алуан қазына шүмектеп құйғандай болып, Қарқара жазығына ақтарылып жатыр (Әуезов, 2006, 11-б.). Осылайша, жазушы шығармада басты оқиғалар өтетін орын – Қарқара жәрмеңкесін жағрафиялық, геосаяси, экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты суреттеуден бастайды. Автордың былай суреттеуінің үлкен мәні бар. Жалпы қазақ даласында сауда қатынасының әсіресе жәрмеңке саудасының дамуы революцияға дейінгі қазақ ауылының әлеуметтік-экономикалық өмірінде маңызды орын алатын мәселелердің бірі еді.

Шығармада жәрмеңкедегі сауда барысы, ұрты майланған саудагерлердің жай-күйі, қарапайым халықтың шарасыз халі, елдегі саяси-әлеуметтік жағдайды бақылауында ұстап, айтқанын істетіп, басынып, бағындырып отырған пристав, урядник, тергеуші, санақшы, т.б. ірілі-ұсақты патша шенеуніктері мен оларды қорғайтын қарулы солдаттар, жалпы даладағы отарлық билікті жүзеге асырушы атқарушы билік өкілдерінің бейнесі бар. Бұлардың жанында қолында ешқандай билігі жоқ болыс, старшын, ауылнай, тілмаш секілді жергілікті төменгі дәрежелі әкім-қаралар бейнесі суреттелген. Орыс ұлықтарының майшелпегіне айналған дәл осы жәрмеңкеде «Маусым» жарлығының жариялануы бекер емес, жәрмеңкеде патшаның өзінің де көлеңкесі тұрғандығын астарлы түрде жеткізіп тұр жазушы.

Романның басында-ақ жазушы «Бай, момын елдің мол денесі обырдай обып жатқан қомағай ұртқа бойындағы тәтті дәмдісін иігендей төсеп жатыр. Ақ шелегі түскендей ақтарылып, сүйсінгендей мекірене түсіп, сүтті желінін кергіге беріп тұр» деген суреттеулер арқылы халықтың байлығының өзгеге жем болып жатқанын әшкерелейді. Тек албан жұрты ғана емес, бүкіл қазақ халқын жан-жақтан сүліктей сорып, әртүрлі салық салып қанап отырған отарлаушылар енді ол аздай ер азаматтарын қара жұмысқа алуы қорлықтың шегіне жеткендік еді. Ғалым Г.Пірәлиева бұл жайында «Қаламгердің өз елінің ұлтжанды перзенті ретінде қашаннан қанын қайнатып, қолына қалам қаруын алуға мәжбүрлеген де осы қорлық, ұлтқа жасалған озбырлық, қиянат болатын» (Пірәлиева, 2017) – деп жазушының астарында осы шындық жатқан еді.

Шығармада осы уақытқа дейін патша шенеуніктерінің қиянатынан жапа шеккен халықтың жағдайына бейтарап қарай алмайтын, әділетсіздікке қарсы тұрған батырлар бейнесі көрініс табады. М.Әуезов өзінің шығармасының қаһармандары Ұзақ Саурықов,

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Жәмеңке Мәмбетов, Серікбай Қанаевтар туралы мол мәлімет жинағаны жоғарыда айтылды. Шығармада көтерілістің шығуына түрткі болған басты себеп - патша өкіметінің отаршылдық саясаты екендігін кейіпкерлердің іс-қимылы, сөйлеген сөздері арқылы жан-жақты бейнеленеді. Онсызда қарапайым халықтың патша билігіне деген өшпенділігі «Маусым» жарлығынан кейін тіпті шыдамның шегі, төзімнің таусылуына әкелді. Бұл сөзімізді зерттеуші С.Иманбаевтың пікірі растайды: «Патша үкіметі 1916 жылғы көтеріліс қарсаңында бұрын жылдар бойы жүзеге асырып келген қоныстандыру саясатын өршітті. Орыс, украин шаруалары, казачество әскерлері үшін ең шұрайлы жерлер тартып алынды. 1914 жылдың ортасына қарай патша үкіметінің қазақ халқынан тартып алған жердің көлемі 45 миллион десятинаға жетті. Осының салдарынан халықтың наразылығы күшейді» (Иманбаев, 2015, 45-6.). Расында біріншідүниежүзілік соғыстың салдарынан салық мөлшері де артып, халықтың әлеуметтік жағдайы одан сайын төмендеп кетіп еді. Тарихшы Асқар Сүлейменов өзінің мақаласында 1914 жылдың қазан айында Министрлер Кеңесінде қаржы министрі әскери қызметтен босатылғандарға әскери салық енгізу туралы заң жобасын ұсынғанын, әскери салықты белгілеу туралы заң 1915 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енгені туралы жазады. Сол қабылданған заң бойынша мынадай маңызды деректер келтіреді: «Түркістан өлкесінің бүкіл халқы үшін тікелей салықтың барлық түрінен 21% мөлшерде салық алынуы тиіс болды. Мынадай салықтар өсті: ет және тірі малды жеткізу, вагоннан ақша жинау, земство салығы. Қазақтар майданға мал, ет, киіз үй берді. Әрине оларға да оңай болмады, сондықтан енгізілген соғыс салығы қарапайым халықтың мойнына тағы бір ауыр жүк болды. 1914 жылы тек Сырдария мен Жетісу облыстарының тұрғындарынан әскери қажеттіліктер үшін 1 млн бас қой әкетті. Шаруалардың егістік көлемі мен көшпелілер арасында мал саны азайды. Мұның бәрі жергілікті халықтың негативті реакциясын туғызды» (Сүлейменов, 2017). Жан-жақтан осылай қысым көрген, ашынған халық ештеңеден тайынбайтынын осы көтеріліс дәлелдеді.

М.Әуезов халық бір көтерілсе, кез келген бөгеттерді басып өтетіндігін, стихиялы қозғалыс биліктің зәре құтын қашыра алатынын «Қилы заманда» шынайы суреттеген. Жазушы бейбіт халықтың 1916 жылғы патша жарлығын естігенде іште тұншығып жатқан кегі оянып, дүр сілкініп шыққанын, сөйтіп қаһарлы күшке айналғанын өмір шындығына да, мінезге де сәйкес кестелеген. Бұл жайында ғалым Рахманқұл Бердібай: «Патшалық әкімдердің, қазақтың өз арасынан

шыққан озбыр болыс, жебір тілмаштардың қиянатын көп көрген, өз жеріне, малына иелік етуден қалған халін жазушы шығармасының өн бойында кейде кейіпкерлер сөзімен, кейде өз атынан төбелей дәлелдеп, түсіндіріп отырады (Бердібай, 2005, 28-б.). Қазақтың қарапайым кедей шаруасының орынсыз зорлық көріп отырғанын романның басындағы мына эпизодтан көреміз. Жерін, пісіп тұрған егінін саудагердің малынан қорғағаны үшін пристав Подпороков кедей шаруаны жерден алып, жерге салардай тергеп кінәлі етеді. «Сен ақымақтар жәрмеңкеге келген саудагердің алдынан шығып, қарсылық қыласың!... Олардың малын жерімізге түсті деп қуалайсың! Сендерде жер бар ма? Жер патшанықы, ал саудагер малы да патшанықы» (Әуезов, 2006, 14-б.). Міне өз жерінде, өз елінде өгей баланың күйін кешіп, зорлық көріп жатқан халықтың «патшаға адам бермейміз» деп бұрқ етіп көтерілуі заңды. Халықтың стихиялық қозғалысының басталу, даму, өршу, басылу кезеңі жүйелі оқиғалар арқылы сипатталып берілген шығармада. Халықтың әділетсіздікке қарсы қайралған қимыл-әрекетін суреттеу бойынша «Қилы заман» шығармасы қазақ әдебиетінде жаңашыл сипатымен ерекшеленеді деген Р.Бердібайдың пікірінің растығына толықтай көз жеткіземіз (Бердібай, 2005, 29-б.). Расында бұл шығарма қазақ халқының отаршылдыққа өшпенділігі зор көркемдік қуатпен суреттеген. Романда сондай-ақ, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың Қазақстанда ғана емес, көршілес Қырғызстанда да болғанын, көптеген қырғыздың батыр жігіттерінің абақтыда көз жұмғанын, ауылдарының шабылғанын, халықтың қуғын көргенін автор ашық суреттейді. Міне сол кезеңде отар болып отырған халықтың мүдделес болғанына көз жеткіземіз. Шығармада ол көрініс былай суреттеледі: «Жәрмеңке жағынан келген бір Қызылбөрік (Албанның ішіндегі рудың аты Ж.Ә.) қырғыздар соғыс бастапты деген ұзын құлақ бір хабар айтқан. - Қырғыз соғысса, қаруы бар шығар?! – деп үміттенгендей болып, Жақсылық Серікбайға қарады. – Онда да қару бар деймісің, бірақ өжет, қайратты, ашулы ел. Бастаса бастағаны-ақ...» (Әуезов, 2006, 73-б.). Әрі көршілес қырғыз халқының қарсылық білдіріп, соғысты ертерек бастағанын аңғарамыз. Көтеріліс басшылары Ұзақ, Жәмеңке, Тұрлықожа, Әубәкірлер ауыздарымен патша шенеуніктерінің алдына барғанда айтар сөзінің түйіні мынау еді: Патша қазақ халқын алдады, жерін алды, сырттан келімсектерге жерімізді бөліп берді. Халыққа заңсыз салық салды. Онымен қоймай, қазақтарды басқалардан кем санап, қорлап, ер-азаматтарына қолына қару беріп, майданға жібермей, айдалаға жер қаздырып, қара жұмысқа салмақсың. Жап-жас балаларымызды ажалға көгендеп бергенше, туған жерде

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

алысып, қарсылығымызды көрсетеміз. Шығармада Ұлық Жәмеңкеден жауап алған екеуара сөздері арқылы беріледі.

«Ұлық: - Елдерің жігіт бермеймін дегені рас па?

- Дегені рас.

- Ол сөзді елге кім үйретті, соны айт деген басшысы кім?

- Басшысы жоқ, жалпақ елдің өзі айтты, бұндай сөз үйретіндімен айтыла ма екен? Барлық Албан түгел бермеймін дейді...

- Жігітті біржола бермейміз дей ме? Жоқ пәлендей шартымызды орындамасаң, бермейміз дей ме?...

- Ел: «Берсек, қара жұмысқа бермейміз, нағыз солдат қылатын қызметіне алсын»... Біз де өзге солдат болып жүрген сияқты елміз. Біздің де еркегіміз – еркек, ұрғашы емес. Сондықтан жұрт қатарлы тең орында боламыз. Қолымызға қару берсін», - дейді» (Әуезов, 2006, 21-б.).

Шығармада патша шенеунігі ұлық көтеріліс батырларын жауапқа алғанда барлығының сөзі бір жерден шығып, «қара жұмысқа бала бермейміз» деген елдің тілегін жеткізеді. Әрі ер азаматтарды қолына қару беріп, майданға емес, қара жұмысқа алуы намысқа тигенін ашық жеткізеді. Осы жерде М.Әуезовтің қазақ сияқты отар халықтарды неліктен соғысқа алмай, қара жұмысқа алғысы келген патшалық империяның жымсысқы саясатын да әшкерелігісі келгенін байқауға болады. Бұл жайында алаш қайраткері Міржақып Дулатов «Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын» атты мақаласында жазады: «Бұрын патша өкіметі қазақ-қырғыз, өзбек секілді «бұратана» жұрттардан неге әскер алмады? Алды ма? Ия өзге бір себеп болды ма? Алдымен осыны білу керек. Патша өкіметі бұрын қазақтан, қазақ сияқты шеткі жұрттардан солдат алмауының саяси астары бар еді. Бағынған, шарасыздан бағынған, орысшылдық, озбырлық саясатымызға риза емес деп, егер бұл жұрттар әскерлік өнеріне үйренсе, қолына қару-жарақ алса, жауынгер болып кетіп, өткен еркіншілігін көкसेп, бізге бас изеп құлдық ұрмайтын болады. Россияға жау жұрттармен күш біріктіріп, шеңгелімізден шығып кетеді, арбауымызға көнбейді, айдауымызға жүрмейді деп патша өкіметі әдейі солдат алмайтын болған. 1917 ж. февраль төңкерісінде патша өкіметі құлағаннан кейін, өкімет істері қолға алынып тексерілген. Сонда әскери ішкі істері арасында патша өкіметінің әскерлік мәселесі туралы құпия қарары шығып, сол кезде жарияланған (Дулатов, 1924). Міне осындай Ресейдің империялық саясатын қарапайым халық та түсінді, сондықтан жарлыққа қарсы

шықты. Бірақ қарсылық көрсеткен батырлардың барлығын түрмеге жауып, соңында бәрін өлтіреді. Көтеріліс басшысы Жәмеңкені тамаққа у қосып беріп өлтірсе, қалған ерлерді түрмеде атып өлтіреді. Тек Әубәкір ғана жараланып, түрмеден қашып шығады. Түрмеде жатқан басқа халықтың батырларымен бірге жан сауғалап, шыға алды. «Не маңғаз, не қасқа-жайсаң жусады ғой мынау ұлық, мынау дұшпанның сұмдығынан. Әттең! Әттең! – деген арман шықты. Жау қолынан құтылып далаға шыққан соң, қырғыз, қазақ, тараншы демей, төрт қашқын далада отырып бірге туған бауырын жоқтаған туыскандардай болып, осындай жалынды армандарын айтып отырып, ботадай боздасты» (Әуезов, 2006, 152-б.). М.Әуезов Қарқарада жинаған тарихи деректердің барлығын шығармада тиімді қолданған. Куәгерлермен бірге тұтқындарды өлтірген жерге барып, болған жайтқа шошынғаны жайлы жоғарыда жазған болатынбыз. Сол атылған тұтқындардың ішінде Көкшеңгір апаның күйеуі Серікбайдың да болғаны тарихи шындық еді. «Сол бетпен қара жолмен келе жатып, жәрмеңкеден бес-алты шақырымдай жер шыққанда жол жанында сұлап жатқан көп кісінің өлігін көрді. Әр жерге әр қайсысы шашылып, әр күйде жығылған екен. Киімдері мен қарайған тақыр бастарына қарағанда бәрі де қазаққа ұқсайды. Шынында тегіс қазақ екен. Осылардың ішінде шалқасынан түсіп, бетін бұрып құбылаға беріп, өліп жатқан Серікбай көрінді. Оқ шекесінен тиіпті... Жүзінде қорыққан үріккеннің белгісі жоқ... Қабақтары түйіліңкі. Барлық бет ажарында суықтық, бекінгендік көрінеді... Серікбайдан бір-екі адымдай жерде Тұрлығожа жатыр екен... Ол етпетінен жатыр» - деп сипатталады шығармада (Әуезов, 2006, 204-205-б.). «Көтерілісті ұйымдастырушылар сотсыз, тергеусіз қатаң жазаға тартылсын» деген патша жарлығын орындаушылардың ісінің нәтижесі еді бұл құрбан болғандар. Ғалым Т.Жұртбай зерттеу еңбегінде: «1916 жылы 16-шілде күні Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал Ерофеев патшаның қабылдауына кіріп, Түркістан өлкесін әскери жағдайға көшіру туралы жарлыққа қол қойдырды. Бұл бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқын "дұшпан армиясы" – деп жариялаумен пара-пар болатын. Жарлықта: "сотқа – жауапқа" тартылғандардың бәрі берілсін, соның ішінде жеке адамдар туралы қосымша дерек жинамай, тергеудің соңын күтпей-ақ өзге сыбайластарын қоспай-ақ жазаға тартылсын", – делінген. "Қилы замандағы" "Албан оқиғасы" кезіндегі жүз отыз сегіз адамның, Пішпек уезіндегі бес жүз он адамның ешқандай сотсыз азаптанып, атып өлтірілуі осы жарлықтың әсері еді» (Жұртбаев, 1990, 85-б.). - деп жазды.

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Отаршылдық саясаттың ең асқынған түрі – геноцидтің жексұрын кескіні «Қилы заманда» ақиқат көрінісін тапқанын айтады ғалым Р.Бердібай (Бердібай, 2005, 30-б.). Көтерілісті ұйымдастырушылар деп тұтқындалып, Қарақол түрмесіне айдалып апарған ел басшылары Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Әубәкірлердің айуанша азапталуы, Жәмеңкені қасақана улап өлтіріп, оның денесін туыстарына беруге рұқсат етпей, халықтың наразылығын одан сайын әдейі өршітіп, артынан халықты «кінәлі» етіп көрсетіп, жазықсыз елді қынадай қыруға жоспарлы түрде дайындалуы патша билігінің жауыз саяси тәсілі еді расында.

Көтерілісте патшаның жазалау отряды қолында қаруы жоқ көтерілісшілермен бірге бейбіт тұрғындарды да аяусыз қырды. Орыс отрядтары қазақ ауылдарын түгелдей өртеді. Соның салдарынан халық бас сауғалап көрші Қытайға босып кеткені жайлы жазушы романда ашына жазады. Мұрағат деректеріне жүгінсек, Қарқара мен Қарақол өңіріндегі халықтың басым бөлігі босқыншылыққа ұшырап, Қытай жеріне ауа көшкені ақиқат. «Сол кезде 16 болыс албанда жалпы жан саны 69440 болса, оның ішінде 56950 адам босқын болды. Мұхамеджан Тынышбайұлының есебінде босқын болғандардың ішінде 35100 адам қырғын тапқан. Яғни, халықтың 1916-1917 жылдары жартысынан астамы қырғынға ұшырапты» (Жөргенбаев, 2016).

Жас жазушының шығарма жазылған тұстағы саяси идеологияның қиындығына қарамастан патшалық Ресейдің империялық саясатын ашық әрі әділ суреттегеніне таң қаласың. Романдағы кейіпкерлер арасындағы диалогтар мен монологтарында саяси көзқарастар мен идеялардың көрініс табуы – саяси роман жанрының негізгі қағидаларының біріне дәлел. Мәселен, романда қазақтар арасында Ақжелке есімімен танымал болған орыс ұлығы Подпороковтың мына “Жер патшаныкі. Ол саудагер, малы да патшаныкі” (Әуезов, 2006, 15-б.) деген сөздерінен патша үкіметінің қазақтарға жүргізген жергілікті халықтың жер, мүлік құқықтарын шектеу әрекеттері тайға таңба басқандай көрініп тұр. Сол сияқты, облыс орталығы Алматыдан келген ұлықтың бұйрығына сәйкес, “Орыс қаны тамған жерге ешбір бұратана ел тіршілік етпесін!” (Әуезов, 2006, 158-б.) деген сөздерінен Албан елінде орын алған халықты қанау, ел басшыларына жаза қолдану сынды жайттар тек Ақжелкенің жеке басының шешімі ғана емес, орталық биліктің тікелей бұйрығы екендігін әшкерелейді. Ал, Ұзақ батырдың “Қазақтың аяғына жем түсіп, ұлы бойына оқ тигені бүгін бе екен? Мойнына бұғалықтың түскені әлдеқашан емес пе еді?” (Әуезов, 2006, 125-б.) деген көкейкесті

сөздерінен отаршылдықтың ғасырлар бойы жалғасып, елдің азаттықты аңсап жүргеніне талай уақыт болғандығын сипаттайды. Расында Қазақстанның Ресейге қосылуы сонау 1731 жылы Әбілхайыр хан бастаған Кіші жүздің Ресей Империясының бодандығын қабылдауынан бастау алады. Арада екі ғасырдай уақыт өтіп, роман желісі бойынша 1916 жылы шарықтау шегіне жеткен кезі еді.

Роман соңы пайданың көзі болған жәрмеңкені тастап Ақжелке бастаған казак-орыстар Жаркентке қашты, момын елдің бар несібесін обырдай обып жатқан жәрмеңкені өртеп, қазақтар да туған жерін тастап көшіп барады. «Сонымен өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрмеңке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түтіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта қалың Албанның елі де үдере көшті. Салқар-салқар болып, қайтқан қаздай тізіліп, ауа көшіп тарта берді. Артында қара түтін болып жәрмеңке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды. Құлазып қыстау, қоңырсып жұрт қалды. Кіндігін кескізіп, кірін жуған момындық күні қалды. Албан албан болғалы қыстың жұтын, жаздың індетін көрсетпеген, жер кіндігі – ата қоныс мекені қалды. Тау-таудың саласында иесіз шулап, қора-қора қой қалды... Алдында белгісіздікке толған тұманды күндері құшағын жайды» (Әуезов, 2006, 177-б.). Осы көріністер арқылы автор халықтың бас сауғалап, үдере көшкенін ашына суреттейді. Бұл Албан көтерілісінің ащы шындығы еді. Бірақ көтерілістің зардабы мұнымен аяқталған жоқ. М.Әуезов «Қилы заман» романында көтерілістің бір кезеңін ғана суреттеді. Отаршылдар мен жергілікті халық арасындағы қақтығыстар, әлдінің әлсізге көрсеткен қиянаты, өз жерінде өгей баланың күйін кешкен халық бейнесі, әділетсіздікке шыдамай туған жерін, мал-жанын тастап, жат елге үдере көшкен елдің аянышты тағдырын суреттеу қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған поэтикалық құбылыс еді. Мұндай поэтикалық құбылыс жазушылық шеберлікті кәсіби түрде меңгерген М.Әуезовтей ерекше дарын иесіне ғана тән. «Қилы заман» романы жас жазушы М.Әуезовтің кең тынысты эпикалық баяндау тәсілін суреткерлік шеберлікпен меңгерген кәсібилігінің дәлелі. «*Көркем шындық – қасіретті ауыр сезімдерге суарылған, гуманистік философияға толы поэтикалық шындық*. Астары бар толғамдарға иек сүйейтін ойларды бейнелейді. Поэтика арқылы берілетін ішке бүккен ойлар өрнегі. Бұл – автор әдейі қолданған сәтті тәсіл» (Бисенғали, 2018) – деп жазады профессор З.Ғ. Бисенғали. Ғалымның айтқан пікірі өте орынды. Романда суреттелген ел арасындағы дау-тартыстардың даму барысы, отаршылдар мен жергілікті қазақ халқының арасындағы қақтығыстардың өрши түсуі,

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

патша жарлығынан кейінгі ашынған елдің өзара ақылдасып, жарлыққа көнбеу оқиғалары бірте-бірте дамып, күрделі саяси құбылысқа айналуын жазушы көркем детальдар мен сәтті штрихтар арқылы шынайы бере білген. Ұлт-азаттық көтерілістің соңы сәтсіз аяқталса да, осы уақытқа дейін айтқанына көніп, айдағанына жүрген момын елдің төзімі таусылса, ұлт болып ұйысып, әділетсіздікке қарсы тұруға рухы жететінін және ондай кезде халықты ештеңе де тоқтата алмайтынын оқырманға жеткізу – автордың басты идеясы еді. Шығарманы оқыған оқырман осыған көз жеткізеді. Демек, авторлық мақсат орындалды деген сөз. Белгілі ғалым Гүлзия Пірәлиева: «Мұхтар Әуезов көтеріп отырған тарихи тақырып қазақ даласында стихиялы түрде болса да туындап, жергілікті халықтың ұлттық намысы, рухы бар екендігін отаршы орыс билеушілеріне мойындатқан ресми түрдегі дерек болатын. Ел ішіндегі дүмпуге дәнекер болған 1916-шы жылғы Албан көтерілісі кейін 1917-ші жылдың оқиғасына себепкер болу фактісінің өзі қазақ тарихы үшін орны бөлек дүние» (Пірәлиева, 2017) - деп жазуы жоғарыдағы сөзімізді растайды.

М.Әуезов «Қилы заманда» Жетісуда болған көтерілістің бір кезеңін ғана қаламына арқау етті. Көтерілістен кейінгі қанды қырғын жайында тарихи деректерде адам жаны түршігерлік жағдайлар орын алғанын айтады. Патшалық биліктің жазалау отряды ауыл-ауылды аралап, жас демей, кәрі демей, бала-шаға демей бүкіл қазақтарды қырғанын мұрағат құжаттары растайды. Бұл адамзат тарихында болмаған зұлымдық деуге болады.

Осы көтерілісті зерттеген жазушы Тұрдақын Жексембай өз мақаласында «Мұрағат құжаттары мен естеліктерден Қарқара жәрмеңкесіндегі алғашқы «жазалаушы» отряд бастығы Кравченконың жәрмеңкені өртеп Қарақолға қашуы, көтерілісшілердің өртеніп жатқан жәрмеңкені келіп алуы 1916 жылдың 14 (15) тамыз күні екені белгілі. Сөйтіп, «Қилы заман» повесінің мазмұнынан оның Жетісудағы 1916 жылғы Қарқара-Албан көтерілісінің 7 шілдеден 14 (15) тамызға дейінгі бір ай, бір аптадай уақытын бейнелегенін көреміз. Мұханның «Қилы заман» тарихи повесінің 1928 жылғы тұңғыш басылымына «1916 жылғы Албан көтерілісінен», – деп түсініктеме жазуының мәнісі осы болса керек» – деп жазады (Жексембай, 2019). Яғни М.Әуезов өз романында саяси оқиғаның нақты бір кезеңін бейнелеген. Бұл ұлт-азаттық көтерілістің, 1917 жылғы патшаны тақтан құлатқан Ақпан төңкерісіне барып ұласқанын жоғарыда айттық. Ендеше «1916 жылғы Албан көтерілісінің» «Қилы заманнан» кейін, М.Әуезов қамтымаған 6 айдан астам уақыты жатыр.

М.Әуезов «Қилы заманда» суреттелген оқиғалар тарихи деректермен дәл келеді. Көтерілістің куәгері алаш қайраткері М.Тынышпаев өз мақаласында: 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған. Облыстың жекеленген уездерінде жұмысшыларды шақыру туралы телеграммалар одан бұрын, 2 және 3 шілдеде келіп түскен (Тынышбаев, 2002) деп жазса, М.Әуезов романда былай сипаттайды: «... Кешегі күн болыстар айтып келген хабар ел ішін ұйқы-тұйқы қылды. Бүгін июльдің сегізі. Жәрмеңке басы кешегі күні кешке-ақ жат жарлықты түгел естіп болған» (Әуезов, 2006, 23-б.).

Патша жарлығына қарсы қозғалыстар Орта Азияның барлық аймақтарында болды. 1916 жылғы көтеріліс туралы ғалымдардың пікір әлі де біркелкі емес. Кеңес тарихнамасы бұл тарихи оқиғаны өзінің саяси идеологиясына сай бағамдағаны белгілі, аталмыш саяси оқиға шетелдік тарихшы ғалымдардың да назарына ерте кезден іліне бастады.

Орта Азияда болған 1916 жылғы көтерілісті арнайы зерттеген атақты американдық ғалым профессор Эдуард Деннис Соколдың (1923–2014) *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Johns Hopkins University) атты еңбегі 1954 жылы жарыққа шықты. Сол ғылыми зерттеу еңбегі 2016 жылы қайта жарияланды. Кітаптың кіріспесінде Орталық Азияны зерттеуші маман Профессор Фредик Старр бұл еңбекте 1916 жылғы Орта Азияда болған көтеріліс туралы жан-жақты ғылыми талдау жасалғанын айтады.

Осы зерттеу еңбекте Эдуард Деннис Сокол тек Қазақстанда ғана емес, Орта Азияның барлық аймақтарында Патша жарлығына қарсы көтерілістер орын алғанын және көтерілісшілерді патша билігі аяусыз жазалағаны туралы деректерді келтіреді. «Құзырлы органдардың жарлықты хабарлауда елге дұрыс түсіндіру жұмыс жүргізілмегені, мақта науқаны қызып тұрған кезде ел ішінде жалған ақпараттар мен қауесеттердің өршуі толқуларға әкелді. Халық көтеріле бастады, наразылықтың алғашқы ошағы Ходжентте жарлық ресми жарияланғанға дейін 4-ші шілдеде болды. 7 шілдеде халық Самарқанд төңірегіндегі болыс пен шенеуніктерге шабуыл жасады. 9 шілдеде Өндіжанда медресе студенттері арасында тәртіпсіздіктер болды. Билік қару қолданып, көтерілісшілерді атты, бұл халықтың ашу-ызасын одан сайын арттырды. 13 шілдеде көтеріліс бүкіл Ферғананы қамтыды, 17 шілдеде Түркістанда «әскери жағдай» жарияланды (Sokol, 1954).

Ғалым Э. Д. Соколдың берген деректері бойынша қозғалыстың екінші толқыны Жетісуда болғанын, сондай-ақ, мұнда да халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізілмегенін алға тартады. «Көтерілістің

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

екінші кезеңі қырғыздар мен қазақтарда орын алды, олар да дәл сондай мәселелерге тап болды: ақпараттың жеткіліксіздігі, жігіттерді окопқа немесе соғысқа жіберіп жатыр деген қауесеттің таралуы, жергілікті әкімшіліктің жемқорлығы. Жетісуда орыс шаруалары қырғыздарға олардың жерлерін орыс шаруалары тартып алу үшін оларды өлімге, соғысқа апарып жатыр деген сөз таратты. «Реквизиция» деген термин жергілікті тұрғындарды қорлады. Қазақ даласына казактардың отрядтары жіберілді» (Sokol, 1954), – деп жазды.

Патша билігі «бұратана» халықтардың жарлыққа осыншама қарсылық көрсететін күтпеген еді. Сондықтан мұндай көтерілістің болатынына дайын болмады. Бірақ халықтың қарсылығы күн санап артқанын байқаған отарлаушылар соғыс болып жатқанына қарамастан жазалаушы отрядтарын жіберіп халықты қатаң жазалады. Әсіресе Түркістан өлкесінде «әскери жағдай» енгізілгеннен кейін жағдай одан сайын ушыға түсті. Қазақ пен қырғыз өте көп қырылды, тіпті көтеріліске қатыспаған қарапайым халықты да аямады.

Міне осы Жетісуда болған көтерілістің тамыз айының ортасына дейінгі болған оқиғалардың барлығы М.Әуезовтің «Қилы заман» романында қамтылған. Адамзат тарихында бұрын-сонды болмаған зұлымдықты, Ресейдің отарлаушы билігінің геноцидтік саясатын жазушы нақты дәлелдермен көркем тілмен оқырманға жеткізе білді. Тарихта Албан көтерілісі деген атпен белгілі бұл оқиғаны Ұлт-азаттық көтеріліс деуге толық негіз бар. Әлем тарихшыларының назарын аударған бұл көтерілістің тууына Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатынан басқа да себептері барын айтады ғалымдар. Көтерілістің туу себептеріне үңілген ғалым, Хоккайдо университетінің профессоры Томохико Уяма былай деп жазады: Тыл жұмыстарын жүргізу туралы бұйрықтың өзі көтерілістің маңызды себептерінің бірі болды. Ол Мемлекеттік Думада талқыланбай, генерал-губернаторлармен ақылдаспай асығыс дайындалды. Сондай-ақ, бұл жұмыстардың нақты мазмұны түсіндірілмегендіктен, «соғыс аймағында қорғаныс құрылымдары мен әскери коммуникацияларды салу жұмыстарына тарту» туралы бұйрық ел арасында түрлі қауесеттер таралуына әкеліп соқты. Жұмысқа тартудың әдісі мен тәртібінің көрсетілмеуі шенеуніктердің және жергілікті әкімшіліктердің түрлі айла-шарғы жасауына мүмкіндік берді, бұл халықтың наразылығын тудырды (Уяма, 2018).

Ғалым Т.Уяманың айтып отырған пікірінің жаны бар. Өзінің мақаласында ғалым халықтың жаппай көтерілуіне алып келген

себептерді жан-жақты талдайды, патша жарлығы өте асығыс, жан-жақты ойластырылмай шығарылған, тіпті тылға баратындардың атқаратын міндеттерінің өзі нақты көрсетілмеген деп тұжырымдайды. Одан кейін жарлықты халыққа жеткізуде дұрыс түсіндіру жұмыстарының жүргізілмеуі әртүрлі алып-қашпа жалған ақпараттың таралуына әкелді. Жергілікті атқарушы билік өкілдеріне патша шенеуніктерінің сенімсіздігі, ал жергілікті билік өкілі болыстардың мұндай жағдайды пайдаланып, парақорлыққа барғаны жағдайды ушықтырғанын айтады. Сондай-ақ, далалық өлкеде туу туралы куәліктің болмауы, соның салдарынан жігіттердің жасын өтірік көрсету сияқты факторлар жиі тіркелгенін, осындай әділетсіздіктер де қарапайым жұрттың ашу-ызасын келтіріп, жаппай наразылыққа әкелді деген ойын айтады. Соның барлығын әу баста патша билігі ескермеген, дұрыс ойластырмаған деген тұжырымға келеді. М.Әуезов «Қилы заманда» патша бұйрығын: «Бұйрықтың сөзі көп емес. Дәлелсіз, ыңғайсыз, топас жазылған көп бұйрықтың біреуі еді» (Әуезов, 2006: 22 б.), – деп сипаттауы бекер емес. Қаншама жанның тағдырын шешетін бұйрықтың салмағын патша билігі соншалықты сезіне қоймаған сыңайлы. Мұны жазушы романда бұйрықты орыс тілінен аударып, оқып беру үшін пристав арнайы шақыртқан тілмаштың әрекеті арқылы жеткізеді: «Ол жарлықтың мағынасын, артқы түкпірін ойлап машақаттанған жоқ. Елге осы жарлық арқылы келетін ауырлық салмақ қанша болса да, ол қазіргі мүйнетінде Оспан ойлайтын нәрселер емес... Тілмаш ұлығының күткеніндей, елге ұғымды қып, жақсы аударып тұрды.

Жарлықта: «Он тоғыз бен отыз екінің арасындағы азаматты қазақ елі әскер керегі үшін тезінен жинап, өкімет қолына тапсыруға керек» деген. Бұл жігіттер соғысқа қару ұстап кірісетін әскер емес. Соғыс көмегіне күш қосатын бір жабдық есебінде» (Әуезов, 2006, 22-б.) жарлықтың мәнісіне бармай, зуылдап оқып шыққан тілмаш қағаздан басын көтергенде алдында отырған болыстардың жүзіне қарап: «өзі аударып шыққан жарлықтың, жаңағы өз аузымен айтып шыққан сөздің қаншалықты ұлы әсері барлығын тілмаш жігіт жаңа ғана алдындағы ел жүзінен ұққандай болды» (Әуезов, 2006: 23 б.).

Осы бейнелеулерден жазушының суреткерлік сұңғылалығына, адамның ішкі жан дүниесіндегі бұғып жатқан бар ойларын бүгешегесіне дейін зерделей білген зеректігіне, көргендігіне, кәсіби шеберлігіне тамсанасың.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Отарлаушы патша билігінің құрамындағы тұтас халықтардың тағдырына соншалықты немқұрайлықпен қарайтынын осындай қорлық сипатындағы бұйрықтар мен ережелер қабылдап, «бұратана» санаған халқына сенімсіздікпен қарағандығының бір көрінісін осы жарлықтан-ақ көруге болады. Ал шығармада мұндай немқұрайлы көзқарасты жазушы патша билігінің өкілі ретінде тілмаштың әрекеттері арқылы шебер жеткізеді.

Бұл жарлық шыққанда тек қазақ халқының ғана емес, Ресейдің отарында болған бүкіл Орталық Азия халықтарының тағдыры қиын кезеңде еді. Бұған дейін түрлі қорлықтың бәріне көніп келген халықтар енді бүкіл ер-азаматын тізіп алып, майданға қара жұмысқа әкететінін естігенде жаппай қарсылық әрекетке бет бұрды. Бұйрықты орындау жергілікті атқарушы билікке тапсырылды.

Отарлық жүйеде бұратана халықтарға, соның ішінде қазақтардың өзіне билік жүйесінде басқарудың ең төменгі тетіктері берілген. Оларда өз бетінше мемлекеттік, қоғамдық, әлеуметтік істі шеше алатындай құзірет жоққа тән. Халық та жергілікті басқарушыларға сенім артпайтын. Сондықтан жарлықты естіп аңтарылған жұрт бір шешім табудың амалын іздеп, би-болыстарға емес, елдің қадірлі азаматтары Жәмеңке, Ұзақ, Серікбайлардың аузына қарады. Албан руының құрметті ақсақалы Жәмеңкенің аулына жиналып, бұл тығырықтан шығар жол іздеу үшін кеңесті. Кеңес шешімі – бала бермейміз деген ұйғарымға келді. Алайда жиынға қатысқандардың барлығының ойында – «болыстар қайтер екен?» деген күдік болды. «Жәмеңке осыны ойлады да: - Болыстың барлығы шырық бұза бермес. Бірақ бәрі бірдей елдік ойлайды, ұлыққа сатпайды деп айтуға болмайды. Ертең мен бір бозқасқа айтып сойып, бір қауым елді жиғалы отырмын. Албан Болыстарының бәрі де сонда келер. Бұдан былай тантирмай, аяқты нық бас деген сөзді қауым алдында айтармыз да, біржолата шегерерміз. Содан әрі ауа жайылған болса, онда мұтайымның малы мен басын елдің қолы білсін. Албанның ақ патшамен қатар мың да бір жауы сол дерміз» (Әуезов, 2006, 35-б.).

Осылай бүкіл албан баласы болысы бар, бұқара халқы бар «бала бермейміз» деген шешімге бірауыздан келісті. Ұлыққа айтар жауап осы. Алайда Рақымбай болыс, Тұңғатар сияқты байлар ғана өз басын ойлап, жан сақтауға барын салды. Басқа болыстардың барлығы халық жағына шыққанын жазушы романда барынша анық бейнелейді. «Ақ патша тоз-тоз қылып әкетіп еді, құдайға шүкір, қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жасырап табысқан күнін бір

көрдiк» (Әуезов, 2006, 160-б.). деген Ұзақтың сөзінен ел басына күн туғанда бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған бірлігіне ризалығы мен асқақ арман-шері байқалады. Алайда халықтың бұл шешімінің жазасы болатынын сезді, алайда соншалықты ауыр болатынын білмеді. Патшалық ұлықтардың қазаққа қандай апат, қасап-қырғын ойластырып жатқанынан, яғни өзінің қоластындағы халыққа қаншалық жаулық, зұлымдық ниетпен қарайтындығынан ел мүлде бейхабар-тұғын» деген М.Кәрібайдың сөзі бұл ойымызды растайды (Кәрібай, 2016).

Ғалым Тұрсын Жұртбаев «Бейуақ» зерттеу еңбегінде: «Жазалау шараларынан Жетісу генерал-губернаторы Фольбаум да шет қалған жоқ. 13 сентябрь күні Лепсі уезінің бастығына берген телеграммасында: «Барлық әскерлер мен крестьяндарға жеткізіңіз: бүлікшілікті жылдам басып, тәубесіне келтіру тек бір ғана жолмен іске асады. Ол үшін тәжірибе ретінде ең бүлікшіл болыстың тас-талқанын шығарып, бірнеше жүз адамын қырып салу арқылы өзгелерге үлгі сабақ беру керек» деген деректі келтіреді (Жұртбаев, 1990, 32-б.). Мұндай жазалау қару-жарағы сайланған кәсіби әскердің көмегімен іске асатын еді. Патша билігі бірінші дүниежүзілік соғыс болып жатқанына қарамастан, жазалаушы отрядын «көмекке» жіберіп, халықты қырып салды.

Осындай халық аңтарылып, жол таппай қиналған сол қилы заманда елге жол көрсетіп, бағыт-бағдар беру үлкен жауапты іс еді. Ондай жауапкершілікті мойынға алу да оңай шаруа емес. Сол жауапкершілікті Әлихан Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлері мойнына алып, халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізді.

«Маусым жарлығын» қарапайым халық алғаш естігендегі жағдайын М.Дулатов былай еске алады: «1916 жылғы маусым жарлығы шыққан кезде Орынборда едім... Бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете қалды... «Қазақ» басқармасына қазақ жерінің тұс-тұсынан телеграммалар, хаттар жауа бастады. Ол кезде «Қазақ» газетін қазақ елінің көбі көз-құлағындай көретін. ...Қазақ даласы күніренді» (Дулатов, 1926), – деп жазды. Аталмыш мақалада алаш арысы «солдат, соғыс» деген сөздерден ел үрейленіп, неше түрлі алып қашпа хабар таратушылар шыққанын да айтады. Үрейленген халық күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан қалды деп жазады. Міне осындай алмағайып кезеңде халыққа дұрыс жөн сілтеу қиын болса да, Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары халыққа «Қазақ» газеті арқылы үндеу жариялады. «Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп, бізді жұмысқа шақырған жарлық шықты. Бұл соғыстың ылаңын ешкім де

М. ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

тілеп алмаған шығар, біздің де көрейік деген күніміз бұл емес еді. Бірақ, басқа келген пәледен "бастан құлақ садаға" елден алабөтен аман қаламыз деуге бола ма?.. «Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды, мұны бұрында сан рет айттық. Көнбейміз деушінің сүйенгені жантәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде – шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. Қазақ шын қарсылық қылатын болса, ел-елге отряд шығады. Отряд шықса, елдің берекесі кетеді, бас пен малға әлегі бірдей тиеді, елдің іргесі бұзылады» (Ғали хан, 1916). Алаш зиялылары жарлыққа қарсы шығу тек елдің іргесін бұзатынын, малға да, жанға да шығын келетінін, соңы жақсылыққа ұласпайтынын халыққа барынша түсіндірді. Сондықтан патша жарлығына көнбеске амал жоқ екенін ескертті.

Ал енді көнгенде не істеу керек? Ел басшылары әділдікпен дұрыс тізім жасау керек. Мынау кедей, мынау бай деп сатылмай, қулық-сұмдыққа бармай, азаматтардың тізімін жасау керектігін айтты. «Екінші істейтін нәрсе – көніп отырып сұрайтын кеңшілік, лгота. Бұларды толымды, сыйымды дәлелмен хүкіметтен сұрау керек» – деп жазды Алаш қайраткерлері. Сондай-ақ, майданға баратын азаматтардың жағдайын ойлап, нақты әрекеттер жасады.

Бұл сөзімізді 1916 жылғы 7 тамызда Ә. Бөкейхановтың басқаруымен Қазақстанның бес облысынан (Торғай, Орал, Ақмола, Семей және Жетісу) шақырылған өкілдерінің жеке отырысы өткенін растайтын құжат дәлелдейді. «Онда кеңесті шақыру бастамашыларының (Ә. Бөкейханов және оның серіктестері) тыл жұмысына алынушылардың құқығын қорғау мақсатын көздегендігі, шақырушылар тізімін құрастыруда заңсыздықтардың орын алуын және ауыл тұрғындары мен казак жазалаушы әскер отрядының арасындағы шиеленіскен жағдайды ұйымдастырушы жергілікті билік арандатушыларын әшкерелегендігі айтылады (Омарбеков, 2016, 155-б.). Осы жиында кеңеске қатысушылар билікке тыл жұмыстарына баратын жігіттердің құқықтарын қорғайтын бірнеше тармақтан тұратын талап-тілектер ұсынғанын айтылады. «Патша билігіне ұсынылған осы құжатқа Қазақстанның 5 облысы өкілдерімен өткен кеңес төрағасы Ә. Бөкейханов пен оның хатшылары О. Алмасов және М. Дулатов қол қойды. Бұл құжат (болашақ «Алаш» партиясын құрушы) ұлттық-демократиялық интеллигенциялары қолындағы бар мүмкіндіктерімен казак халқының мүддесін қорғағандығын дәлелдейді» (Омарбеков, 2016, 154-155 бб.).

Қазақ зиялылары бас қосқан бұл жиын жайында маңызды деректі Сәбит Мұқановтың «1916 жыл» атты мақаласынан да кездестіреміз. «Ақмола, Торғай, Орал, Семей – төрт облыстың ақсақалдарының 7 тамыз күні Орынборда жиылысы болды... Жиылысты Орынбор губернаторы Еберсыман ашып, комиссия сайлады. Комиссия құрамына Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, О. Алмасұлы кірді. Жиын 18 түрлі қаулы қабылдады. Олар:

1. *Жігіт алу ретінде Қазақстан екі жүйеге бөлінсін: Солтүстіктің жігіті январьда, оңтүстіктің жігіті мартта алынсын.*
2. *Әуелі 19 жас пен 31 жастың арасындағы жігіттердің үштен бірі ғана алынсын. Екеуі кейінге қалдырыла тұрсын.*
3. *Бастапқы кезектен қалғандар кейінгі екі кезектің қайсысына да жазылуға ерікті.*
4. *Бір үйдегі жалғыз алынбасын.*
5. *Жергілікті үкімет қызметіне қалуға мүмкіндік берілсін.*
6. *Әрбір ауылға бір-бір молда қалсын.*
7. *Алынғандар орнына кісі жалдап жіберуге ерікті болсын.*
8. *50 үйге бір мұғалім қалсын.*
9. *Медреседе, школда оқығандар алынбасын.*
10. *Жігіт дұрыс алу үшін жаңадан тізім жасалсын.*
11. *Жігіт алынар кезде сайлау тоқтатылсын.*
12. *Жігіт алынатын комиссияда болыстан екі кісі отырсын.*
13. *Алынған жігіттер 30-30-ден одақ болсын.*
14. *Әрбір 30 жігітке бір молда сайлансын.*
15. *Ауырғандарды қарайтын дәрігер бекітілсін.*
16. *Киім тасуға вагон берілсін.*
17. *Себебі толықтарға демалыс берілсін.*
18. *Осы қаулы үкіметке хабарландырылсын»*
(Мұқанов, 2008, 51-б.).

Көріп тұрғанымыздай, бұл қаулыда алаш арыстарының қара жұмысқа баратын жігіттердің қамын ойлаған нақты әрекеттері мен ұсыныстары анық көрініп тұр. Бірақ С. Мұқанов бұл мақаласында алаш зиялыларының бұл еңбектерін сол кездегі таптық идеология тұрғысынан бағалайды.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

«16-жылдың уақиғасы ұлтшылдардың байшылдық пердесінің шетін ең алғаш түрген оқиға. 20 ғасырдың басынан бастап қазақ байшылдарының сойылын соғып, бірақ сол сойылды жалпы «қазақ» атынан соққан ұлтшылдар байшыл екенін еңбекші бұқараға 16 жылы ең алғаш көрсетті. Жалпы қазақ емес, қазақтың байларын ғана басқаратындығын, еңбекші бұқараның көтерілісіне олардың жүрегі жібімейтіндігін 16-жыл айқын дәлелдеді» (Мұқанов, 2008, 54-б.) – деп жазады.

Тек С. Мұқанов қана емес, кеңестік ресми тарихын жасаушылар Алаш қайраткерлерінің халыққа айтқан үндеулерінің мағынасын қасақана бұрмалап көрсетуге тырысты. Ә. Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлері ХХ ғасырдың 30–80 жылдарындағы ресми тарихнамасында бекіп қалғандай ұлттық мүддеге сатқындық жасаған жоқ, керісінше халықтың болашағын ойлап, батыл қадамдар жасағанына бүгінгі ұрпақ толық көз жеткізуде.

Бір қызығы шетелдік ғылыми орталықтар өз зерттеулерінде қазақтың оқыған зиялыларының сол кезеңдегі қимыл-әрекеттеріне әлдеқайда объективті баға береді. Сондай орталықтың бірі – Париждің әйгілі Сорбонна университеті. Мәселен, университет баспасынан 1964 ж. шыққан «Ресей мұсылмандары арасындағы 1920 жылға дейінгі ұлттық қозғалыс және баспасөз» атты зерттеу еңбекте белгілі кеңестанушы (советолог) Александр Беннигсен мен Лемерсье-Келкежей «Қазақ» газетінің төңірегіне жиналған ұлт зиялылары туралы былай деп жазды: «... Патша әкімшілігіне қарсы қарулы күреске шақырудан мүлде бас тарта отырса да, олар орыстың отаршылдық саясатына батыл қарсы тұрды» (Беннигсен, 1964, 28-б.) – деп алаш арыстарының ісін объективті бағалайды. Әлихан Бөкейхан бастаған алаш зиялыларының бұл әрекеттерінің дұрыстығын, оның астарында үлкен мақсат жатқанын бүгінгі отандық тарихшылар да растап отыр.

«Осы жанталасқан тұста зиялылардың ұстанған түпкі саясаты әскерге алуға көну, бірақ қалайда қару үйренген қазақтан жасақ құруға қол жеткізу болатын. Әскерге алынған қазақ жастарының қолына қару беріледі. Олар арнайы дайындықтан өтеді, соғыс техникасын меңгереді. Сыртқы дүниемен араласып, саяси белсенділігі артады. Ұлттық санасы оянады. Сөйтіп, ұлт-азаттық күресінің әдіс-тәсілдерін меңгереді. Бұл ұлттық бостандыққа жетудің негізгі шарттарының бірі деп ойлады. Екінші,

ЖАНАР ӘБДИҒАППАРОВА

қазақтар әскерге алса, халық жан басынан және малынан, жер өнімінен алынатын, сондай-ақ соғыс шығыны салығынан құтылатын еді. Бұл – патша өкіметінің қанауының ең қиын түрінен құтылу деген сөз. Үшінші, жалпы рухани қорлықтан құтқарар еді» (Иманбаев, 2015, 54-б.).

Азаттық алуға жол ашатын бұл алғышарттардың бәрін де алаш зиялылары негізінен жақсы түсінді. Ұлт зиялыларының бұл әрекеттеріне жапон ғалымы У.Томохико былай пікір білдіреді: «Патша үкіметінің саясатын конструктивті тұрғыда сынағанымен, басқаларға қарағанда өзара қарым-қатынасты тиімді атқара алатын орысша білім алған интеллектуал реформаторларға Ресей билігі сенімсіздік танытқанын ерекше атап өткен жөн. Түркістандағы жәдидшілер де, қазақ автономиясының болашақ жетекшілері Алаш интеллигенциясы да бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Ресей әскерін қолдауға шақырды. Соғыс басталғанға дейін Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды қазақтың көрнекті зиялылары Еуропа елдерін, соның ішінде Ресейдің де өз мүддесін ойлаған басқыншылық сыртқы саясатын сынап, еуропалық социалистердің соғысқа қарсы қозғалысына жанашырлық танытты. Бірақ олар соғыс уақытында мемлекетпен ынтымақтасу қазақтардың сенімділігі мен сауаттылығын дәлелдейді, соғыстан кейін көбірек саяси құқықтарын алуға мүмкіндік береді деп есептеп, соғыста үкіметке белсенді түрде көмектесті (Уяма, 2011, 13-б.).

Ғалым бұл мақаласында сол кездегі саяси жағдайды, қазақ зиялыларының әрекеттерін дұрыс бағамдап отыр. Ә. Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов бастаған зиялылар халық көтерілісін қолдамады, себебі халықтың басын қатерге тіккісі келмеді. Саяси сауатты ұлт зиялыларының болжамының дұрыс болғанын уақыт та дәлелдеді. Қазақ халқы үлкен қырғынды басынан өткізді. Қазақ даласының барлық аймақтарында орын алған көтерілісті патша өкіметі қаруланған әскер жіберіп жазалады. Соның ішінде қатты қырғын көрген Жетісу аймағы еді.

Жетісудағы көтеріліс тарихын: 1) шілде - стихиялық наразылық көріністері, 2) тамыз - оның қарулы көтеріліске ұласуы, 3) қыркүйек-қазан - көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуі және жеңіліске ұшырауы сияқты кезеңдерге бөлуге болады. М. Тынышбаевтың мәліметі бойынша 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған. Облыстың жекелеген уездерінде

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

жұмысшыларды шақыру туралы телеграммалар одан бұрын, 2 жәнс 3 шілдеде келіп түскен. Шақыру туралы хабар және шақырушылар тізімін жасау жөніндегі сыбыстар жаппай қобалжу туғызды. Верный округтік соты прокуратурасының қорында сақтаулы тұрған осы құжат бойынша патша жарлығы туралы хабарды алғаннан кейін Жаркент уезі Әлжан болысы қазақтары: «Бөтен елде емес, осында, өз үйімізде өлеміз. Бәрімізді атып тастасаңдар да, тыл жұмысына бармаймыз және ешкімді де жібермейміз», - деп шуылдасты. 6 шілдеде Ақбейіт шатқалында өткен жиналыста 16 болыс албан руы өкілдері (Жаркент уезі) және көтерілістің Қарқара ошағы басшыларының бірі 70 жасар Жәмеңке Мәмбетов: «Жас балалар өлгенше кәрілер өлсін. Ақ патшаның жарлығын орындамаймыз!»-деп мәлімдеді. Оны Ұ. Саурықов, С. Қанаев, Қ. Шорманов, К.Құдайбергенов, К. Шотаманов және жиналыстың өзге де қатысушылары қолдады (Омарбеков, 2016, 155-б.). Көтерілістің алғашқы екі кезеңінде болған оқиғалар бүгешігесіне дейін М.Әуезовтің «Қилы заман» романында суреттелген.

«Түрік елі» басылымының мәліметінше, 1916 ж. патшаның жазалау жөндеттерінің қолынан қазақ жерінде 673 мың адам қаза тапты. М.Тынышбаевтың мәліметі бойынша, Қытайға босқан қырғыз-қазақтың саны 164 мың, қырылғаны 83 мың, Қытайда қалғаны 12 мың деп көрсетілген» (Иманбаев, 2015, 47-б.). Жазушы М.Әуезовтің қолына қалам алдырған тарихи оқиға «Қилы заман» романы сол 1916 жылғы Қарқара көтерілісіне қойылған ескерткіш деуге болады.

Қорытынды

Ойымызды түйіндей келе, зерттеу мақаламызда мынадай тұжырымдарға қол жеткіздік: Мұхтар Әуезовтің “Қилы заман” шығармасы 1928 жылы повесть деп жарыққа шыққанымен шығармада көтерілген мәселелердің күрделілігі мен қаһармандар бейнесінің сомдалуы, баяндалу ерекшелігі шығарманың роман жанрына жататыны айқындайды. Шығарманың повесть деп аталуына кітап басылған тұстағы саяси жағдайдың күрделілігі әсер етті. Әдебиетші ғалымдардың пікірлерін сараптай келе «Қилы заманды» роман деп атау орынды деп білеміз. Роман объектісі – Ресей патшалығының отаршылдық саясаты екені жан-жақты талданып, саяси романға тән белгілері теориялық тұрғыдан сарапталды. Роман сюжетіне арқау болған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің саяси мәні мен маңызы тарихи деректерге, тарихшы ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, тұжырымдалды. М.Әуезов романда Жетісудағы Албандар көтерілісін суреттегенде тарихи шындықтан алыстамай,

тарихи деректерге сай баяндайды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің көркем шежіресіне айналған «Қилы заман» романындағы суреттелген тарихи оқиғаларды тарихи деректермен байланыстыра зерттеп, осы салада зерттеу жүргізген отандық және шетелдік ғалымдардың тұжырымдарымен салыстыра зерделеп, постотарлық көзқараста пайымдау жасалды. М.Әуезовтің алаш идеясына адал қызмет еткен, ұлт тәуелсіздігі жолында күрескен қайраткер екені осы «Қилы заман» романында анық көрінеді. Ол отаршылдыққа қарсы көзқарасы үшін қуғынға ұшырады, бірақ ол ешқашан өзінің азаматтық ұстанымынан қайтпады. Шығармашылығына жасалған қиянат пен қысым М.Әуезовті керісінше шыңдай түсті. Оған жазушының шығармашылық өмір жолындағы көркемдік ізденістері дәлел. Мақалада жазушының романды жазудағы көркемдік ізденістері ғылыми деректер арқылы дәйектелді.

«Қилы заманда» баяндалған Албандар көтерілісі – бұл қарапайым халықтың патшалық Ресеймен қарусыз күресін бейнелейтін мұнды, қайғылы оқиға. Халықтың самодержавиеге қарсы ашу-ызасының жарылысы, азаттық жолындағы күресі соның дәлелі. «Қилы заман» романы бұл көтерілістің бекер болмағанын дәлелдейді. Қазақ тарихында қазақ ұлтының саяси санасының өсуі кейінгі оқиғаларда көрініс тапты – Алаш қозғалысы, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы. Бүгінде Қазақстан тәуелсіздіз, дербес мемлекет атанды. Алайда бұл тәуелсіздікке қандай қиын жолдармен қол жеткізгенін бүгінгі ұрпақ ұмытпауы тиіс. Осы орайда М. Әуезовтің «Қилы заман» романы – өткен ғасырдың басында-ақ өз биігінен табылған, азаттық үшін күрескен ата-бабаларымыздың үні екеніне көз жеткіздік.

«Батыр боп өтті деу – Мұхтар үшін жаңа болмаса да, қажет теңеу. Өйткені, оның өз халқы үшін жасағанын батырдың аңызға айналған ерлігі деп атау қажет» - деген Николай Погодиннің (Елеукенов, 2017) пікірімен мақаламызды түйіндейміз.

Әдебиеттер

- Айтматов Ш. (2006). *Қилы заман*. Алғысөз орнына //М.Әуезов. Қилы заман. – Алматы, «Ан-арыс, 5–8 бб.
- Әуезов М. (2006). *Қилы заман*. –Алматы, «Ан-арыс. –192 б.
- Беннигсен. А., Келькежей Ш. Л. (1964). *Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 года*. Париж: Сорбонна. Альманах «Алем». Алма-Ата. 1991. – 28 с.
- Бердібай Р. (2005). *Бес томдық шығармалары жинағы*. Алматы, «Қазығұрт». – 448 б.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

- Бисенғали З.Ғ.-Қ. (2018). «Қилы заман» романындағы дерек және дәйек. *ҚазҰУ Хабаршысы*, №1 (169). Алматы, Қазақ университеті. –14–22 бб.
- Ғали хан, Ахмет, Міржақып. (1916). «*Алаштың азаматына!*», "Қазақ", №192. Орынбор-С.-Петербург // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. 2-том. –Астана: «Ел-шежіре», 2007.
- Davidson J. (1961). *Political Science and Political Fiction / American Political Science Review*. Cambridge University Press, vol. 55(4), December. Pp. 851–860.
- Дулатов М. (1924). Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын. *Ақ жол*. 4 қаңтар. №386.
- Дулатов М. (1926). Он алтының ойраны, *Еңбекші қазақ*, 1926. №145.
- Елеукинов Ш. (2017) Әуезов және алаш. Қазақ әдебиеті, 29.09.2017. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/12092/uezov-zh-ne-alash> (қаралған күні 13.06.2023)
- Жексембай Т. (2019). 1916 жылғы Қарқара көтерілісі және «Қилы заман» повесі, *Қазақ әдебиеті газеті*, 12 шілде. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/21062/1916-zhyl-y-ar-ara-k-terilisi-zh-ne-ily-zaman-povesi> (қаралған күні 20.05.2023)
- Жөргенбаев Ж. (2016). Қарқара қасіреті. *Егемен Қазақстан газеті*. 26 тамыз. [Электронды ресурс]. URL: <https://etjendi.egemen.kz/2015/08/26/52315> (қаралған күні 11.06.2022)
- Жұртбаев Т. (1990). *Бейуақ*. –Алматы, Қазақстан. – 304 б.
- Зайчикова Н.В. (2012). Гибридность жанра политического романа. Современные проблемы взаимодействия языков и культур. *Материалы международного форума. 14–15 декабря 2012 г.* –Часть I. – Благовещенск: Амурский гос. Ун-т. –С. 89–93.
- Иманбаев С. (2015). *Алаш зиялыларының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске ұстанымдық көзқарастары*. Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас. ред. Ж.Н.Тойбаева. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», – 45–55 бб.
- Кәрібай М. (2016). «Қилы заман» – азаттық рухының асқақ жыры. Abai.kz ақпараттық порталы. 27 Қаңтар. [Электронды ресурс]. URL: <https://abai.kz/post/42506> (қаралған күні 11.06.2022)
- Қазақстан (Қазақ елі) тарихы*. (2016). Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. 3-кітап / Т.О. Омарбеков, Қ.С. Қаражан, М.Ж. Ташенев, Г.С. Султанғалиева [және т.б.]. - Алматы: Қазақ университеті. – 454 б б.
- Құмырзақ А. (2017). *Қазақ өлкесінде жәрмеңкелік сауда XIX ғасырда дамыды. Qazaqstan tarıhu*, 22 ақпан. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/357> (қаралған күні 01.06.2023)
- Қыдырәлі Д. (2018). *Ұлы дала тарихы*. Астана, Ғылым. –432 б.

- Марғұлан Ә. (1977). Жадымда қалған жақсы күндер // *Жұлдыз*. №9. –142–149 бб.
- Malatesta, M. (2019), *Political fiction genre – complete list of book genres*. Book Genres. February 13. Retrieved November 27, 2022, [Электронды ресурс]. URL: <https://book-genres.com/political-fiction-genre/> (қаралған күні 01.04.2022)
- Мұқанов С. (2008). *XX ғасырдағы қазақ әдебиеті*, (1932). –Алматы, Атамұра. –384 б.
- Оразов Р.Е. (2013). Қарқара жәрмеңкесі, *Түркістан газеті*. 12 қыркүйек. №36, 9 б. [Электронды ресурс]. URL: (<https://iie.kz/?p=2536>) (қаралған күні 01.06.2023)
- Пантиелев А. (1975). Ұлан даланың ұлы жыршысы. *Жұлдыз журналы*, №2. 195–210 бб.
- Пірәлиева Г. (2017). М.Әуезовтің «Қилы заман» повесіндегі психологиялық портреттердің бейнелену мәселелері. *Kerey.kz ақпараттық-танымдық порталы, Әдеби көркем қоғамдық-әлеуметтік журнал*. 2 ақпан.
- Sokol Edward D. (2016). *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University, –185 б.
- Сулейменов А. (2017). *Как Николай II подписал себе приговор*. Qazaqstan tarihy. 02 шілде. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/4008> (қаралған күні 03.05.2023)
- Тынышбаев М. (2002). *Жазбалары мен архив деректері*. Алматы. Қазақстан. – 300 б.
- Уяма Т. (2011). Восприятие международной обстановки начала XX в. А. Букейханом и его современниками // «Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан»: Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. –Астана. –С. 13–19.
- Уяма Т. (2018). Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года. *История Кыргызстана и кыргызов* электронды портал, 13 Февраль. [Электронды ресурс]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:10452 (қаралған күні 03.05.2023)
- Ұлтаракөв Қ. (2007). *Мұхтардың Қилы заманға сапары*. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. 2-бас. Алматы, Білім. 257–266 бб.
- Шәріпов Ә. (1974). Алғы сөз. *Жұлдыз журналы*, №8, –5–6 бб.
- Ісімақова А. (2022). *Мұхтар Әуезов Алаш арыстарының аманатын орындаған*. Qazaqstan tarihy, 28 ақпан. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33418> (қаралған күні 03.03.2023)
- Howe I. (1987). *Politics and the Novel*. Rev. ed. New York: New American Library. – 273 б.

References

- Aitmatov Sh. (2006). *Qily zaman. Algýsóz ornyna* //M.Áýezov. *Qily zaman*. – Almaty, «An-arys, 5–8 bb.
- Áýezov M. (2006). *Qily zaman*. –Almaty, «An-arys. –192 b.
- Bennigsen. A., Kelkejer Sh. L. (1964). *Pressa i natsionalnoe dvijenie sredi mysýlman Rossu do 1920 goda*. Parij: Sorbonna. Almanah «Alem». Alma-Ata. 1991. – 28 s.
- Berdibai R. (2005). *Bes tomdyq shyǵarmalary junaǵy*. Almaty, «Qazyǵurt». – 448 b.
- Bisenǵalı Z.Ǵ.-Q. (2018). «Qily zaman» romanyndaǵy derek jáne dáiek. *QazUÝ Habarshysy*, №1 (169). Almaty, Qazaq ýniversiteti. –14–22 bb.
- Ǵalı han, Ahmet, Mirjaqyp. (1916). «*Alashtyń azamatyna!*», "Qazaq", №192. Orynbor-S.-Peterbor // Qazaq ult-azattyq qozǵalysy. 2-tom. –Astana: «El-shejire», 2007.
- Davidson J. (1961). *Political Science and Political Fiction / American Political Science Review*. Cambridge University Press, vol. 55(4), December. Rr. 851–860.
- Dýlatov M. (1924). Ult askeri – Keńes qorǵany bolsyn. *Aq jol*. 4 qańtar. №386.
- Dýlatov M. (1926). On altynyń oirany, *Eńbekshi qazaq*, 1926. №145.
- Eleukenov Ş. (2017) Äuezov jáne alaş. Qazaq әдебиеті, 29.09.2017. [Electronic resource]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/12092/uezov-zh-ne-alash> (qaralǵan kuni 13.06.2023)
- Jeksembai T. (2019). 1916 jylǵy Qarqara kóterilisi jáne «Qily zaman» povesi, *Qazaq әдебиеті газеті*, 12 shilde. [Electronic resource]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/21062/1916-zhyl-y-ar-ara-k-terilisi-zh-ne-ily-zaman-povesi> (qaralǵan kuni 20.05.2023)
- Jórgenbaev J. (2016). Qarqara qasireti. *Egemen Qazaqstan gazetі*. 26 tamyz. [Electronic resource]. URL: <https://etjendi.egemen.kz/2015/08/26/52315> (qaralǵan kuni 11.06.2022)
- Jurtbaev T. (1990). *Beiyaq*. –Almaty, Qazaqstan. – 304 b.
- Zaichikova N.V. (2012). Gibridnost janra politicheskogo romana. Sovremennye problemy vzaimodeistviya iazykov i kýtýt. *Materialy mejdýnarodnogo forýma. 14–15 dekabria 2012 g.* –Chast I. – Blagoveensk: Amýrskıı gos. Ýnt. –S. 89–93.
- Imanbaev S. (2015). *Alash zualyларының 1916 jylǵy ult-azattyq kóteriliske ustanymdyq kózqarastary*. Qazaq kóterilisteri: Entsiklopedua. / Bas. red. J.N.Toibaeva. –Almaty: «Qazaq entsiklopeduası», – 45–55 bb.
- Isimaqova A. (2022). *Muhtar Áýezov Alash arystarynyń amanatyn oryndaǵan*. Qazaqstan tarihy, 28 aqpan. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33418> (qaralǵan kuni 03.03.2023)

- Káribai M. (2016). «*Qily zaman*» – azattyq rýhynyń asqaq jyry. Abai.kz aqparattyq portaly. 27 Qańtar. [Electronic resource]. URL: <https://abai.kz/post/42506> (qaralghan kuni 11.06.2022)
- Qazaqstan (Qazaq eli) tarihy.* (2016). Qazaqstan otarshyldyq jáne totalitarlyq júeler qyspaǵynda. 3-kitap / T.O. Omarbekov, Q.S. Qarajan, M.J. Tashenev, G.S. Sýltangalieva [jáne t.b.]. –Almaty: Qazaq ýniversiteti. – 454 b b.
- Qumyrzaq A. (2017). *Qazaq ólkesinde jármeńkelik saýda XIX ǵasyrda damydy.* Qazaqstan tarihy, 22 aqpan. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/357> (qaralghan kuni 01.06.2023)
- Qydyráli D. (2018). *Uly dala tarihy.* Astana, Ǵylym. –432 b.
- Malatesta, M. (2019), *Political fiction genre – complete list of book genres.* Book Genres. February 13. Retrieved November 27, 2022, [Electronic resource]. URL: from <https://book-genres.com/political-fiction-genre/> (qaralghan kuni 01.04.2022)
- Marǵulan Á. (1977). Jadymda qalǵan jaqsy kúnder // *Juldyz.* №9. –142–149 bb.
- Muqanov S. (2008). *XX ǵasyrdaǵy qazaq ádebieti, (1932).* –Almaty, Atamura. –384 b.
- Orazov R.E. (2013). Qarqara jármeńkesi, *Türkistan gazetii.* 12 qyrkúrek. №36, 9 b. [Electronic resource]. URL: (<https://iie.kz/?p=2536>) (qaralghan kuni 01.06.2023).
- Pantiev A. (1975). Ulan dalanyń uly jyrshysy. *Juldyz jýrnaly,* №2. 195–210 bb.
- Pirálieva G. (2017). M.Áýezovtiń «Qily zaman» povesindegi psihologialyq portretterdiń beıneleny máseleleri. *Kerey.kz aqparattyq-tanymdyq portaly, Ádebi kórkem qoǵamdyq-áleymettik jýrnal.* 2 aqpan.
- Sokol Edward D. (2016). *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia,* Johns Hopkins University, –185 b.
- Sýleimenov A. (2017). *Kak Nikolai II podpisal sebe prigovor.* Qazaqstan tarihy. 02 shilde. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/4008> (qaralghan kuni 03.05.2023)
- Tynyshbaev M. (2002). *Jazbalary men arhiv derekteri.* Almaty. Qazaqstan. – 300 b.
- Sháripov Á. (1974). Alǵy sóz. *Juldyz jýrnaly,* №8, 5–6 bb.
- Ýiama T. (2011). Vospriatie mejdýnarodnoi obstanovki nachala HH v. A. Býkeihanom i ego sovremennikami // «Alash muraty jáne táýelsiz Qazaqstan»: *Halyqaralyq ǵylymi-praktikalıy konferentsuanyń materialdarynyń jınaǵy.* –Astana. –S. 13–19.
- Ýiama T. (2018). *Pochemy krýpnoe vosstanie proizoshlo tolko v Tsentralnoi Azii? Administrativno-institýtsionalnye predposylki vosstaniia 1916 goda.* Istorıia Kyrgyzstana i kyrgyzov elektrondy portal, 13 February. [Electronic resource]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:10452 (qaralghan kuni 03.05.2023)

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Ultaraqov Q. (2007). *Muhtardyń Qıly zamanga sapary. Muhtar Áýezov týraly estelikter*. 2-bas. Almaty, Bilim. 257–266 bb.

Howe I. (1987). *Politics and the Novel*. Rev. ed. New York: New American Library. – 273 b.

Öz: Çağların derinliklerinden gelen atalar sözü feraseti Abay'ın bilgeliğinde görmekteyiz. Bu geleneği Alaş kahramanları yeniden canlandırdı. Alaş kahramanları o dönemin tüm zorluklarına dayanarak yirminci yüzyılın başlarında Kazak halkının kültür ve edebiyatının yeni gelişimi için her türlü çabayı gösterdiler. Alaş hareketinin önemli isimlerinden biri olan yazar Muhtar Auezov'un Kazak halkının milli şuurunu uyandırmada, tarihi bilincin yeniden canlanmasında rolü büyüktür.

Alaş fikri, genç yazarın bakış açısını şekillendiren büyük bir siyasi okul idi. M. Auezov, Alaş'a giden yoldaki kahramanlık misyonunu 'Kıly zaman' (Zor zamanlar) adlı romanı vasıtasıyla tam olarak gerçekleştirdi. Bu eser, yazarın yaratıcılık gücünün, özellikle karmaşık düzyazı türünde yazılan tarihsel olayların iyi anlaşılmasına vesile oldu. Eserde yazar, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Rus krallığının Kazak halkı üzerindeki sömürge sonuçlarını cesurca anlatmaktadır. Bu eser yazıldığında Muhtar Auezov, Leningrad Devlet Üniversitesi'nin öğrencisiydi. Roman 1928'de 'Kazakistan' yayınevinde Kızılorda şehrinde yayınlandı. 'Kıly zaman' romanı, Kazak bozkırındaki 1916 milli kurtuluş ayaklanmasının tanımına adanmış Kazak edebiyatındaki ilk siyasi romanıdır.

Alaş yolunu Kazakların yolu olarak bilen yazar, halkla birlikte kendisi de zor zamanları başından geçirip Alaş emanetini günümüze taşımıştır. Makalede M. Auezov'un 'Kıly zaman' adlı romanı incelenip, edebi türleri özelliğine, tarihsel ve politik önemine değinilmekte ve posttotaliter bakış açısından sömürgeye karşı kurtuluş fikri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Alaş hareketi, milli kurtuluş ayaklanması, Kıly zaman, roman, Kazak edebiyatı.

(Zhanar ABDİGAPBAROVA, M. AUEZOV'UN 'KILY ZAMAN' ADLI ROMANININ TARİHSEL ve POLİTİK ÖNEMİ)

Аннотация: Если высокий смысл слов назидания наших предков, дошедших до нас из глубины веков, мы знаем благодаря гению Абаю, то в дальнейшем эту традицию в литературе возродили деятели Алаша. Деятели Алаша, выстояв перед лицом всех трудностей того времени, в начале XX века направили все

ЖАНАР ӘБДИГАППАРОВА

силы на новый этап развития культуры и литературы народа. Особой заслугой Мухтара Ауэзова - одного из представителей Алаша, принимавшего участие в этом движении, была его работа по пробуждению чувства национального достоинства и возрождению исторического самосознания казахского народа.

Идея Алаша стала большой политической школой, сформировавшей взгляды молодого писателя. Свою миссионерскую деятельность на пути Алаша М.Ауэзов в полной мере претворил в своем романе «Лихая година». Одной из решающих ступеней на творческом пути писателя был роман «Лихая година». Этот роман помогает писателю понять и усвоить исторически значимые явления в сложном жанре прозы и способствует его эволюции как писателя. В произведении автор смело описывает последствия колониализма, проводимого Российским царским режимом в начале XX века в отношении казахского народа, Во время написания этого произведения Мухтар Ауэзов был студентом Ленинградского Государственного университета. Роман был опубликован в 1928 году в городе Кызылорда издательством «Казахстан». «Лихая година» - первый в казахской литературе политический роман, в котором было описано национально-освободительное восстание 1916 года в казахской степи.

Писатель, переживший вместе со своим народом «лихую судьбину», осознал, что Путь Алаша – это путь казаха, и донес до нашего времени наказ от Алаша. В качестве объекта исследования взят роман М.Ауэзова «Лихая година», где уделяется внимание его жанровым особенностям, историко-политическому значению и с точки зрения постколониализма анализируется идея освобождения от колониализма.

Ключевые слова: Алаш, национально-освободительное восстание, «Лихая година», роман, казахская литература.

(Жанар АБДИГАППАРОВА. РОМАН М.АУЭЗОВА «ЛИХАЯ ГОДИНА» И ЕГО ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ)

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Жанар Әбдіғалпапова (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 808. 1; 82. 09

МҒТАР 17.07.31

Межнун ЙЫЛМАЗ

Докторант, Стамбульский университет, Институт социальных наук, Стамбул,
Турция (mecnun.1925@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-2002-235X>

**СОЮЗЫ СИБИРСКИХ ШИБАНИДОВ С ТЮРКСКИМИ И
МОНГОЛЬСКИМИ ГРУППАМИ В ВОЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕЛЯХ***

Аннотация: Земли нынешнего Узбекистана, Северного Казахстана и Сибири были переданы Шибану Бату-ханом. Таким образом, Шибан и его потомки жили на этих землях. Однако со временем шибаниды, проживающие в Сибири, пытались расширить свое господство на запад и закрепить политическое лидерство на землях Сибири и сохранить нынешнее господство на принадлежащих им землях. Для этих целей сибирские шибаниды заключали союзы с различными тюркскими и монгольскими группами. Так, благодаря этим союзам сибирские шибаниды заняли троны Большой Орды, Казанского ханства и Сибирского ханства и усилили свою военную мощь. В данной статье в причинно-следственном контексте рассматриваются союзы сибирских шибанидов с ногайцами, калмыками и башкирами. Кроме того, методом является рассмотрение сведений в турецких и русских источниках, анализ полученных сведений и создание композиции с помощью проанализированных сведений в соответствии с целью исследования.

Ключевые слова: Сибирские шибаниды, Калмыки, Ногайцы, Башкиры, Сибирское ханство

* Makale, “Rusların Güney-Batı Sibirya’da Tobolsk İdaresi’ne Bağlı Kurdukları Yerleşimler ve Sibir Tatarları ile Yaptıkları Mücadeleler (1584-1670)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş Tarihi: 13 Eylül 2023 – Kabul Tarihi: 17 Aralık 2023

Date of Arrival: 13 September 2023 – Date of Acceptance: 17 December 2023

Келген күні: 13 қыркүйек 2023 ж. – Қабылданған күні: 17 желтоқсан 2023 ж.

Поступило в редакцию: 13 сентября 2023 г. – Принято в номер: 17 декабря 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1359899

Mecnun YILMAZ

PhD Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Istanbul, Turkey
(mecnun.1925@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-2002-235X>

**ALLIANCES OF THE SIBERIAN SHIBANIDS WITH THE
TURKIC AND MONGOLIAN GROUPS FOR THE MILITARY-
POLITICAL PURPOSES**

Abstract: The lands of present-day Uzbekistan, Northern Kazakhstan and Siberia were given to Shiban by Batu Khan. Thus, Shiban and his descendants lived in these lands. However, over time, the Shibanids, who were lived in Siberia, tried to expand their dominance to the west and to consolidate political leadership in the lands of Siberia and to maintain their current dominance in the lands that belonged to them. For these purposes, the Siberian Shibanids entered into alliances with various Turk and Mongol groups. As a matter of fact, thanks to these alliances, the Siberian Shibanids took the thrones of the Great Horde, the Kazan Khanate and the Siberian Khanate, and became more powerful militarily. This article examines the alliances of the Siberian Shibanids with the Nogais, Kalmyks and Bashkirs in a cause-and-effect context. As a method in the article, the information in the Turkish and Russian sources is examined, the obtained information is analyzed, and a composition suitable for the purpose of the article is created with the help of the analyzed information.

Keywords: Siberian Shibanids, Kalmyks, Nogais, Bashkirs, Siberian Khanate

Введение

Шибану от его брата Бату-хана были переданы земли от берегов Иргиза, Ори, Илека до Уральских гор, земли к востоку от Яика, пределы Ара-кума и Кара-кума, побережья Сырдарьи, устья р. Чу и Сары-су (Ebu'l Gazi Bahadır Han, 2021, s. 139). Потомки Шибана в историческом процессе разделились три группы: Мавераннахр, Хорезм и Сибирь. Они основали на этих землях ханства. Хотя и на короткое время, сибирским шибанидам удалось расширить свое господство на запад, захватив трон Большой Орды в 1481 г. и Казанского ханства в 1496 г. Однако из-за борьбы с тайбугидами в 1495 г. они потеряли трон Сибирского ханства и были вынуждены покинуть Сибирь до 1563 г. (Асар, 2016, s. 391-392).

В период с 1493 по 1563 г. Сибирское ханство недостаточно хорошо управлялась тайбугидами. Ядигар из тайбугидов отправил в Москву посла в 1552 г., где заявил, что хочет стать вассалом русского царя. Царь Иван IV принял это предложение и обложил налогом жителей Сибири. Сибирские шибаниды, добившиеся успеха в борьбе с тайбугидами и захватившие трон Сибирского ханства в 1563 г., попытались изгнать русских из Сибири, но потерпели неудачу. В результате походов, начатых атаманом Ермаком Тимофеевичем и волжскими казаками в 1582 г. и продолженных центральными русскими войсками, господство в Сибири полностью перешло к Москве (Kemaloğlu, 2019, s. 505). Однако сибирские шибаниды продолжали борьбу за изгнание русских из региона до 1670 года при помощи ногайцев, башкир и ойратов.

В данной статье рассматриваются в причинно-следственном контексте антироссийские союзы сибирских шибанидов с упомянутыми турецкими и монгольскими группами, а также объясняется процесс формирования и развития этих союзов. Методологическую основу статьи составляют принципы сложности, причинности и историзма. В статье используются турецкие и русские источники.

Ногайско-сибирскошибанидский союз

Этноним «ногай» возник в XV в. Формирование ногайцев с точки зрения идентичности можно связать с политическим положением, которого достигли мангыты в Золотоордынском государстве. Так, Ногай из Мангытского рода является одним из эмиров, оказавших влияние как во внутренних, так и во внешних делах Золотоордынского государства на протяжении около 40 лет. Его политическое превосходство в Золотоордынском государстве продолжалось до тех пор, пока он не был побежден Золотоордынским Тохта-ханом и не был убит русским рабом в 1300 г. А после убийства Ногай ни его потомки, ни другие мангыты долгое время не имели права принимать участие в политике Золотоордынского государства (Kamalov, 2008, s. 71).

С другой стороны, событие, произошедшее в 1399 г., позволило мангытам вновь влиять на политику Золотоордынского государства. В том же году на реке Ворскле произошло сражение между Золотоордынским ханом Тимур-Кутлуком и бывшим Золотоордынским ханом Тохтамышом и Великим литовским князем Витовтом. Во время этого сражения эмир Едигей из Мангытского рода поддержал

золотоордынского хана Тимур-Кутлука, таким образом последний выиграл сражение. Успехи Едигея в сражении способствовали тому, что и он сам, и его потомки, и мангыты снова смогли участвовать в политике Золотоордынского государства. Так, Едигей сыграл роль в воцарении ханов Шадибека (1400-1407), Пулада (1407-1410) и Тимура (1410-1412) после смерти Тимур-Кутлука. А сыновья Едигея имели свои регионы в Дешт-и Кыпчаке и занимали важные позиции в политической структуре Дешт-и Кыпчака. Также в XV в. мангыты расселились в пределах Туры и Башкирских земель (Alpargu, 2016, s. 411). В результате этих событий того же периода возник этноним «ногай».

Ногайцы, сформировавшиеся в указанный период, вскоре начали сближаться с сибирскими шибанидами. На наш взгляд, важнейшей причиной такого сближения является желание ногайцев сохранить свою существующую политическую позицию. И хотя ногайцы сохранили свое превосходящее политическое положение в течение этого периода, а также сформировали политическую структуру под названием Ногайская Орда, продолжение их нынешнего политического положения в некотором смысле зависит от потомков Чингиза. Таким образом ногайцы пытались установить хорошие отношения с потомками Чингиза, чтобы сохранить свои политические позиции и даже достичь большего. Как мы предполагаем, что ногайцы были уверены, что наиболее подходящим народом для достижения этих целей являются сибирские шибаниды. Точно так же сибирские шибаниды, имевшие схожие политические интересы, положительно относились к установлению тесных отношений с ногайцами.

Первый контакт между двумя сторонами произошел в 1481 г. В том же году Ибак, получивший поддержку Ногайских биев Мусы и Ямгурчи, занял трон Большой Орды, убив хана Большой Орды Ахмета (Рыбаков, 1982, с. 95). Опять же при поддержке Мусы и Ямгурчи, Ибак и его брат Мамук начали военный поход против Казанского хана Мухаммед-Эмина в 1491 г. (Карпов, 1884, с. 146), и, наконец, в 1496 г. Мамук был возведен на трон Казанского ханства (Асар, 2016, s. 259).

С другой стороны, можно сказать, что некоторые события, происходившие в Дешт-и Кыпчаке начиная с 1550-х годов, вывели на новую ступень измерение отношений между ногайцами и сибирскими шибанидами. После того, как Москва захватила Казанское и Астраханское ханства, русским открылся путь на восток, а Ногайская Орда и Сибирское ханство стали очевидными объектами нападения.

Кроме этого Москва, включившая казаков в свою военную структуру с начала 1550-х годов, уже оказывала серьезное давление на ногайцев (Yılmaz, 2020, s. 16). Кроме того, ногайцы испытывали серьезные проблемы с Казахской Ордой на востоке, а также угрозу на западе (Topsakal ve Yılmaz, 2021, s. 25). Таким образом, с того времени отношения между ногайцами и сибирскими шибанидами приобрели новый уровень в целях сохранения своих присутствиях в регионе. В этом контексте, во-первых, можно сказать, что ногайцы пытались заменить Ядигара из тайбугидов, находившегося на престоле Сибирского ханства и принявшего вассальную зависимость от Москвы с 1555 г., на сибирского шибанида. Имя этого сибирского шибанида – Кучум. Его и его брата Ахмет-Гирея лично обучал Ногайский бий Шейх-Мамай б. Муса б. Ваккас (Маслюженко, 2019, с. 129).

После вступления Кучум-хана на престол Сибирского ханства в 1563 г., отношения между ногайцами и сибирскими шибанидами еще более укрепились. Между двумя сторонами начали устанавливаться родственные связи. Так, Кучум-хан и его сын Канай были женаты на дочерях Ногайского бия Уруса, а Джан-Арслан, сын Уруса, был женат на дочери Кучум-хана. Ак-ханым, дочь Кучум-хана, была замужем за Ногайцем мирзой Бегаем. В 1577 г. Али, сын Кучум-хана, женился на дочери Ногайского бия Дин-Ахмета, а Карамыш, дочь Кучум-хана, вышла замуж за сына Дин-Ахмета (Маслюженко, 2019, с. 129-130).

Однако следует отметить, что, хотя отношения между ногайцами и сибирскими шибанидами в этот период укрепились, нельзя говорить о каких-либо конкретных инициативах между двумя сторонами по защите интересов друг друга с 1563 г. до середины 1590-х гг. Можно утверждать, что такое положение имеет две причины. Во-первых, сибирские шибаниды не могли быть тесно связаны с ногайцами, поскольку с 1582 г. подвергались серьезному давлению со стороны России. Во-вторых, у ногайцев не было возможности помочь сибирским шибанидам, поскольку все их внимание было сконцентрировано на междоусобной борьбе.

Но с середины 1590-х гг. ногайцы, вероятно, добились важных успехов в решении своих внутренних проблем. Потому что, с этого периода ногайцы начали оказывать военную поддержку Кучум-хану и его сыну Али против русских. Эта военная поддержка продолжалась до 1607 г., а после 1607 г. отношения между двумя сторонами прекратились после того, как Ногайский бий Иштерек отказался от помощи Али (Миргалеев, 2014, с. 65).

Калмыцко-сибирскошибанидский союз

Калмыки, известные также в источниках как джунгары и ойраты, жили в землях к западу от озера Байкал и у подножия Горного Алтая во времена правления Чингиса, но с XIII века они разделились на две группы. Таким образом, первая группа калмыков отправилась в Иран с Хулагу-ханом и помогла основанию Государства Хулагуидов, а вторая группа калмыков отправилась в Китай с Хубилай-ханом и помогла основанию Империи Юань. Однако в 1368 г., после падения Империи Юань, калмыки, изгнанные из Китая и состоявшие из племен чоросы, хошуты, дербеты и торгуты, вернулись в Монголию и начали воевать с халхами. Так, в начале XV в. Тоган из чоросов сумел убить Халхаского вождя Аргуата, но тем не менее не смог подчинить себе его улус. Однако, после смерти Тогана его наследовал сын Эсен, и вскоре Эсен подчинил себе халхов и объявил себя ханом всей Монголии (Yücel, 2001, s. 267).

С другой стороны, после смерти Эсена господство калмыков в Монголии ослабло и борьба между калмыками и халхами возобновилась. В ходе этих боев калмыкам, потерпевшим жестокое поражение от халхов, пришлось откочевать к реке Иртыш (Пузанов, 2010, с. 122). Таким образом, начались первые отношения между калмыками и сибирскими шибанидами.

В последние годы, когда Кучум-хан воевал против русских, для компенсации уменьшающейся военной мощи сибирских шибанидов было нанято 300 калмыцких воинов. С другой стороны, в 1596 г., когда наемные калмыцкие воины захотели покинуть Кучум-хана, между двумя сторонами возникло разногласие. Однако по источникам мы понимаем, что в апреле 1598 г. между Кучум-ханом и калмыками вновь был установлен союз и велась подготовка к нападению на Тарский уезд (Пузанов, 2010, с. 133). Хотя мы не знаем, чем закончилась подготовка к нападению на уезд, мы видим, что в том же году отношения между двумя сторонами снова испортились из-за того, что Кучум-хан украл лошадей, принадлежавших калмыкам (Майков и Майков, 1907, с. 191).

С другой стороны, хотя между калмыками и сибирскими шибанидами существуют некоторые разногласия, можно сказать, что у обеих сторон нет иного выбора, кроме как заключить союз друг с другом. Потому что, как мы уже говорили, сибирские шибаниды теряли серьезную военную мощь как из-за войн, которые они вели с русскими, так и из-за того, что в 1607 г. они были лишены поддержки ногайцев. А калмыки воевали на востоке с монголами Алтын-хана и

вокруг реки Иртыш с казахами и в Юго-Западной Сибири с русскими, и поэтому искали союзников на этих фронтах. Однако здесь следует отметить, что военная мощь сибирских шибанидов менялась в зависимости от поражения или победы, из-за чего калмыки не получали той военной поддержки, которую они ожидали от этого союза. Но, хотя калмыки не могли получить достаточной военной поддержки от сибирских шибанидов, они пытались воспользоваться их политической силой и собирали налоги с башкир, проживавших в Уфимском уезде (Барсуков, Белокуров, Бычков и др., 1875, с. 446-447).

Таким образом, в 1607 г. была попытка восстановить отношения между калмыками и сибирскими шибанидами. В работе историка В. В. Трепавлова об этом упоминается так: «Кучюмовы дети Алеи царевич з братьею ссылаютца послы и сватаютца с колмаками и дары меж себя посылают многие, и тем чают вперед у них меж собою одиначества и свойства ближнева» (Трепавлов, 2011, с. 24).

В 1609 г. отношения между калмыками и сибирскими шибанидами получили дальнейшее развитие благодаря родственным связям, установившимся посредством брака. Брат Али-хана, Ишим-хан, сначала женился на дочери тайши Хо-Урлюка из торгутов. Однако через несколько лет Ишим-хан заключил новый брак с сестрой тайши Чохура и тайши Байбагаса из хошутов, так как во время отсутствия хана, «ево жона покинула да шла без нево замуж». Этот брак способствовал тому, что сибирские шибаниды получили серьезную военную поддержку от калмыков против русских (Трепавлов, 2011, с. 26). Об этом упоминается в русских источниках так: «А Ишим-царевич живет ныне в Колматцкой земле и кочует с колмаки. А колматцкие люди его почитают. А людей ево с ним только де 15 человек (Златкин & Устюгов, 1959, с. 53). А кочуют де с Ишимом 2 тайши Салбар да Кошура, а людей с ними воинских 500 чел.» (Чулошников, 1936, с. 156-157).

После смерти Ишим-хана союз двух сторон продолжился. Калмыки участвовали во всех военных походах сибирских шибанидов на уезды Тобольского Разряда. А сибирские шибаниды разрешали калмыкам собирать налоги с башкир и, вероятно, делили добычу с калмыками во время военных походов в уезды Тобольского Разряда.

С другой стороны, время от времени мы видим, что обе стороны по собственной инициативе воздерживаются от оказания друг другу военной поддержки во время мирных переговоров с русскими. Например, в 1643 г. царевич Девлет-Гирей обратился за военной

помощью к тайше Ишкеп, чтобы организовать нападение близ города Тюмени, но Ишкеп отклонил эту просьбу (Пузанов, 2010, с. 172). В 1648 г. тайша Ирдени сделал Девлет-Гирею предложение напасть на русские города в Сибири, а Девлет-Гирей отклонил это предложение (Златкин & Устюгов, 1974, с. 328).

Башкирско-сибирскошибанидский союз

Башкиры жили на землях к западу и к востоку от Уральских гор (Saray, 1992, s. 130). Эти земли Чингис-хан отдал своему сыну Джучи в XIII в. (Тизенгаузен, 1941, с. 91), но поскольку Джучи умер в 1227 г., право управления этими землями перешло к его сыну Бату. Однако позже Бату поделил эти земли со своим братом Шибаном. Так, землями, населенными башкирами на востоке Уральских гор, правил Шибан (Ebu'l Gazi Bahadır Han, 2021, s. 130), а землями, населенными башкирами на западе Уральских гор, правил Бату.

С другой стороны, после распада Золотоордынского государства башкирские земли под властью Бату были разделены между Казанским ханством и Ногайской Ордой (Юсупов, 2008, с. 49-53). Башкиры, проживавшие на этих землях, с 1557 г. стали платить налоги русским, добровольно признав господство Москвы. Царь Иван IV же защищал земельные права этих башкирских группировок, не вмешивался в их религиозные дела и не налагал на них новых обязательств без их согласия (Акманов, Зайтунов и др., 2017, с. 16-18).

В это время башкиры, проживавшие на землях к востоку от Уральских гор, сохранили верность потомкам Шибана. Однако с 1600 по 1603 г. в Зауралье сформировались башкирские волости в составе Русского государства: Салжиутская, Кипчакская, Табынская, Айская, Киньрская, Бачкурская, Терсякская, Катайская, Сынрянская. В результате этого события некоторые башкирские группы признали русское господство, а некоторые башкирские группы продолжали оказывать военную поддержку сибирским шибанидам до 1607 г. И после того как Али из сибирских шибанидов попал в плен к русским в 1607 г., башкирским группам, поддерживавшим сибирских шибанидов, пришлось неохотно признать русское господство (Маслюженко, 2016, с. 5-6).

Однако здесь следует отметить, что хотя с 1557 по 1607 г. Москва установила господство над башкирами, проживавшими на землях к западу и востоку от Уральских гор, с конца XVI в. она не могла полностью сохранить свое господство над башкирами из-за некоторых событий. Так, первым событием, повлиявшим на господство

Москвы над башкирами, было повышение налогов, взимаемых с башкир с конца XVI в., и открытие земель, населенных башкирами, для русских поселений и учреждение монастырей на этих землях. Таким образом, башкиры, лишенные прав, предоставленных им при Иване IV, постепенно стали присоединяться к сибирским шибанидам и выступать против русских (Акманов, Касимов, Гайсин и др.: 2017, с. 10-11). А второе событие, повлиявшее на господство Москвы над башкирами, охватывает период после 1610-х годов. С того же времени сибирские шибаниды и их союзники калмыки совершали нападения на уезды Уфу и Тюмень, где много башкирских волостей. В результате этого события башкирские группы, проживавшие на землях к востоке Уралских гор, неохотно признавшие русское господство после пленения Али, стали переходить на сторону сибирских шибанидов. При этом же все эти события вызвали восстание в 1662 г. за восстановление Сибирского ханства (Салманов, 2021, с. 242).

Заключение

Ногайско-сибирскошибанидский союз, созданный в результате взаимных интересов, помог сибирским шибанидам занять престолы Сибирского и Казанского ханств, а также престолы Большой Орды. Но при этом союз существовал лишь номинально с 1563 г. до середины 1590-х гг. и не принес пользы сибирским шибанидам в политико-военном плане. С другой стороны, хотя этот союз с середины 1590-х гг. давал сибирским шибанам серьезную политико-военную выгоду, он оказался недолговечен и распался в 1607 г.

Калмыцко-сибирскошибанидский союз эффективно компенсировал снижение военной мощи сибирских шибанидов против русских с конца XVI в. После установления союза между двумя сторонами процесс экспансии русских в Сибири замедлился, а поселения, созданные русскими в Сибири, оказались под давлением.

Хотя Башкиро-сибирскошибанидский союз является старейшим союзом, созданным сибирскими шибанидами, он не мог оказать серьезного влияния в политико-военном плане из-за присутствия русских на башкирских землях был и полностью разорван в 1609 г. Однако негативное отношение русских к башкирам с 1610-х гг. сблизило башкир с сибирскими шибанидами и вызвало восстание с целью восстановления Сибирского ханства в 1662 г.

Источники

- Acar, S. (2016). *Kazan Hanlığı*. İçinde H. Alan, İ. Kemaloğlu (Haz.), Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları (ss. 248-285). İstanbul: Ötüken.
- Alpargu, M. (2016). *Nogay Ordası*. İçinde H. Alan, İ. Kemaloğlu (Haz.), Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları (ss.407-440). İstanbul: Ötüken.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han. (2021). *Şecere-yi Türk, Türk'ün Soyağacı*. Z. Ölmez (Haz.). Ankara: BilgeSu.
- Kamalov, İ. (2008). Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kemaloğlu, İ. (2019) *Sibir Hanlığı*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt. EK-2, s. 505-506). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Saray, M. (1992) *Başkırtlar*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt. 5, s. 130-131). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Topsakal, İ., & Yılmaz, M. T. (2021) Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han. *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 75, 17-31.
- Yılmaz, M. T. (2020). Yermak Timofeyeviç ve Kazakların Sibiryaya seferi. [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Yücel, M. (2001). *Kalmuklar*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt. 24, s. 267). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Акманов, И. Г. Зайтунов, Р. Б., Касимов, С. Ф., & Даутов, А. А. (2017) О вхождении Юго-Восточных Башкир в состав русского государства. *Проблемы Востоковедения*, 1(75), 15-19.
- Акманов, И. Г., Касимов, С. Ф., Гайсин, Ю. Б., Абыденнов, М. Ф., & Даутов, А. А (2017) Волнения и восстания башкир в конце XVI-60-х гг.-XVII в. *Вестник Брянского Государственного Университета*. 4(34), 9-17.
- Барсуков, А. П., Белокуров, С. А., Бычков, И. А., & др. (ред.). (1875). *Русская историческая библиотека*. Т. II. СПб.: Тип. бр. Пантелеевых.
- Златкин, И. Я., & Устюгов, Н. В. (ред.). (1959). *Русско-монгольские отношения 1607-1636*. Москва: Издательство восточной литературы.
- Златкин, И. Я., & Устюгов, Н. В. (ред.). (1974). *Русско-монгольские отношения 1636-1654*. Москва: Издательство восточной литературы.
- Карпов, Г. Ф. (ред.). (1884). *Памятники дипломатических сношений Московского государства с азиатскими народами: Крымом, Казанью, Ногайцами и Турцией, Сборник императорского русского исторического общества*. Ч. I (Том 41). СПб.: Тип. Ф. Елеонского и Ко.

- Майков, Л. Н., & Майков, В. В (ред.). (1907). *Ремезовская летопись по мировичеву списку. Сибирские летописи* (С.312-366). СПб.: Издание императорской Археографической комиссии.
- Маслюженко, Д. Н. (2019). Завершающий этап ногайского присутствия в Сибирском Ханстве. *Сибирские татары, материалы всероссийского (международным участием) симпозиума* (С. 127-133). Тобольск: Тобольская Типография.
- Маслюженко, Д. Н. (2016) Тюрские группы в кочевьях кучумовичей в Южном Зауралье в 1600-е гг. *Вестник Томского Государственного Университета. История*, 3(41), 5-10.
- Миргалеев, И. М. (2014). Сообщение продолжателя «Чингиз-наме» Утемиша-Хаджи о поздних Шибанидов. *История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири: Материалы II всероссийской научной конференции* (С. 64-66). Курган: Издательство Курганского государственного университета.
- Пузанов, В. Д. (2010). Военные факторы русской колонизации Западной Сибири: Конец XVI-начало XVIII в. (Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук). Москва.
- Рыбаков, Б. А. (ред.). (1982). *ПСРЛ XXXVII, Устюжские и Вологодские летописи XVI-XVIII вв.* Ленинград: Наука.
- Сальманов, А. С. (2021) Попытки кучумовичей и башкир воссоздать Сибирское ханства. *Oriental Studies*, 2 (14), 238-247.
- Тизенгаузен, В. Г. (сост.). (1941). *Сборника материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. II. Ленинград: Академия наук СССР.
- Трепавлов, В. В. (2011) Кучумовичи и калмыки: геополитические мезальянс. *Oriental Studies*, 4(1), 22-34.
- Файзрахманов, Г. (2007). *История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX века*. Казань: Татарское книжное издательство.
- Чулошников, А. (ред.). (1936). *Материалы по истории Башкирской АССР*. Ч. 1. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Юсупов, Ю. М. (2008) Башкирия в системе постордынских государственных образований. *Вестник Академии Наук Республики Башкортостан*, 13(2), 49-53.

Öz: Bugünkü Özbekistan, Kuzey Kazakistan ve Sibirya toprakları, Batu Han tarafından Şiban'a verilmiştir. Böylece Şiban ve onun soyundan gelenler, bu topraklarda yaşamışlardır. Ancak zaman içerisinde Sibirya'da yaşayan Şibaniler, hâkimiyetlerini batıya doğru

geniştirmeye, Sibirya topraklarında siyasî pozisyonlarını güçlendirmeye ve sahip oldukları topraklarda mevcut hâkimiyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bu amaçlar doğrultusunda Sibir Şibanileri, çeşitli Türk ve Moğol gruplarıyla ittifak kurmuşlardır. Nitekim Sibir Şibanileri, bu ittifaklar sayesinde Ulu Orda, Kazan Hanlığı ve Sibirya Hanlığı tahtlarını ele geçirmişler ve askerî açıdan güçlenmişlerdir. Bu makale Sibir Şibanilerinin, Nogaylar, Kalmuklar ve Başkurtlarla olan ittifaklarını sebep-sonuç bağlamında incelemektedir. Makalede yöntem olarak, Türk ve Rus kaynaklarında yer alan bilgiler incelenmekte, elde edilen bilgiler analiz edilmekte ve makalenin amacına uygun bir kompozisyon oluşturulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sibir Şibanileri, Kalmuklar, Nogaylar, Başkurtlar, Sibir Hanlığı

(Mecnun YILMAZ. SİBİR ŞİBANİLERİNİN TÜRK VE MOĞOL GRUPLARIYLA ASKERÎ VE SİYASÎ AMAÇLAR DOĞRULTUSUNDA KURDUKLARI İTTİFAKLAR)

Андатпа: Бүгінгі Өзбекстан, Солтүстік Қазақстан, Сібір жерлерін Шибанға Бату-хан берген. Осылайша Шибан мен оның ұрпақтары осы жерде өмір сүрді. Алайда, уақыт өте келе Батыс Сібірде өмір сүрген шибанидтер өздерінің үстемдігін батысқа қарай кеңейтуге, Сібірдегі саяси позицияларын нығайтуға және қазіргі үстемдігін өз территорияларында сақтауға тырысты. Осы мақсатта Сібір шибанидтері түркі және моңғол топтарымен одақ құрды. Осы одақтардың арқасында Сібір шибанидтері Ұлы орданың, Қазан хандығының және Сібір хандығының тағына отырды және әскери жағынан күштірек болды. Бұл мақалада себеп-салдар контекстінде Сібір шибанидтерінің ноғайлармен, қалмақтармен және башқұрттармен одақтары қарастырылады. Мақалада әдіс ретінде түрік және орыс дереккөздердегі мәліметтер зерттеліп, алынған мәліметтер талданады, талданған ақпараттың көмегімен мақала мақсатына сай композиция жасалады.

Кілт сөздер: Сібір шибанидтері, қалмақтар, ноғайлар, башқұрттар, Сібір хандығы

(Межнун ЙЫЛМАЗ. СİBİR ШİBАNİDTEPİNİŇ TÜRKİ ЖӘNE МОНГОЛ ТОПТАРЫМЕН ӘСКЕРИ-САЯСИ МАҚСАТТАҒЫ ОДАҚТАРЫ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Межнун ЫЫЛМАЗ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

УДК 930.2

ГРНТИ 03.81.37

Kürşat YILDIRIM

Prof. Dr., Istanbul University, Istanbul, Turkey
(kursat.yildirim@istanbul.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-8418-6871>

**EVALUATIONS OF SOURCES ON THE HISTORY OF THE
RELATIONS BETWEEN THE YUAN DYNASTY AND THE
GOLDEN HORDE***

Abstract: As it is known, there are some sources that we can learn about the history of the relations between Yuan Dynasty and Golden Horde. However, it is necessary to understand the nature of these detailed, regular, and sometimes even incomprehensible records, and to be familiar with the purposes of writing them. There are few scattered Chinese records about the Golden Horde and historians don't have many choices to write a history. Although we have some Yuan sources, it is impossible to write a general history of the relations between the Golden Horde and Yuan based on Chinese sources only, albeit in general terms. We will make some evaluations on this issue in our article.

Keywords: Yuan Dynasty, Golden Horde, Chinese Sources, Records, Historiography

Күршат ЙЫЛДЫРЫМ

Док., проф., Стамбул университеті, Стамбул, Түркия
(kursat.yildirim@istanbul.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-8418-6871>

**ЮАНЬ ӘУЛЕТІ МЕН АЛТЫН ОРДА ҚАТЫНАСТАРЫ
ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІНЕ БАҒА БЕРУ**

Аңдатпа: Өздеріңіз білетіндей, Юань әулетінің тарихы мен Алтын Орданың қарым-қатынасы туралы мәліметтер алуға болатын дереккөздер бар. Дегенмен, егжей-тегжейлі, реттелген, тіпті түсініксіз жазбалардың табиғатын және оларды жүргізудің мақсатын түсіну маңызды. Алтын Орда тарихына қатысты қытай жазбалары аз және шашыраңқы. Сәйкесінше тарихшылардың зерттеу әрі тарих жазу үшін мүмкіндіктері көп емес. Қолымызда

* This study has been supported by Center for Scientific Researches Projects of Istanbul University (SBA-2023-39926).

Date of Arrival: 3 October 2023– Date of Acceptance: 4 December 2023

Келген күні: 3 қазан 2023 ж. – Қабылданған күні: 4 желтоқсан 2023 ж.

Geliş Tarihi: 3 Ekim 2023 – Kabul Tarihi: 4 Aralık 2023

Поступило в редакцию: 3 октября 2023 г. – Принято в номер: 4 декабря 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1370687

біраз Юань деректері болғанымен, Алтын Орда мен Юань әулеті арасындағы қарым-қатынастың жалпы тарихын тек қытай деректеріне сүйеніп жазу мүмкін емес. Мақаламызда осы тақырып бойынша баға беретін боламыз.

Кілт сөздер: Юань әулеті, Алтын Орда, Қытай деректері, жазбалар, тарихнама

Numerous historical sources about the Golden Horde are in Chinese. However, these sources, which are limited, scattered, and sometimes even irrelevant, are often insufficient for historians. In this respect, it is necessary to understand the content of sources associated with the history of the Golden Horde. Those from the Yuan period are our main records on the Golden Horde and its geography. The sources from the Ming Empire are silent about the remote regions of China and the Golden Horde's dominions. Up to a specific period in the history of the Mongol Empire, the records are primarily concerned with the relations between the two "nations" (*ulus*) at the two geographical extremes, east and west. The Yuan records do not contain much information about ties between the central nation and the Juchi nation until Kublai's takeover of the empire. Again, there is very little information on the structure, geography, and people ruled by the Golden Horde.

There are, of course, plausible reasons why the Chinese, with their tradition of recording even the smallest detail, kept silent about such a significant political dominance: i) First of all, the geography was very remote. Chinese sources generally reported on events occurring within the borders of the dynasty that ruled China; throughout the region's history, records on distant geographies have tended to be very limited and ambiguous. For example, those writing historical accounts in China then did not even mention the Ottoman Empire, a world power; ii) Chinese historical records in the Yuan Empire about non-Chinese people in distant lands are often confusing, incomplete, and inaccurate. This made it difficult to establish connections and continuity between events and individuals and prevented the writing of a regular history, especially dynastic histories, by adding on top of the previous record, which is why the records remained quite scattered and unrelated to each other; iii) Another reason the Chinese neglected to mention considerable political powers in the region was that it was a purely political maneuver. After Batu died in 1255, relations between the center of the Mongol Empire and the Golden Horde deteriorated. The two khans immediately appointed by the Great Khan, Möngke, to replace Batu died one after the other. The central nation did not look favorably on

Berke because his mother was a Khwarezmshah princess. Berke ascended the throne in 1257, despite Möngke objection. Following Möngke's death in 1259, a struggle for the throne occurred between Kublai and Arik Böke. The Golden Horde khan, Berke, supported Arik Böke in this process. Kublai, who later emerged victorious from the struggle and who became khan, severed his ties with the Golden Horde. After Kublai's reign, the records and any information about the Juchi nation were scaled down. Berke's name was not even included in the imperial genealogy in dynastic history and biographies of khans of the Juchi nation, probably due to Kublai's anger toward Berke. In the Yuan Shi record of rewards distributed in 1260 after Kublai became khan, no one from the Juchi nation is ever mentioned (Yuan Shi, 1997, p. 68–69); iv) The last reason for the political rupture was that Berke had become a Muslim, began to act independently from the great khanate in Mongolia, and issued coins in his name. According to several statements from various Islamic sources, Kublai's oppression of Muslims in China—for instance, forbidding circumcision and sacrifice (Atwood, 2004, p. 251; Qiu, 2018, p. 39) – must have also contributed to the gradual deterioration of relations between the Golden Horde, whose khan and inhabitants were Muslims, and the Yuan. However, the religious motive should not be given too much importance.

Although Chinese sources on the history of the Golden Horde are scarce, several remarkable records certainly exist. The first and most important of these is the Yuan Shi (元史). In this source, scattered information on the Juchi nation can be found in the first three volumes, which contain the emperor's records (benji 本紀) on the Mongol emperors Genghis, Ögedey, Güyük, and Möngke – up to Kublai, who was now an enemy of the Juchi nation. There are a few minor entries in sections of the source, such as those about “geography” (地理). For example, in volume 63, there is very little information, mainly place names, about the lands of the Kipchak, Khwarezm, Alan, Cend, Bulgar, and Rus. The biographies (liechuan 列傳) of Juchi, Subedey, and other prominent members of the Mongol dynasty and state are important in this source. The next source is the Xin Yuan Shi (新元史), the “New History of the Yuan.” Relevant information in the Yuan Shi is repeated, but the records and biographies of the emperors are more detailed. Although the New History of the Yuan was completed in 1921, based on primary sources and documents to correct the deficiencies and inaccuracies in the Yuan History, it is often not considered a primary source. After all, the records in this dynastic history are not complete enough to write a history of the Golden Horde. We are dealing with brief records consisting of only several textual details. For example, a

biography of Batu is not even part of the record. Besides the dynastic chronicles, other primary sources include local chronicles, inscriptional corpus, geography books, and special chronicles, such as Zhili Huozhou Zhi (直隸霍州志), Zhongxiu Miao Xuebei (重修廟學碑), Haowen Zhonggong Linchuan Wenji (郝文忠公陵川文集), and Ju An Ji (槩菴集), which mention the period up to Kublai's reign.

There is some information in Chinese sources about the Juchi's position and his progeny in the empire. In Yuan Shi, the princes from Juchi's line who were advancing in the west are recorded as xidao zhuwang (西道諸王; "lords of the west wing")¹. Sometimes, they are referred to as xibei zhuwang (西北諸王; "northwestern lords"). In an inscription from 1254 in Zhongxiu Miao Xuebei (重修廟學碑), Juchi is called zhengong (震宮)², which can be translated as "crown prince." Ultimately, it is known that Juchi held a superior position among his brothers. In Chinese sources, the records about the Juchi nation are generally related to the Kipchak steppe. No detailed information about the Golden Horde, its state, or political history exists. However, the records about the share of the Juchi nation of the newly captured lands in China and their administration are perhaps the most detailed evidence about the Golden Horde in Chinese sources. According to the earliest records in the Yuan Shi, the Great Khan appointed Saidianchi Zhangsiding (賽典赤瞻思丁; Sayyid Ajall Shams al-Din) as *daru-gaji* in 1229 in Pingyang, a Juchi nation possession in Shanxi, China (Yuan Shi, 1997, p. 3063). In 1238, Ögedey separated the city of Gucheng (鼓城) from Zhending (真定) and gave it to the Juchi nation. Batu received 10,000 households in Zhending and established an administrative entity called junmin wanhuifu (軍民萬戶府; "Administration of Soldiers and Divisional Household") to manage his property there (Yuan Shi, 1997, p. 1358, 2414). After the fall of the Jin Dynasty in 1236, Ögedey divided the territory of this state and gave it to his imperial family; Batu, as the head of the Juchi nation, received 41,302 households in Pingyang Lu (平陽路) (Yuan Shi, 1997, p. 2414). The Yuan Shi also explicitly mentions that the Juchi nation also owned territory in China, which it occupied and acquired through conquest. In 1227, Batu captured and took possession of Shazhou (沙州) (Yuan Shi, 1997, p. 1450). According to a record from the year 1251, Batu renounced some of his rights in China, and, accordingly, the annual income to the Juchi nation from this domain decreased (Yuan Shi, 1997, p. 47).

¹ Yuan Shi, 1997, p. 36: "Azhiji (阿只吉) gathered xidao zhuwang (西道諸王)".

² From Ma, 1998, p. 236; Qiu, 2018, p. 31.

The Chinese scholar Qiu Yihao analyzed the epitaphs of individuals who held high positions in the Mongol Empire and extracted some records on the Juchi estates in China. According to the *Zhongshu Zuoyou Silangzhong Li Gong Xin Qianbiao* (中書左右司郎中李公新阡表; “New Inscription of General Li of the Right and Left Silangzhong of the Central Secretariat”), recorded in the *Ju An Ji* (槩菴集) of Tong Shu (同恕; 1254-1331), Hu Tianlu, the former “secretary” of Ögedey, was appointed in 1231 to administer Juchi’s estates in China. According to a decree from Batu recorded in volume XXV of the *Zhili Huozhou Zhi* (直隸霍州志), his representatives met and consulted with the Great Khan’s representatives, Taraqudai and Hu Tianlu in 1237 before implementing the orders. According to the “Tomb Inscription of Master Su,” Mr. Su, one of Batu’s servants, was appointed *daruyaji* of various artisans in Pingyang, a property of the Juchi. He was to be in charge of sending revenues to Batu’s headquarters. The *Haowen Zhonggong Linchuan Wenji* contains a complaint sent to the Great Khan, Möngke, in 1255. According to this complaint, Batu re-divided estates in Pingyang among the Juchi princes, allowed all of his relatives to collect taxes directly, and put Chinese subjects in a difficult place by ordering them to pay an annual tax, specifically in gold. According to the same source, Kublai’s advisors were worried that the link between China and Iran would be cut by the “Foreigners in the Western Lands” (*xiyu zhu hu* 西域諸胡), who turned out to be Berke and his followers (Yuan Shi, 1997, p. 311). The enmity between the two sides had reached its peak, and thus, Kublai largely severed his ties with the western nation. In 1288, Kublai changed the status of the institution administering the Golden Horde’s territory in Pingyang and ceased making payments altogether (Yuan Shi, 1997, p. 311). Therefore, unless a new source is discovered, it is difficult to speak of any document of importance on the history of the Golden Horde after this period, except for a few minor, inconsequential records.

Finally, it should be noted that the sources on the Golden Horde are not very exploitable in terms of political history. Except for a few records, the information mainly concerns the Kipchak steppes. Moreover, there is a tendency in the historical sources of the Golden Horde to include various records of the Song, Liao, and Jin dynasties about the tribes residing in the east before the political dominance of the Golden Horde had taken shape—and even about the tribes of the Genghis Khan period in the Yuan Shi.

Sources such as Heida Shilue³ and Yelü Chucai's Xi You Lu⁴ on the Genghis Mongol period, written by Southern Song envoys, translated into various languages, and considered by some to be "Golden Horde historical materials," actually have nothing to do with the Golden Horde. Texts such as Chen Cheng's embassy report from the Timurid period, which provide information about goods coming from the Golden Horde to large trade centers such as Samarkand (Atik, 2016, p. 11-12), are not adequate as primary sources of the Golden Horde's history as they are quite brief and incomplete. If new details and, if possible, new interpretations of the Golden Horde's history are to be uncovered, the biographies and tomb inscriptions of officials assigned to the Golden Horde's properties in the Yuan Empire should also be consulted.

References

- Atik, Kubilay (2016). "Çin Kaynaklarında Altınordu Hanlığı ve Cuçi Ulusu", *Crimean Historical Review*, 1, Kazan-Bahçesaray.
- Atwood, Christopher P. (2004). "Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century", *The International History Review*, XXVI/2.
- Bretschneider, E. (2013). "Moğol İmparatorluğu Devri", çev. K. Yıldırım, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul.
- Ma Ge (1998). "Zhongxiu Miao Xuebei", *Quan Yuan Wen*, C. II.
- Meng Da Bei Lu Jiaozhu* (1901). Shanghai Library Copy.
- Qiu Yihao (2018). "Independent Ruler, Indefinable Role Understanding the History of the Golden Horde from the Perspectives of the Yuan Dynasty", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 143.
- Zolotaya Orda v Istorçnikah, III, Kitayskiye i Mongolskiye Istoçniki* (2009). trans. R. P. Hrapačevskiy, Moskva.
- Yuan Shi (1997). *Zhonghua Shuju*, Beijing.

Öz: Bilindiği gibi Yuan Hanedanlığı ve Altın Orda ilişkilerinin tarihi hakkında bilgi alabileceğimiz bazı kaynaklar vardır. Bununla birlikte ayrıntılı, düzenli ve bazen de anlaşılmaz olan kayıtların doğasını anlamak ve bunların tutulma maksadına vakıf olmak lazımdır. Altın Orda tarihi hakkında az ve dağınık Çin kayıtları bulunmaktadır, bu

³ For example, look at: Zolotaya Orda v Istorçnikah, III, Kitayskiye i Mongolskiye Istoçniki, 2009, p. 27-120. In about 100 pages translated and annotated on the grounds that they are about the history of the Golden Horde, it is not possible to find any information about the Golden Horde.

⁴ Look at: Bretschneider, 2013, p. 198-208.

bakımdan tarihçiler bir tarih yazmak için çok fazla seçeneğe sahip değildir. Elimizde bazı Yuan kaynakları olsa da Altın Orda ve Yuan ilişkilerinin genel bir tarihini sadece Çin kaynaklarına dayanarak yazmak imkansızdır. Makalemizde bu konu hakkında bazı değerlendirmeler yapacağız.

Anahtar Kelimeler: Yuan Hanedanlığı, Altın Orda, Çin Kaynakları, Kayıtlar, Tarihçilik

(Kürşat YILDIRIM. YUAN HANEDANLIĞI VE ALTIN ORDA İLİŞKİLERİ TARİHİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER)

Аннотация: Как известно, имеются источники, предоставляющие информацию о истории взаимоотношений династии Юань и Золотой Орды. Однако необходимо осознать природу этих детальных, систематических и иногда непрозрачных записей, а также понимать цели их введения. Китайские архивы, касающиеся истории Золотой Орды, оказываются ограниченными и дисперсными, что существенно сужает возможности историков в создании единообразного повествования. Несмотря на наличие некоторых источников из периода династии Юань, составление всеобъемлющей истории взаимодействия Золотой Орды и Юаней, ориентируясь исключительно на китайские материалы, даже в общих чертах, представляется невозможным. В рамках данной статьи предпринимается попытка анализа и оценки данной темы с учетом указанных ограничений.

Ключевые слова: династия Юань, Золотая Орда, китайские источники, летописи, историография

(Куршат ЫЛДЫРЫМ. ОЦЕНКА ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ВЗАИМОТНОШЕНИЙ ДИНАСТИИ ЮАНЬ И ЗОЛОТОЙ ОРДЫ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Kürşat YILDIRIM (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ

филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан (turkology.ri@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-5495-1686>

**ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ОРАЛ-АЛТАЙ ЖӘНЕ АЛТАЙ
ГИПОТЕЗАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ***

Аннотация: Мақалада қазақ-моңғол, кеңірек айтсақ, түркі-моңғол тілдік параллельдер мәселесі алтай тілдерінің ортақтығы мәселесі қарастырылады. Түркі-моңғол лексикалық конвергенциялары ұзақ уақыт бойы орал-алтай және алтай теорияларына сәйкес зерттеліп келе жатқандықтан, бұл жұмыстың тақырыбы тіл біліміндегі гипотезалар орал-алтай және алтай тілінің қалыптасу және даму тарихын біршама егжей-тегжейлі қарастыруды талап етеді. Бұл өте өзекті мәселе, өйткені классикалық алтай теориясы ең алдымен түркі-чуваш-моңғол тілдік конвергенцияларға негізделген, соның арқасында дәстүрлі алтайтану чуваш тіліне стандартты түркі және моңғол тілдері арасындағы өтпелі немесе байланыстырушы мәртебесін береді.

Бұл жұмыста өзінің табиғаты бойынша тұтас алтайтанудың даму тарихын қадағалап отыруға мүмкіндік беретін толық және құнды мәліметтер жарияланғанын көруге болады. Олар сондай-ақ әр зерттеу мазмұнының қысқаша мазмұнын беретін тиісті аннотациялары бар арнайы ғылыми әдебиеттер туралы маңызды ақпаратты қамтиды.

Лингвист-тарихшылар этно және лингвогенездің мәселелерін зерттегенде салыстырмалы тарихи тіл білімінің дәлелдемелеріне мән беру қажеттігі көрсетілген. Осы негізде ғана лингвистикалық дереккөздерді біртұтас салыстырмалы түрде зерттеу ғылыми негізделген нәтижелерге әкелетіндігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: алтайтану, түркітану, түркі-моңғол, орал-алтай, тунгус-маньчжур, түркі тілдері, тілдердің қарым-қатынасы

* Келген күні: 28 қазан 2023 ж. – Қабылданған күні: 22 желтоқсан 2023 ж.

Date of Arrival: 28 October 2023 – Date of Acceptance: 22 December 2023

Geliş Tarihi: 28 Ekim 2023 – Kabul Tarihi: 22 Aralık 2023

Поступило в редакцию: 28 октября 2023 г. – Принято в номер: 22 декабря 2023 г.

DOI:10.59358/ayt.1384787

Zhansait TUĪMEBAYEV

Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan (turkology.ri@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-5495-1686>

HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE URAL-ALTAI AND ALTAI HYPOTHESES IN LINGUISTICS

Abstract: The article examines the problem of Kazakh-Mongolian and, more broadly, Turkic-Mongolian language parallels, which are inextricably linked with the complex and intricate problem of the commonality of the Altai languages. Since Turkic-Mongolian lexical convergences have been studied for a long time in line with the Ural-Altai and Altai theories, the topic of this work requires a fairly detailed review of the history of the formation and development of the Ural-Altai and Altai hypotheses in linguistics. This is all the more relevant since the classical Altaic theory is primarily based on the Turkic-Chuvash-Mongolian linguistic convergences, thanks to which traditional Altaic studies gives the Chuvash language the status of a transitional or connecting link between the standard Turkic and Mongolian languages.

These works, which are overview in nature, contain fairly complete and valuable information that allows us to trace the history of the development of Altaic studies as a whole. They also contain important information about the scientific literature with corresponding abstracts that provide a summary of the content of each study.

When studying the problems of ethnolinguogenesis, historical linguists need to pay attention to the data of comparative historical linguistics. Only on this basis is it shown that a comprehensive comparative study of language sources leads to scientifically based results.

Keywords: Altaic studies, Turkology, Turkic-Mongolian, Ural-Altai, Tungus-Manchu, Turkic languages, language contacts

Кіріспе. Алтайтанудың тарихы «алтай» деп аталатын тілдердің про және контр-генетикалық байланысы туралы әртүрлі концепцияларға толы: түркі, моңғол, тунгус тілдеріндегі ортақ лексикалық, грамматикалық және басқа да құрылымдық элементтердің айтарлықтай көлеміне қатысты әртүрлі көзқарастар айтылады. Алтай

қауымындағы дәстүрлі түрде біріккен маньчжур және басқа тілдерді кейбір зерттеушілер осы тілдердің бір-бірімен генетикалық байланысымен, біреулері әр түрлі уақыттарда бірімен бірінің алмасуларымен және олардың типологиялық ұқсастығымен түсіндіреді.

Осы қайшылықтардың барлығын түсіну үшін, әрине, алтай тілінің жалпы даму тарихымен және оның аясында қалыптасқан сан алуан бағыттармен жан-жақты танысып, «Алтай» деп аталатын тілдердің материалдық қауымдастығының табиғаты туралы қарама-қайшы көзқарастардың себебін, ақиқаттың не екенін анықтау қажет.

Алтай этнолингвомәдениеттану аймағы ежелден әртүрлі тілдердің ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мәдени дәстүрлердің, діни нанымдардың, экономикалық құрылымдардың өзара әрекеттесу орны болды.

Оның аумағында әр уақытта пұтқа табынушылық, шамандық, буддизм, манихейлік, несториандық, ислам, христиандық белгілі бір дәрежеде өмір сүріп, мәдениетте, өнерде, тілдерде жарқын ізін қалдырды.

Алтай геосаяси кеңістігіндегі әртүрлі мәдениеттердің байланысының табиғи салдары – иероглифтік, «шаршы», руникалық, алфавиттік жазу жүйесі мен түрлерінің - соғды, ұйғыр, манихей, сирия-несториан, брахми, араб және т.б. ерекше алуандығында болды.

Түркі, моңғол, тунгус-маньчжур тілдері, бір жағынан, палео-азиаттық, енисей, самойед, үндіеуропалық (иран, тохар, санскрит, т.б.), тибет, қытай, корей және басқа да көптеген тілдермен, екінші жағынан, тікелей немесе тасымалдаушылардың қарқынды мәдени байланыстары арқасында олар бірнеше рет белсенді байланыстарға түсіп, лексикалық және морфологиялық элементтердің өзара енуіне және жалпы құрылымдық белгілердің қалыптасуына әкеліп соғады.

Дәстүрлі түрде түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, кейбір ескертпелермен корей және жапон тілдерін біріктіретін алтай қауымының мәселесі тіл білімінде күні бүгінге дейін шешімін таппай келеді.

Зерттеу материалы және әдістері. Алтай семьясына кіретін тілдерді салыстырмалы зерттеумен айналысатын барлық мамандар бұл ортақтықты және осы қауымдастықтың атауын мойындайды, бірақ бұл қауымдастық ішіндегі жекелеген тілдер топтарының өзара қарым-қатынасын әр түрлі зерттеушілер әртүрлі тәсілдермен түсінеді және анықтайды.

Кейбір лингвистер алтай тектес тілдердің барлық топтары бастапқыда генетикалық жағынан туыстас деп есептесе, басқалары түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің материалдық жақындығы кейінірек анықталған және олардың ортақ шығу тегімен түсіндірілмеген деп санайды, бірақ бұл олардың арасындағы ғасырлар бойғы тығыз қарым-қатынастар мен тілдің барлық құрылымдық деңгейлеріне: фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік деңгейлерге әсер еткен күрделі көптеген өзара араласулардың нәтижесінде пайда болған.

Алтай жайында кеңірек айтсақ, орал-алтай теориялары және осы семьяларда дәстүрлі түрде біріккен тілдердің салыстырмалы тарихи зерттелуінің ұзақ тарихы мен кең мамандандырылған әдебиеті бар.

Сонау XVIII ғасырда кейбір ғалымдар орал-алтай тілдерінің ортақ типологиялық және генетикалық ерекшеліктерін атап өтіп, олардың генетикалық байланысының теориясын тұжырымдаған.

Алтай теориясына сәйкес көзқарастарды белгілі бір дәрежеде көрсететін тарихнамалық-библиографиялық еңбектерден (Benzing, 1953; Sinor, 1963; Poppe, 1955; Dilagar, 1964; Насилов, 1977; Баскаков, 1981) және басқа авторлардың еңбектерін ерекше атап өту керек.

Ағартушы Еуропаның жаңа шығыс тілдерімен алғашқы танысуынан және мамандандырылған әдебиеттерде жеке алтай тілдері мен диалектілері туралы алғашқы үзінді мәліметтердің пайда болуынан бастап, алғашқы салыстырмалы тарихи еңбектердің дамуына және классикалық шығармалардың қалыптасуына дейінгі ұзақ кезең XX ғасырдың бірінші ширегіндегі алтайтануды нақты тілдік материалды жинақтау және алдын ала ғылыми тұрғыдан түсіну кезеңі деп атау керек екені анық.

Осы ұзақ, күрделі және қайшылықтарға толы кезеңде тірі түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдері туралы мәліметтердің біртіндеп жинақталуы, көне жазба ескерткіштердің ашылуы және декодталуы, көптеген алтай тілдері мен диалектілеріндегі сөздіктері мен грамматикалары жасалды.

Осымен қатар, бірінші, негізінен әлі де интуитивті, тілдерді жақындастыруға, олардың өзара байланыстарын таза сыртқы салыстырулар негізінде орнатуға түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, орал (фин-угор), сондай-ақ Еуразияның басқа да бірқатар ежелгі және тірі тілдерінің бастапқы генетикалық байланысы туралы гипотеза жарияланды.

Сондықтан XIX ғасырдың I жартысында В.Шотттың, А.Боллердің, М.А. Кастрена және т.б. алтай тілдерінің жекелеген топтары арасындағы және XIX-XX ғасырлар тоғысында қалыптасқанға дейінгі болжамды туыстық қатынастардың ғылыми дәлелдері бойынша ортодоксалды алтай теориясын эмпирикалық лингвистикалық материалды ғылыми тұрғыдан түсіну және алтайлық (кеңірек-орал-алтайлық) гипотезаның көріну кезеңі деп атауға болады.

Алтайтану ғылымының салыстырмалы тіл білімінің дербес саласы ретінде қалыптасуында алтай және орал тілдерінің болжамды генетикалық байланысы туралы бүкіл XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында өркендеген гипотеза үлкен рөл атқарды.

Алайда фактологиялық лингвистикалық материалдың жинақталуына байланысты және салыстырмалы тарихи фин-угор зерттеулері қол жеткізген елеулі табыстардың қысымымен орал-алтайлық гипотеза құлдырап, XX ғасырдың ортасына қарай лингвистикалық әдебиет беттерінен іс жүзінде жоғалып кетті.

Орал-алтайтанудың алтайтану ғылымының дұрыс дамуына қосқан елеулі үлесіне байланысты алтайтану тарихындағы дербес кезеңді – орал-алтай теориясының қалыптасу, өркендеу және құлдырау кезеңін бөліп көрсетуге негіз бар.

Классикалық алтайтанудың түпкілікті қалыптасуы оның орал-алтай тіл білімінен дербес ғылыми бағытқа бөлініп шыққан кезінен басталды. Бұл XIX-XX ғасырлар тоғысында, алтай тілдеріндегі салыстырмалы тарихи зерттеулердің қарқынды дамуы үшін тіл білімінде қолайлы жағдайлар жасалған кезде болды.

Классикалық немесе ортодоксальдық алтайтанудың қалыптасуы Г.Дж. Рамстедт, Б.Я. Владимирцова, Е.Д. Поливанова және Н.Н. Поппелердің бірқатар іргелі еңбектерінің пайда болуымен белгілі болды. Православиелік алтайтану дамуының шарықтау нүктесі Е.И. Рамстедт (Ramstedt, 1952) және Н.Н. Поппе (Poppe, 1955) болды. Дәстүрлі алтайтанудың анда-санда әлсіреп, кейін қайта жанданып жатқан кезеңі бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Алтайтанудағы классикалық бағыттың шыңы 2003 жылы С.А. Старостин басшылығымен шыққан 3 томдық алтай тілдерінің этимологиялық сөздігі болды (Starostin; Dybo; Mudrak O 2003: 1-3 т).

Алтайтануда ортодоксалды бағытпен қатар түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің бастапқы генетикалық байланысы туралы гипотезаға В.Котвичтің атақты еңбектері бастамашы болған

скептикалық көзқарас та дамыды. XX ғасырдың ортасында Дж.Клаусон (Clauson, 1960) және басқалардың еңбектері пайда болғаннан кейін православиелік алтай теориясына скептикалық көзқарас барған сайын күшейіп, классикалық алтайтану дағдарысы басталды (Doerfer, 1981).

Дәстүрлі алтайтану түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінде анықталған ортақ құрылымдық элементтерді неоалтайшылар осы тілдерде сөйлейтіндер арасындағы тығыз тарихи байланыстар арқылы орынды түсіндіреді. Түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің негізгі лексикасы мен грамматикасындағы айырмашылықтарға сүйеніп, неоалтайистер өздерінің салыстырмалы тарихи зерттеулерін мүмкін емес деп санайды.

Сонымен, XX ғасырдың II жартысында күн тәртібінде бір жағынан түркі және моңғол тілдері, екінші жағынан моңғол және тунгус-маньчжур тілдері арасындағы лексикалық және грамматикалық байланыстардың сипатын анықтау міндеті тұрды. Өткен ғасырдың II жартысында алтай тілдерінің бастапқы генетикалық қарым-қатынасы теориясының орнына алмасу теориясы келеді. Демек, XX ғасырдың II жартысы салыстырмалы алтайтанудың дамуындағы жаңа кезеңді білдіреді.

Екі бағыт – православиелік және неоалтайлық – бүгінгі күнмен қатар өмір сүріп жатқанына қарамастан, бұл кезең ең алдымен классикалық алтайлық теорияның дағдарысымен айқындалады. Бұл кезеңді неоалтайтанудың қалыптасу кезеңі деп анықтауға болады.

Алтайтанудың дамуындағы қазіргі кезең өздерін «қалыпты алтайшылар» деп атайтын кейбір зерттеушілердің ортодоксалды алтайшылар мен антиалтайшылардың идеяларын біріктіруге ұмтылуымен де сипатталады. «Орташа алтайшылар» барлық қарыздарды алып тастағаннан кейін де, ең ежелгі қарыздардан ертерек болған мұндай сәйкестіктер қалуы мүмкін деп санайды. Басқаша айтқанда, нео-алтайшылар алтай тілдерінің мүмкін болатын генетикалық байланысы туралы идеяны негізінен жоққа шығармайды, бірақ бұл болжамды қатынасты православиелік алтайтану тұжырымдағанға қарағанда ерте заманға жатқызуға бейім. Қазіргі алтайтанудың мәні де осы болса керек.

Әдебиетке шолу. Эмпирикалық материалды жинақтау және алдын ала ғылыми түсіну кезеңі бойынша ағартушы ғылыми ортада алтай тілдеріне деген қызығушылық өте ертеде пайда болды. Бастапқыда ол негізінен практикалық мақсаттармен, ең алдымен осы тілдерде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасау қажеттілігімен анықталды.

Шығыс тілдеріне меркантилдік қызығушылықтың алғашқы жемістерінің бірі кыпшақ (половец) тілінің ең үлкен ескерткіші «Codex Cumanicus» - XIII ғасырдың аяғында жасалған латын-парсы-кыпшақ сөздігі болды.

Ағартушы Еуропада XVII ғасырда түрік (Мегизер, 1612), моңғол (Тевенот, 1672), манчжур (Верби & Тевенот, 1680 жылдан кейін) тілдерінің алғашқы баспа грамматикалары пайда болды, онымен ең алдымен еуропалықтар Шығыспен дипломатиялық және сауда байланыстарын орнату кезінде бетпе-бет келуге мәжбүр болды. XVII ғасырдан бастап алтай қауымының басқа - қалмақ, якут, чуваш, тунгус және т.б. тілдермен алғашқы танысу басталады, дегенмен бұл тілдер туралы кейбір мәліметтер мен тасымалдаушылар еуропалық әдебиетке тіпті ертеректе еніп кетті.

1692 жылы Амстердамда голландиялық Николас Витсеннің (1641-1717) «Солтүстік және Шығыс Тартария» атты тамаша кітабы шықты (Witsen, 1785). Мұнда түркі (якут, татар), моңғол (қалмақ, бурят), тунгус (эвенки, эвен), сондай-ақ Ресейдің кейбір фин-угор және палео-азиаттық тілдері туралы ақпарат алғаш рет жарияланды. 1664-1665 жылдары Н.Витсен Голландия елшілігінің мүшесі ретінде Мәскеуде тұрды және сол жерде ол жеке сөздердің жазбаларын, шағын сөздіктерді, Иеміздің дұғасының аудармаларын және Ресей империясының халықтарының тілдері бойынша басқа да материалдарды жинады. Кейінірек Голландияда ол өз жинақтарын ресейлік тілшілерден алынған материалдармен толықтырды.

Н.Витсеннің кітабы сол кездегі ғылыми әлемді жаңа халықтар мен тілдермен таныстырды, сонымен қатар «Солтүстік және Шығыс халықтарының көптеген тілдері туралы жаңа материал жинаудың маңыздылығы мен қажеттілігін көрсетті» (Насилов, 1978, 93-б.).

Орал-алтай бірлестігінің бірқатар тілдерін жинауға, жүйелеуге және зерттеуге XVII ғасырдағы неміс энциклопедисті Г.В.Лейбниц (1646-1716) елеулі үлес қосты. Сол кезде өте танымал болған барлық тілдердің иврит тілінен шыққан моногенетикалық шығу тегі туралы априори гипотезасына үзілді-кесілді қарсылық білдіріп (ескі элем тілдерінің XX ғасырға дейін өмір сүрген семит, хамит және яфет тілдеріне бөлінуін еске түсірейік) XX ғасыр Г.В. Лейбниц көптеген тілдердегі байыпты салыстырмалы зерттеулер негізінде тілдер арасындағы байланысты нақтылау қажеттілігін табиғи түрде түсінді.

Сонымен қатар, аңғал диалектикалық болжамдар ғалым - философтар тілдер тарихын зерттеудің маңыздылығын және тілдер

тарихы мен халықтар тарихының байланысын түсінуге әкелді. Осыдан Г.В. Лейбнице тілдің көмегімен халықтың тарихын да білуге болатыны жайлы сенім пайда болды (Томсен, 1938, 44-45-б.; Насилов, 1978, 94-б.). Бұл тұрғыда неміс философы тіпті қазіргі лингвистер мен тарихшылардың көзқарастарын күтті.

Жасыратыны жоқ, көптеген қатарлас лингвист-тарихшыларымыз этно және лингвогенездің түбегейлі мәселелерін зерттегенде де салыстырмалы тарихи тіл білімінің дәлелдемелеріне тиісті мән бермей келеді. Бұл арада лингвистикалық дереккөздерді біртұтас салыстырмалы түрде зерттеу ғана ғылыми негізделген нәтижелерге әкелуі мүмкін.

XXI ғасырдың биігінен бастап біз әлем тілдерінің көпшілігінің сөздіктері мен грамматикаларынан бас тартқанын және мамандар ұзақ уақыт бойы тілдік ұялар мен үлкен қауымдастықтарды тілдік одақтарды салыстырмалы тарихи аспектіде зерттеп келе жатқанын атап өтуге болады. Үндіеуропалық (Гамкрелизде; Иванов, 1984: 1-2), фин-угор (оралдық), түркі (СИГТЯ, 1984-2005. 1-5 басылым; ESTYA, 1974-2003. 1-7 шығ.) т.б. бореялік немесе ностратикалық макротүрі деп аталатын тілдердің салыстырмалы тарихи зерттеуде үлкен жетістіктерге қол жеткізіліп, салыстырмалы зерттеуі дамып келеді (Иллич-Свитыч, 2003). Алтай тілдерін зерттеу саласында да жетістіктер зор, дегенмен алтаистика әу бастан-ақ теріс жолға түсті - түркі, моңғол, тунгус-манчжур, сондай-ақ орал және кейбір басқа тілдер семьяларының қарым-қатынасы болжамды тіл туралы XVIII ғасырда көрініс тапқан априори тезисін дәлелдеу үшін материал жинақтау жолымен өтті. Сонымен қатар, XX ғасырдың ортасына дейін негізгі лексика деп аталатын сөздік құрамында барынша айқын көрінетін түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің елеулі айырмашылықтарына ешкім мән берген жоқ; барлық зерттеушілердің назары мүмкіндігінше көп сәйкестіктерді анықтауға бағытталды.

Алайда XVIII ғасырда бұл тіл семьяларының туыстық байланысын дәлелдейтін эмпирикалық материалдар жеткіліксіз болды. Бұл кезеңдегі мүдделі мамандардың күш-жігері, әрине, ескі әлемнің көптеген тілдері бойынша фактілік материалдарды жинауға және жүйелеуге бағытталған.

Орал-Алтай гипотезасының бастаушылары мен негізін қалаушылардың бірі жиі айтылатын швед офицері Ф.И. Табберт-Страленберг - I Петрдің полтавалық тұтқыны (мысалы, (Баскаков, 1981, 29-30-б.) қараңыз)). Жергілікті халықтың өмірі мен тілдерін зерттеген

Ф.И. Страленберг Сібірде ұзақ уақыт болып, Ресейден жинаған нақты деректері негізінде орал және алтай тілдерінің алғашқы классификациясын жасады. Ф.И. Страленберг жіктелуі бойынша алтай және кеңірек айтсақ, орал-алтай халықтарының, сондай-ақ сәйкес тілдер ғылымға айтарлықтай үлес қосты негізінен халықтардың өздеріне дәлірек атрибуциялануына және олардың зерттелуіне қарай олардың әрбір топтағы санының кеңеюіне байланысты кейіннен аздаған нақтылауларға ұшырады.

Сібір мен Орта Азияның түркі және моңғол халықтарын зерттеу үшін Ф.И. Страленберг, сол кездегі әдет-ғұрып бойынша ұзақ атауды алып: «Еуропа мен Азияның солтүстік және шығыс бөліктері, өйткені олар бүкіл Ресей мемлекетін Сібір мен Ұлы Татариямен қамтиды, олар ежелгі және қазіргі заманның тарихи-географиялық сипаттамасында және басқа да көптеген белгісіз және бұрын-соңды жарияланбаған мәліметтермен ұсынылған 32 түрлі тілдегі татар халықтарының «Табула Полиглотта» қалмақ сөздігімен, әсіресе жоғарыда аталған елдердің үлкен және нақты жер картасы және азиялық-скиф көне жәдігерлеріне қатысты басқа да мыс оюлары бар. Филипп Иоганн фон Страленберг Ресейде швед әскери тұтқыны болған кезінде жеке мұқият жауап алу және оған рұқсат етілген ұзақ сапарлар негізінде жинаған және құрастырған (Стокгольм, Авторлық басылымда, 730).

Ф.И. Страленберг тілдер кестесінде аталған тілдердің типологиялық ұқсастығын бірінші болып анықтады. Оның бұл тілдер мен халықтарды алты тапқа бөлуі - орал (фин-угор, самоyed) және алтай (түркі, моңғол және тунгус-маньчжур) тілдерін жіктеудің алғашқы әрекеті, соның негізінде орал теориясы - алтай лингвистикалық қауымы кейінірек пайда болды.

Көптеген нақты дәлсіздіктерге және бірқатар толығымен дұрыс емес сәттерге қарамастан, Ф.И. Страленберг шығыстану тарихында ең болмағанда орал-алтай теориясының пайда болуына белгілі бір негіз қалауда белгілі рөл атқарды. Ф.И. Страленберг жіктеуі алтай (орал-алтай) және басқа тілдердің сол кездегі лингвистика ғылымына елеулі үлес қосты.

Ф.И. Страленберг көбіне алтайтану ғылымының дерлік бастамашысы саналады, • алтай тілдерінің өзара байланысын бірінші болып «дәлелдеген», алтай және фин-угор тілдерінің типологиялық ұқсастығын «орнатқан» және оның еңбегі кейінгі алтайлық (кеңірек айтсақ, орал-алтайлық) зерттеулердің нүктесін бастаушы болып

саналады (Баскаков, 1981, 29-30). Бұл бағалау Ф.И. Страленберг өзі сипаттайтын фактілерге қажетсіз модернизация болып табылады.

Ф.И. Страленберг еңбектерінде түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің байланысының көрсеткіші – ең маңызды «алтайлық» постулат жоқ. Тек осы себепті, оны бірінші алтайшы деп санауға болмайды, әрине, бұл арқылы біз алтай халықтары мен тілдерін еске түсіретін кез келген адамды көрсете алмаймыз. Ф.И. Страленберг лингвист емес (тіпті уақыт мағынасында да), ал оның еңбегінде толық лингвистикалық ұғым жоқ.

Алтайтану тіл білімінің бір саласы ретінде лингвистикалық теория тиісті материалға құрылған кезде, белгілі бір лингвистикалық әдістерге негізделген тиісті лингвистикалық тұжырымдамалар жиынтығымен жұмыс істегенде ғана пайда болады, алтайтану – ондағы салыстырмалы тарихи әдіс теориялық тіл білімінің белгілі бір даму деңгейінің жемісі (Насилов, 1978, 103-104-б.).

Алтай бірлестігіндегі түркі және басқа халықтарды зерттеу және олардың тілдері туралы мәліметтерді толықтыру әсіресе Ресейдің шығыс аймақтарына бірқатар ірі ғылыми экспедициялардың ұйымдастырылуымен, әсіресе 1724 жылы Петербургтегі ғылымдар Академиясы құрылғаннан кейін күшейді. Сол уақыттан бері Ресей империясының аз зерттелген халықтары туралы тіл материалдарын кездейсоқ жинауды әртүрлі «академиялық» экспедицияларға тапсыру заңдылыққа айналды. Осы кезеңде этногенетикалық мәселелерді шешу үшін лингвистикалық деректерді пайдалану идеясы Г.Ф. Миллер және И.Е. Фишер еңбектерінде дәйекті түрде жүзеге асырылды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегі «Барлық тілдер мен диалектілердің салыстырмалы сөздіктері» (Санкт-Петербург, 1787) бірегей лексиконының пайда болуымен ерекшеленді, онда 285 сөз 149 «азиялық» тілге аударылды. Сөздік материалдары ең алдымен, Г.Л.Х. Бакмайстер және Екатерина II-нің қолдауымен осы бизнестің басқа да энтузиастары тарапынан мұқият жиналып, оны сол кездегі энциклопедист П.С. Паллас өңдеген еді (1741-1811). Сөздікте алтай тілдерінен 20 түркі тілі мен диалектілері, тунгус-маньчжур тілінен – эвенки тілінің жеті диалектісі, екі эвен, маньчжур, моңғол тілінен – өзіндік моңғол, қалмақ, бурят тілдері берілген.

1790-1791 жылдары бұл сөздіктің екінші басылымы аздаған түзетулер және толықтырулармен «Барлық тілдер мен диалектілердің алфавиттік ретімен орналастырылған салыстырмалы сөздігі» деген атпен жарық көрді.

Сонымен, алтай тілдеріне қатысты кейбір, негізінен лексикалық материалдар XVIII ғасырдың соңына қарай жинақталып ғылымның меншігіне айналды, ал эмпирикалық материалдардың ең көп бөлігі түркі тілдеріне тиесілі болды. XVIII ғасырда түрік тілінің бұрыннан бар және жаңа грамматикаларынан басқа түркі тілдерінің алғашқы грамматикалары – чуваш (1769), татар (1778,1801) грамматикалары пайда бола бастады. Зерттеу бойынша екінші орынды моңғол тілдері иеленді, олардың ішінде қалмақ тілі тіпті бірқатар Насиловтың баспа сөздіктерімен ұсынылған (Насилов, 1978, 90-108-б.). Тунгус-маньчжур тілдерінен тек маньчжур тілі лексикалық және ішінара грамматикалық жағынан жақсы белгілі болды, ал басқа тілдер (негізінен эвенкилік және эвенки) шағын сөздер тізімі арқылы ғана белгілі болды.

Көбінесе Ресейде жүргізілген XVIII ғасырдағы лингвистикалық зерттеулер (әлі де өте әлсіз болса да) фактологиялық базаны қалыптастырды, соның негізінде XIX ғасырда салыстырмалы тарихи тіл білімі, оның ішінде алтайтану өз саласы ретінде айтарлықтай табысты дами бастады.

Бірақ XVIII ғасырда бұл туралы «тілдердің әртүрлілігі арқылы олардың өзара байланысын табу және олардың тарихи дамуын қадағалайтын сенімді нұсқау жеке сөздердің ұқсастығы емес, тек бүкіл тіл жүйесінің, бүкіл грамматикалық құрылымның жан-жақты дамуы болуы мүмкін» деген түсінік болған жоқ. Бұл қағиданы білу XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында ауада қалықтап, былайша айтқанда, оны тану бір-біріне тәуелсіз әр тараптан келді» (Томсен, 1938, 50-51-б.).

Батыс Еуропа лингвистикасының XIX ғасырдың басында алтай тілдері туралы білгені жайлы И.Х. Аделунганың (1732-1806) «Митридат, немесе әмбебап лингвистика» төрт томдық сөздігі мысал бола алады. Мұнда Солтүстік және Орталық Азия бөліміндегі көп буынды тілдер класында: 1) түркі-татар халықтары мен тілдері (он сегіз тіл мен диалектілер) – Н.Витсен, Р.С. Паллас, П.И. Рычкова, И.И. Георги, Ф.Ф. Беллинсгаузен материалдары және т.б. және түрік тілінің грамматикалары (24 атаумен); 2) моңғол халықтары мен тілдері (өз мағынасында моңғолдар немесе халха, ортостар, тумюттар, қалмақтар, буряттар) – жеке сөздер тізімдеріне негізделген; 3) Маньчжур халықтары мен тілдері (шын мәнінде Селенга бойындағы манчжурлар, тагурлар немесе даурлар және Байкал маңындағы тунгус ламуттары - олардың сегізге жуық диалектілері бар, басқа тайпалар: Амур бойында - тілі белгісіз гиялктар, Сахалин – Орочи бойынша); 4) корейлер И.Х.

Аделунга, түркі, моңғол және маньчжур халықтары бір-бірінен тілі, ішінара және сыртқы түрі жағынан өте ерекшеленеді, сондықтан «оларды бір-бірінен мәжбүрлеусіз шығаруға болады».

Алтай тілдері бойынша эмпирикалық материалдардың көлемі аз ғана толықтыруларды ескере отырып, XIX ғасырдың ортасына дейін, алтай тілдерін зерттеуде айтарлықтай сапалық және сандық секіріс болғанға дейін осылай қалып, О.Н. Ботлингка, М.А. Қазембек, М.А. Кастрена, Я.И. Шмидт, А.А. Бобровникова, Н.И. Золотницкий және т.б. шығармаларының пайда болуымен ерекшеленді.

Бірақ бұл қазірдің өзінде тіл ғылымы дамуының басқа кезеңіне – тіл біліміндегі салыстырмалы тарихи әдістің туу және қалыптасу кезеңіне қатысты.

Р.Расктың іргелі еңбектері жарияланғаннан кейін Фр. Бопп, Дж.Грим, А.Х. Востоков және олардың ізбасарлары ғылымға үнді-еуропалық отбасы тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеудің жолдары мен міндеттері туралы жаңа түсінік әкелді, оның ішінде алтай қауымы тілдерді және басқа жіктеу топтарын салыстырмалы зерттеуде мүмкіндіктер белгіленді (Томсен, 1938, 51-87-б.; 117-135-б.). Қазір әртүрлі тілдер мен тіл семьялары туралы жалпылау жұмыстарында олардың бір-бірімен туыстық байланысы мәселелеріне, белгілі бір тілдің белгілі бір тілдер тобымен немесе семьясымен байланысы туралы пікірталастарға сондай-ақ олардың грамматикалық құрылымы мен сөздік құрамының тарихын тереңдетіп зерттеуге көбірек көңіл бөлінуде.

Сонымен, алтайтанудың қалыптасуы мен дамуы барлық тіл ғылымының прогресімен, ең алдымен, тілдерді шын мәнінде тарихи зерттеуге негіз болған салыстырмалы тарихи тіл білімінің жетістігімен, олардың алыс өткеніне ену және белгілі бір әдістемеге негізделген туыстық байланыстарының ғылыми негізделген дәлелдері.

Салыстырмалы үндіеуропалық зерттеулерде жасалған әдіс-тәсілдерді алтай материалына саналы түрде қолдану түркі, моңғол, тунгус-маньчжур және кейбір басқа тілдерді зерттеушілерге олардың алтай тұқымдастығына қосылуының заңдылығы міндетін қойды. Дәл осы сәттен бастап дәстүрлі алтайтанудың салыстырмалы тарихи тіл білімінің дербес саласы ретінде пайда болуы туралы айтуға болады. Сондықтан XIX ғасырдың бірінші ширегіне дейін, яғни тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс қалыптасып, тарағанға дейін алтайтану дербес ғылым ретінде болмаған деп болжау өте дұрыс. Демек, XVII-XVIII ғасырларда орын алған алтай тілдерінің жекелеген топтары

арасындағы ықтимал туыстық байланыстар туралы жекелеген ғалымдардың тұжырымдарын интуитивті «ғылымға дейінгі» конструкциялар ретінде неғұрлым заңды түрде қарастыруға болады.

Нәтижелер мен талқылау. Орал-алтайлық гипотезаның көрініс кезеңіне келсек, XIX ғасырдың басына қарай негізінен кейбір түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдеріне қатысты лексикалық материалдар жинақталып, ғылымға белгілі болды. XVIII ғасырдағы зерттеулер фактілік негіз болып, соның негізінде XIX ғасырда салыстырмалы тарихи тіл білімі тұтастай алғанда алтайтанудың белгілі бір саласы ретіндегі табысты дамыды.

Осылайша, XIX ғасырдың басында түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, сондай-ақ орал (фин-угор) тілдерінің генетикалық байланысы туралы идея жарияланды. Кейіннен орал-алтай бірлестігінің шекарасын палео-азиаттық және басқа да көптеген шет жүйе тілдері есебінен кеңейтуге көптеген әрекеттер жасалды.

Алтайтану салыстырмалы тарихи тіл білімінің дербес саласы ретінде XIX ғасырдың бірінші жартысында пайда болды. Ғасырдың басында ол әлі де жол айрығында болды: кейбір ғалымдар түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің салыстырмалы материалдық жақындығын типологиялық ұқсастықтары және өзара байланыстарымен, басқалары – алғашқы туыстық қатынастарымен түсіндіруге бейім болды. Тіл біліміндегі салыстырмалы тарихи әдістің қарқынды дамуы, алайда, алтай тілдерінің генетикалық қатынасын жақтаушылардың жеңісін алдын ала анықтады.

Түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің материалдық жақындасуы туралы алтайтанулық көзқарастың негізін салушылар арасында әдетте орал мен сібірдің бірқатар тілдерін скиф деп аталатын топқа бөліп көрсеткен Р.Раскты (1787-1832), сондай-ақ шамамен бірдей тілдерді «татар» (яғни түркі. – Ж.Т.) деген атпен жеке топқа біріктірген Ф.И. Страленберг пен Дж.П. Абель-Ремюза (1788-1832) атап көрсетеді.

Алтай тілдерінің ортақтығының табиғаты туралы көзқарастарды қалыптастыруда 1820 жылы француз шығыстанушы Ж.П. Абель-Ремюзаның «Татар тілдеріндегі зерттеулер...» (Abel-Remusat, 1820) еңбегі пайда болды. Түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, сондай-ақ тибет және басқа да кейбір шығыс тілдерін жалпылаушы термин ретінде ол сол кездегі әдет-ғұрып бойынша «татар» емес, «тартар тілдері» формасын таңдады. Ж.П. Абель-Ремюза өзінің негізгі еңбегінде шығыс түркі немесе ұйғыр, моңғол, маньчжур және тибет тілдері бойынша сол кезде өзіне белгілі тарихи-лингвистикалық материалдарды жинақтап,

сондай-ақ ұйғырлардың, моңғолдардың, манчжурлардың, тибеттіктердің жазу жүйелерін бір-бірімен және басқа да шығыс жазуларымен салыстырып, Ж.П. Абель-Ремюза алғашқы үш графикалық жүйе үшін Орта Азияға несториан миссионерлері әкелген сирия жазуы қайнар көзі болып табылады деген қорытындыға келді.

Ж.П. Абель-Ремюзаның еңбегі таза лингвистикалық емес, онда жазу тарихы мен аты аталған халықтардың өздеріне қатысты елеулі орын берілген. Ол жеті тараудан тұрады, онда келесі сұрақтар дәйекті түрде қарастырылады: «Жалпы татарлар және олардың әртүрлі атауларының шығу тегі»; «Сыр-тартар әліпбиі»; «Бұрын татарлар қолданған кейбір жазулар»; «Маньчжур тілінің емлесі, грамматикасы және этимологиясы туралы»; «Моңғол тілі және оның диалектілері туралы»; «Шығыс түріктер, әдетте ұйғырлар деп аталады» (ежелгі ұйғырларды білдіреді, өйткені Ж.П. Абель-Ремюза Парижде сақталған көне ұйғыр ескерткіштері «Бахтияр-наме» және «Мираж-наме» пайдаланған); «Тибеттіктердің тілі» (Абель-Ремусат, 1820. I-том).

Шығыс түріктер, моңғолдар мен манчжурлар арасындағы отбасылық қарым-қатынас мәселелеріне тоқталған Ж.П. Абель-Ремюза тілдердің туысқандығының ең сенімді белгісі – ең маңызды және қажетті ұғымдарды (туыстық дәреже, азық-түлік, табиғат құбылыстары, т.б.) білдіретін түбірлер мен сөздердің ортақтығы, яғни, қазіргі алтайтанушылар негізгі сөздік деп атайтын нәрсе деп көрсетеді.

Қарастырылып отырған тілдердегі мұндай сөздер дерлік сәйкес келмейтіндіктен және олардың грамматикасын салыстыру кейбір ұқсастықты көрсететіндіктен, Ж.П. Абель-Ремюза олардың барлық қатынасы грамматикалық белгілердің аналогиясынан тұрады, яғни бұл «логикалық» қатынас (грамматикалық формаларды құру логикасы тұрғысынан) деген қорытындыға келеді. Осыны негізге ала отырып, ғалым талданған тілдердің кейбір ортақ белгілерін белгіледі: агглютинация, түбір тұрақтылығы, морфемалар тізбегі, егістіктің жалғану ерекшеліктері, предикаттың сөйлемдегі орны, анықталған мен анықтаудың өзара орналасу тәртібі т.б. Бұл алтай тілдерінің типологиялық жақындығының алғашқы белгілерінің бірі болды.

Олар Ж.П. Абель-Ремюза назарынан тыс қалмады және шығыс түркі, моңғол, манчжур тілдеріне тән ортақ сөздер болды. Ол қарапайым сөздердің саудаға, мәдениетке, дінге, т.б. байланысты қосалқы ұғымдарды білдіретінін, ғалымның пікірінше, олардың бір тілден екінші тілге әртүрлі байланыстар (соғыстар, саяси байланыстар, сауда қатынастары, дін және т.б.) нәтижесінде ауысқанын көрсетеді

және шығыс түркі, моңғол, манчжур және тибет тілдерінің нақты байланысы туралы пікірді тағы да жоққа шығарады (Абель-Ремусат, 1820, 1-ЛИ, 394-398-б.).

Ж.П. Абель-Ремюза еңбегіндегі тілдерді салыстырмалы зерттеудің арнайы әдістемесі пайдаланылмады, бірақ соған қарамастан ғалым қарастырылатын тілдер, ең алдымен, типологиялық ұқсастық пен бір-бірінен алынған сөздердің белгілі бір қабатын біріктіреді деген дұрыс қорытындыға келді.

1823 жылы Парижде неміс шығыстанушысы Г.Ю. Клапроттың (1783-1835) И.Хр. Аделунга «Митридаттардың» дәстүрлерін жалғастырушы «Көптілді Азия» еңбегі пайда болды. Дегенмен, шығыс тілдері бойынша қолданылған эмпирикалық материалдың сапасы туралы И.Хр. Аделунга анықтамалығына қарағанда Г.Ю. Клапроттың еңбегінде жақсы салыстырған. Ол кітабындағы берілген салыстырмалы кестелерінде әр тілді азиялық және азиялық емес тілдердің алуан түрлілігімен, сондай-ақ жақын қарым-қатынасты растау үшін туыстас тілдермен салыстырады.

Г.Ю. Клапрот тунгус, моңғол және түркі диалектілері бір-бірімен өзара таңғажайып байланыс көрсетеді деп есептеді. Мысалы, барлық моңғол диалектілерінің сөз түбірі жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да түркі және тунгус тілдерімен ортақ ұқсастықтары көп, осыдан ертеден бір-бірімен тығыз байланыста болған бұл үш халықтың өзара араласуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

Көріп отырғанымыздай, Г.Ю. Клапроттың бұл көрегендік тұжырымдары қазіргі заманғы алтайтанудың тұжырымдамасымен сәйкес келеді.

«Алтай» терминін алғаш рет XIX ғасырдың ортасында В.Шотт (Schott, 1849) және М.А. Кастрен (Castren, 1857, 14-18-б.) қолданған, Еуропаның солтүстік-шығыс бөлігі мен Сібірдің көптеген типологиялық жақын тілдерінің ата қонысы алтай тілі болған деген болжамға негізделген.

М.А. Кастрен мен В.Шотт бір мезгілде алтай тілдерінің қарым-қатынасын ғылыми тұрғыдан негіздеу міндетін қолға алған алғашқы зерттеушілер болды, оларға кейін үлкен орал-алтай семьясына біріккен тілдер фин, түрік, самоейд, моңғол және тунгус тілдері де кірді (Щербак, 1959, 51-б.).

Алтай тілдерін қарқынды салыстырмалы тарихи зерттеу ХІХ ғасырдың екінші ширегінде орал-алтай теориясының шеңберінде басталды, оның әртүрлі нұсқаларын орал және алтай тілдерінің көптеген зерттеушілері: В.Шотт, А.Боллер, Алквист; Г.Винклер; В.Банга және т.б. мойындады

Орал және алтай тілдерінің арақатынасын жақтаған алғашқы ғалымдардың бірі Берлин университетінің профессоры А.Шотт (1802-1889) болды. «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі» атты еңбегінде орал-алтай тілдеріне ортақ лексикалық және грамматикалық сәйкестіктерді келтіріп, дәл классификация береді. В.Шотт өзінің алдындағылардан айырмашылығы орал-алтай тілдерін төрт топқа бөлді: 1) орал, 2) түркі, 3) моңғол және 4) тунгус. Бұл классификация, негізінен, бүгінгі күнге дейін сақталған.

Неміс шығыстанушысы В.Шотт жарты ғасырдан астам алтай тілдерін зерттеп келеді. Оның орал-алтай тілдерін салыстырмалы тарихи зерттеу саласындағы алғашқы еңбегі «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі» (Schott, 1849). Сол кезде қалыптасқан дәстүр бойынша ол «татар» тілдеріне түркі, моңғол және тунгус-манчжур тілдерін жатқызған, олар қазір «алтай» атауымен біріктірілген. В.Шоттың өзі оларды «Орта Азиялық» (Hochasiatiachen) деп атаған. Сол кездегі тунгус-маньчжур тілдерінен оған маньчжур тілдері туралы мәліметтер көбірек таныс болды. Бұл жұмыста В.Шотт тілдерді сынап көреді және өз назарын ең алдымен грамматикалық формаларға аударады, оның пікірінше, бұл ең алдымен осы тілдердің шынайылығын көрсетеді.

Әсіресе, В.Шотт сол кездің өзінде-ақ «тілдердің рухани қатынасын» ерекше атап өткен, француз ғалымы Ж.П. Абель-Ремюза жоғарыда қарастырылған еңбегінде «аналогтық» немесе «логикалық» (бұл терминдер тілдердің типологиялық ұқсастығын білдіреді) және генетикалық қатынас (оның терминологиясында - *leiblich verwandschaft*, *Blutsverwandschaft*) деп, тілдерде ортақ лексикалық материал және ортақ грамматикалық формалар болған кезде, «соған байланысты олар бір тамырдың алшақ тармақтары ретінде көрінеді» (Насилов, 1977, 81).

В. Шотт алтай (және кеңірек айтқанда, орал-алтай) мәселесіне қатысты негізгі сұраққа оң жауап береді: «Татар» (яғни алтай) тілдерінің жақындығы «*Blutsverwandschaft*» түріне байланысты ма, жоқ па, өйткені түбірлерді (яғни сөздердің түбірлерін) салыстыру және бірқатар грамматикалық формалар олардың тілдердегі айтарлықтай ұқсастығын көрсетеді (Schott, 1836).

В.Шотт қабылданатын сөздерге назар аударып, әр тілдегі белгілі бір сөздің тарихын жан-жақты зерттеу қажеттігін атап көрсетті. Сонымен бірге ол сөз формалары мен оның мағыналарының тіркесімі бір тілде табиғи түрде көрінсе, ал екінші тілде оқшауланып, ерекшелік болып көрінсе, оның біріншіден алынған болуы әбден мүмкін екенін атап көрсетті. Алайда, В.Шотт атап өткендей, мұндай жағдайларда салыстырылатын екі тілде ортақ түбір болса да, бұл түбірдің кез келген туынды түрін олардың біріне қабылдауға болатынын ескеру қажет. Бұл ұстанымды растау үшін В.Шотт түркі және моңғол тілдеріне ортақ елсі “елші” сөзін келтіреді (қараңыз: жалпы түрк. *elci*, қаз. *elsi* “елші”, “*elci*” және *mong.elc* “жеткізу”, “хабаршы”, “курьер”). Сонымен бірге ол моңғол тілінде екі тілге де ортақ түбір * *el* ~ **ele* «тайпалық одақ» дегенді бөліп көрсетуге болатынын атап өтеді (мысалы, п.-монғ. *ilege-*, х.-монғ. *ilge-*, бур. *el'ge-* «жіберу», «тікелей»). В.Шоттың өзінен бұрынғы көптеген ғалымдардан өзгешелігі, алтай тілдерінің өзіндік ерекшеліктерін жан-жақты зерттеген. Мәселен, фонетика деңгейінде ол алтай тілдерінің негізгі топтары арасындағы дауыссыз дыбыстардың дыбыстық алмасуын кеңінен қарастырып, түркі тілінің дыбыстық сәйкестігін алғашқылардың бірі болып бекітті. у-/0 ~ моңғ., маньчжур. п- (түрік. *jedi* «жеті») ~ манчжур. *padan* \түрік, ец «өте» ~ моңғ. *nen(g)* \түрк. *jas* «жыл» ~ моңғ. *nasun* \түрік, *jaz* «көктем», «жаз» ~ моңғ. *paŋ* (ап) «күн»; түрік *jarŋaq* «жапырақ» ~ моңғ. *paŋci* т.б.).

В.Шотт алтай тілдеріндегі дыбыстардың топ аралық сәйкестіктерін мұқият зерттеді, тілдер ішіндегі дыбыстардың кезектесу заңдылықтарын белгіледі, алтай тілдерінің әртүрлі классификациялық топтарындағы тілден тыс шулы q~k ерекшеліктерін зерттеді.

В.Шотт «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі» атты еңбегінде сөз түбірі мен туынды сөздерді зерттеуге арнайы бөлім арнаған. Мұнда автор «түбір мен оның туынды таратушылары немесе тіпті оған жалғанған басқа да түбірлер арасында морфологиялық шекараны белгілеу» деген күрделі мәселеге ерекше тоқталады (Насилов, 1981, 82-б.). В.Шоттың пікірінше, кейбір қарабайыр немесе жай түбірлерді туынды сөздер қатарынан ажыратуға болады, бірақ сөздің мұндай морфологиялық артикуляциясының дұрыстығын дәлелдеу қиын, кейде мүмкін емес, әсіресе сөздің вербальды және атаулы бөліктерінің синкретизмі алтай тілдерінде байқалады.

Морфология деңгейінде В.Шотт сонымен қатар көптікті білдіру формаларын, олардың формаларының тұлғалар мен сандар, сан есімдерге т.б. қарастырады. В.Шотт жалпы алтайлық *-г көптік

жалғауының жалпы алтай көрсеткішін бөліп көрсеткенін, оның пікірінше, кейін әр түрлі тілдерде -z/-s ~ -t/-d ~ -k рефлексстерін бергенін ерекше атап өткен жөн.

В.Шотт алтай тілдерінің кейбір топтары сол кездегі белгілі «үндігермандық» (яғни қазіргі терминологиядағы үнді-еуропалық) тілдерге қарағанда анағұрлым алыс туыстық байланыста және кейбір тілдердің формаларын басқа тілдердің формаларынан дәйекті түрде алу (мысалы, түркі моңғол тілінен және керісінше) мүмкін емес деп есептеді. Сонымен бірге, В.Шотт тарихи ретроспективада түркі, моңғол және тунгус тілдерінің әлдеқашан жойылып кеткен кейбір ортаазиялық ата-ана тіліне жақын болуы мүмкіндігін жоққа шығармайды, оны ол («hochasiatische Ursprache» деп атаған). Демек, В.Шотт алтай тілдерінің генетикалық байланысы туралы идеяны танытқан және түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің туысы олардың арасындағы ұзақ мерзімді байланыстардың нәтижесінде туындауы мүмкін деген болжамға үзілді-кесілді қарсы шыққан алғашқы шығыстанушы ғалымдардың бірі болды. Осы орайда ол былай деп жазды: «Бұл жағдайлардың (яғни ұзақ мерзімді тарихи байланыстар. – Ж.Т.) бұрын бір-бірімен байланысы жоқ тілдердің туыстық қатынасын анықтауы мүлде мүмкін емес» (Schott, 1836, 20-б.).

Мұндай үстірт шолудың өзі В.Шоттың өзінің алтайтанулық бағыттағы алғашқы еңбегінде бірқатар маңызды теориялық мәселелерге тоқталып, солардың негізінде тіларалық салыстырулардың нақты мысалдарын келтіргенін көрсетеді.

1847 жылы В.Шотт фин ұлтының шығу тегі туралы еңбегін жариялады (Schott, 1847). Фин-угор тілдерін терең зерттей келе, В.Шотт алтай қауымын фин-угор тілдерінің туыстас семьясы есебінен кеңейту керек деген қорытындыға келді. Ол «түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатынасын зерттей отырып, біз тіпті үстірт бақылаушыға көрінетін қарапайым ұқсастық туралы емес, қарапайым алымдар туралы азырақ айту керек, бірақ олардың дыбыс жүйесі, түбірлер мен грамматикалық формалар нақты қарым-қатынасы туралы айту керек» деп жазады.... Фин тілдерін орал-алтай тілдерінің идеалы деп атаған жөн» (Schott, 1847, 463-464-б.).

Орал-алтай лингвистикалық қауымдастығы туралы негізгі ережелер мен ой-пікірлер В.Шоттың «Алтай немесе фин-татар семьясы тілдері туралы» атты арнайы еңбегінде көрсетілген (Schott, 1847, 281-427-б.); (Schott, 1849); (Schott, 1851, 433-445-б.). Бұл жұмыста алғаш рет «алтай тілдері», «алтай тілдер семьясы» терминдері кеңінен

қолданылып, бұл арқылы автор орал-алтай тілдері мен орал-алтай тілдік қауымдастығын білдіреді.

Бұл еңбек жалпы фонетикалық сипатқа ие және оны орал-алтай тілдерінің салыстырмалы фонетикасының алғашқы тәжірибесі деп атауға болады. Жұмыстың кіріспе бөлімінде «фин» (яғни фин-угор) және «татар» (яғни, «алтай») тілдерінің жалпы сипаттамасына және сонымен қатар белгілі бір тілдерде қолданылатын материалдардың көлемі мен тілдердің санының өзі сол кездегі осы тілдерді білу жағдайына толығымен байланысты болды. В.Шотта, әрине, көптеген түркі, моңғол, тунгус-маньчжур және әлі күнге дейін іс жүзінде зерттелмеген самоед тілдері туралы мәліметтер болған жоқ.

В.Шотт қолға алған алғашқы алтайаралық жақындасудың елеулі бөлігі уақыт сынынан өтті және, әрине, өзгертілген, кеңейтілген және нақтыланған нұсқалары соңғы кезге дейін алтайтануда кездеседі; тағы бір маңызды бөлігі филологиялық сынға төтеп бермейді және тек белгілі бір тарихи қызығушылық тудырады.

«Алтайтану» деген жалпы атаумен В.Шотт біріктірген бес мақаладан тұратын топтаманы атап өтуге болады. Бұл қатардағы мақалаларда ғалым кейбір грамматикалық формаларды, оның ішінде септік жалғаулары, есімдік категориялары, иелену формалары, тұлғалық жалғау аффикстері, кішірейткіш формалар, т.б. қарастырады. В.Шотт оларды сол кездегі өзіне қол жетімді барлық орал-алтай тілдерімен салыстырады, бірақ негізгі орынды сөздердің белгілі бір мағыналық топтарының ішіндегі түбірлік салыстыруға береді. Ол барлық салыстырылған тілдерде белгілі бір негізгі мәнге ие дыбыстық кешендерді бөліп көрсетуге тырысады. Дегенмен, В.Шотт шығармаларында сөздің түбір элементтерінің шектен тыс ыдырауына автордың қызығатынын байқауға болатынын баса айту керек.

Сондықтан В.Шотт еңбектері салыстырмалы тарихи тіл білімінің дамуында кейінгі кезеңдерде жиі сынға ұшырады. Ең алдымен эмпирикалық материалдың тапшылығынан, сондай-ақ оның дамуының бастапқы кезеңдерінде салыстырмалы тарихи тіл білімінің теориялық негіздерінің әлсіздігінен туындаған барлық шығындарға қарамастан, В.Шотттың еңбектері орал-алтай және алтай тілдерін салыстырмалы зерттеу саласында маңызды қадам болды. Олар ғылыми ортада кеңінен танылып, туыстас мамандықтардың лингвистері, тіл білімі бойынша жалпы теориялық еңбектердің авторлары, сонымен қатар халықтар мен тайпаларды жіктеуде этнографтар мен тарихшылар пайдаланды.

XIX ғасырдың ортасына қарай салыстырмалы тарихи тіл білімі айтарлықтай жетістіктерге жетті: тілдерді салыстырмалы зерттеудің принциптері жасалды, үнді-еуропалық салыстырмалы тіл білімі болды. Бұл кезде алтайтануның дамуында елеулі із қалдырған В.Гумбольдттың көрнекті лингвистикалық еңбектерімен фин ғалымы М.А. Кастреннің орал-алтай тіл білімі саласындағы іргелі еңбектері пайда болды. Ресейдің шығыс аймақтарында болған сапарында ол орал және алтай тілдері бойынша орасан зор материал жинап, швед және неміс тілдерінде жарияланған әйгілі «Солтүстік саяхаттары мен барлаулары» кітабында, сондай-ақ бірқатар басқа зерттеулерінде (библиографияны қараңыз) орал және алтай тілдерінің өзара байланысы туралы өз көзқарасын білдірді.

М.А. Кастрен бірінші болып орал-алтай теориясын егжей-тегжейлі дамытты, бұл этнолингвистикалық қауымдастықты орал (фин-угор және самоед тілдерінің құрамында) және алтай (түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің құрамында) топтары деп бөлді.

Салыстырмалы-тарихи лингвистика түбір мен аффиксті морфемалардың материалдық тұлғасын сәйкестік заңдылығымен расталған, әрине, мүмкін дыбыстық ауысуларды ескере отырып, тілдердің байланысының дәлелі ретінде таниды. Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдағы көрнекті ғалым М.А. Кастрен еңбектері алтай тілдеріне қатысты тұңғыш шын мәніндегі салыстырмалы тарихи зерттеулер деп танылған жөн (1857; 1862 және т.б.).

Бұл сәйкестіктер соншалықты маңызды, олар лингвистерге аталған тілдерді бір отбасына жіктеуге құқық береді, абай болу – бұл сұрақ, оның жауабын болашаққа қалдыру керек деп жазады М. Кастрен.

Орал-алтай теориясын түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының негізін қалаған көрнекті орыс ғалымы О.Бётлинг де қолдады. Орал-алтай тілдерінің үнді-еуропалық тілдерге қарағанда алыс жақындығын айта отырып, О.Бётлинг фин-угор, самоед және түркі тілдерінің арасындағы белгілі бір сәйкестіктерді байқайды.

Алтайтануның салыстырмалы пән ретінде дамуы әуел бастан екі бағытта жүрді: бір жағынан, алтай (және кеңірек айтсақ, орал-алтай) қауымдастығының шекарасын оның жеке өкілдерін басқа шет жүйе тілдері (корей, жапон, палеоазия, юкагир, чукот (лауроветлан), эскимос және т.б., шумер және американдық үндістердің тілдеріне дейін салыстыру арқылы оның кеңейтуге әрекет жасалды, екінші жағынан, орал-алтай гипотезасының пайда болуымен бір мезгілде оның ғылыми сенімділігіне елеулі күмән келтірілді. Біртіндеп, жаңа материалдың

жинақталуына байланысты және орал-алтай тілдерін тереңірек зерттеудің қысымымен бұл күмән күшейе түсті.

XIX ғасырдың II-жартысынан бастап алтай (орал-алтай) семьясының құрамы Еуразияның сол тілдері арасындағы туыстық байланыстарды нақтылау бағытында анықталды, бұл туралы В.Шотт, М.А. Кастрен және т.б. сондай-ақ осы қауымдастықтың басқа ықтимал өкілдерін іздеу бағытында да жүрді. Осыған байланысты кейбір кавказ тілдерін, дравид тілдерін (дәлірек айтқанда, «дравид тілдерін санскриттен ерекшелейтін грамматикалық құрылымның барлық белгілері») (Caldwell, 1913; Bouda, 1953), жапондық (Winkler, 1916; Ramstedt, 1924; Prohle, 1916-1917), сонынан енесейлік (кет, котт, арин, ассан) тілдері (Каргер, 1934), палеоазиаттық, атап айтқанда юкагир (Collinder, 1941; Angere, 1956; Buda, 1940), чукоттық (лауроветландық) (Ankeria, 1941), эскимостық (Bergaland, 1959; Sauvageot, 1924), американдық (Hommel, 1884; 1915; 1926) және т.б. орал-алтай тұқымдастығына біріктіру әрекеттері жасалды.

Тіпті замандастары М.А. Кастреннің айтуы бойынша, жапондар орал-алтай тілдерінің шеңберін кеңейтуге әрекет жасады (Bohtling, 1851), қайталанады және кейіннен (Winkler, 1909; Prohle, 1916-1917), бірақ оларда жетістік көп болмады. Сонымен бірге жайық-алтай бірлестігінің шекарасын оның жекелеген өкілдерін басқа, анағұрлым алыс шетел тілдерімен салыстыру арқылы кеңейтуге бірнеше рет әрекет жасалды. Осылайша, мысалы, бір жағынан алтай (түркі және моңғол) тілдері мен екінші жағынан шумер тілдерінің арасында байланыс бар деп болжанған (Хоммель, 1926). Е.Д.Поливанов пен Г.И. Рамстедт алтай қауымының аясын соның ішінде корей және жапон тілдерін кіргізе отырып біршама кеңейтті (Поливанов, 1924; Ramstedt, 1924). Алайда, бұл теорияның белсенді жақтаушылары болғанымен, корей және жапон тілдерінің алтай қауымдастығына жататындығы әлі де күмән тудырады (Старостин, 1991). Бірақ корей және жапон тілдерінің алтай қауымдастығына жататынын дәлелдеу жолында өте маңызды бір кедергі: алтай отбасының тілдердің генетикалық қауымдастығы ретінде өмір сүруі туралы ғылыми қайшылықтар тоқтамайды. Шынында да, түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдері генетикалық тұрғыдан туыс болмаса, корей және жапон тілдерінің алтай қауымдастығына қатыстылығы туралы мәселе автоматты түрде жойылады.

Жапон тілінің алтай тұқымдасына жататындығы туралы бұрыннан келе жатқан болжам (Винклер, 1894; 1909; Прохле, 1916-1917; 1943),

бұл бағыттағы көптеген зерттеулерге қарамастан, әлі де жеткілікті қатаңдықпен және нанымдылықпен дәлелденген деп санауға болмайды. Алтайтануның бұл бағытында жапон алтаисті С.Мураяманың және т.б. зерттеулері үлкен қызығушылық тудырады.

Кеңес зерттеушілерінен Н.А. Сыромятников «жайық-алтай лингвистикалық қауымдастығы мәселесін шешкенде жапондық бай материалды назардан тыс қалдыруға болмайды. Жеке отбасылар арасындағы ежелгі ортақ сөздерді кейінгі қарыздардан ажырату үшін жапон сөздік қорын қолданған жөн» деп көрсетеді (Сыромятников, 1971). Алтай теориясы тұрғысынан жапон-түркі тіл қатынастары мәселелерін қазақ тілші мамандары да көтерді (Азербает, 1975; Эзербает, 1975).

Бірқатар зерттеушілер кейбір палео-азиаттық тілдерді оралдық тілдер тобына қосуға болады деп есептеді, мысалы, юкагир Angere, 1956; Buda, 1940; Collinder, 1940), чукоттық (лауроветландық) (Ankeria, 1941) және тіпті эскимос тілі (Bergsland, 1959; Sauvageot, 1924) т.б.

Кейбір зерттеушілер алтай тілдерінің лексикасын, морфологиясын және синтаксисін американдық кейбір үндіс тайпаларының тілдерімен салыстыра отырып, олардың арасындағы айтарлықтай ұқсастықтарды анықтады. Мәселен, Б.Феррарио кечуа үндістерінің тілін түркі тілдерімен салыстыра талдай отырып, олардың лексика мен грамматика деңгейлерінде таң қалдыратын ұқсастықты тапты (Ferrario, 1935). Г.Дюмезилдің бір еңбегі де түркі-американ тіл байланыстары тақырыбына арналған. Атап айтқанда, ол түркі тілдеріндегі және кечуа тіліндегі бірден алтыға дейінгі сандарды қоса алғанда біртектілігі туралы айтты, сонымен қатар осы тілдерден дыбыстық және мағыналық ұқсас сөздердің айтарлықтай санын берді (Dunteszil, 1954). С.Викандер түркі тілдері мен майя тілдерінің арасында дыбыстық және мағыналық жағынан ұқсас бірнеше жүздеген сөздерді ашқаны туралы жазды, олардың параллельдері моңғол, тунгус-манчжур және Орталық Азия мен Қиыр Шығыс басқа да тілдерде де кездеседі. Сайып келгенде, ол сонау ертеде майя тілі Алтай қауымының құрамында болған деген тұжырымға келді (Wicander, 1970-1971).

Көптеген тілдер Орал-Алтай тілін осы тілдердің кез келген белгілі бір саласымен салыстыру арқылы жақындады. Мысалы, бір жағынан түркі және моңғол тілдері, екінші жағынан шумер тілдері (Hommel, 1926, 21-22-б.), түркі, моңғол және тунгус-маньчжур және корей тілдері арасында байланыс бар деген болжам жасалды (Ramstedt, 1939, 86-89-б.; 20- 21-б.).

Ғылыми әдебиеттерде орал-алтай және үнді-еуропалық тілдер арасында ежелгі туыстық байланыстар туралы мәлімдемелер бар. Сонымен қатар, кейбір ғалымдар тек оралдық және үнді-еуропалық тілдердің арасындағы туыстық байланысты мойындайды (Collinder, 1934; 1946; 1954; Anderson, 1879; Ramstedt, 1933; 1935), басқалары, алайда, алтай тілдерінің үнді-еуропалық тілдермен туыстық байланыстары туралы күмәнмен жазады (Felden, 1919, 1920; Jensen, 1935; Sinor, 1952). Ақырында, оралдық тілдердің түркі тілдерімен туысқандығын көрсететін орал-түркі теориясы да бар (Nemeth, 1928).

Ю.Немет өзінің соңғы еңбектерінің бірінде орал және түркі тілдері арасындағы бірқатар лексикалық сәйкестіктерді келтіре отырып, бұл мәселеге өз көзқарасын былайша тұжырымдаған: «Бізде орал-түркі тілдік қатынасына қатысты айқын дәлелдер бар. Мұнда шешуші (дауысты дыбыстар мен жалпы синтаксистік элементтердің үндестігін қоспағанда) жоғарыдағы лексикалық сәйкестіктер болып табылады. Орал-түркі тілдерінің моңғол-тунгус тілдерімен байланысы туралы мәселе бұлай емес. Бұл жерде қазіргі кезде негізгі дәлел – түпнұсқа сөздіктегі сәйкестік жоқ. Менің ойымша, бұл тілдердің қарым-қатынасы өте ықтимал, бірақ айқын емес. Түпнұсқа лексикалық сәйкестіктерді табудың мүмкін болмау себебі, әзірге мүлде беймәлім болған тарихқа дейінгі процестердің салдарынан моңғол және әсіресе маньчжур тілдері хронологиялық және географиялық тұрғыдан басқа тілдерден оқшауланып қалуында болса керек» (Немет, 1963).

Кейбір зерттеушілер тунгус-маньчжур тілдерін фин-угор және самойед тілдерімен тығыз байланыстырады, маньчжур тілін соңғы жапон тілі арасындағы дәнекер ретінде қарастырады. Бұл ұстанымды жақтаушы неміс шығыстанушысы Г.Винклер орал-алтай қауымын екі тең емес топқа бөлді: 1) түркі-моңғол 2) фин-угор-самойед-тунгус-маньчжур-жапон (Winkler, 1924) бірақ бұл көзқарасты ешкім қолдамады.

Осылайша, XX ғасырдың ортасына қарай алтай (рес. орал-алтай) лингвистикалық қауымдастығының шекарасы шын мәнінде солтүстік-батыста Скандинавиядан оңтүстік-шығыста Жапон аралдарына дейін және оңтүстік-батыста Кіші Азиядан солтүстік-шығыста Чукотка түбегіне қарай жылжыды. Алайда, алтай тіл әлемінің шекарасын кеңейтуге ұмтылу әрқашан таза ғылыми уәждер мен пайымдауларға негізделмегенін айта кеткен жөн.

Протоалтай тілдік қауымдастығы мен оның сыртқы әлеммен байланысына қатысты зерттеулерде, бәлкім, ежелгі қытай тілінің алтай тіл әлеміне, негізінен, түркілерге әсерін анықтауда (шамасы, біршама

кеш) ғана елеулі прогреске қол жеткізілді. Осы деректерге байланысты алтай ата қонысының шығыс (орталық азиялық) локализация теориясы тұжырымдалған (Schmidt, 1928; Ramstedt, 1935).

Екінші жағынан, өткен ғасырдың басында-ақ венгр ғалымы Б.Мункачи протоалтай тілінің Таяу Шығыс аймақтарымен байланыстарына назар аударды (Munkacsı, 1904); Жеке алтай тілдеріне өте шалғай дәуірлерде еніп кеткен бұл аймақтардағы көне лексикалық сөздер Х. Шёлда (Skold, 1926), К.Г. Менгеса (Menges, 1953) және т.б.еңбектерінде қарастырылады.

Орал-алтай теориясының дамуының алғашқы кезеңдерінде орал және алтай тілдерінің генетикалық байланыстары мәселелерімен айналысқан ғалымдардың көпшілігі бұл тілдердің қарым-қатынасын әрбір жеке топ ішінде ғана емес, сонымен қатар урал (фин-угор, самойед) және алтай (түркі, моңғол) және тунгус-маньчжур тілдерінің де туыстық қатынасын табанды жақтаушылар болды. Алайда, кейінірек репрезентативті эмпирикалық материалдың жинақталуына және салыстырмалы тарихи зерттеу әдістемесінің жетілдірілуіне байланысты мамандардың пікірлері көбірек алшақтады. Қазіргі уақытта тілдердің туысқандығы тек орал қауымында ғана дәлелденген.

Тіл мамандары бұрынғы талдау әдістерінен бірден бас тартып, алтайтануның дамуының осы кезеңінде зерттелетін тілдер шеңберін ақылға қонымды мөлшерге дейін тарылта алмады. Сондықтан бұл кезеңдегі алтайшылардың еңбектерінде фин-угор және басқа да көптеген шетелдік жүйелік тілдерге қатысты ауытқулар жиі кездеседі.

Өртүрлі отбасылардың тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеудің дамуы әрқашан туыстас тілдердің шеңберін кеңейтуге, олардың алыс өткен генетикалық байланысын дәлелдеу үшін тілдердің бір тұқымдастығынан екіншісіне байланыстырушы жіптерді созуға ұмтылумен бірге жүреді. (толығырақ қараңыз (Хелимский, 1984, 31-48-б.).

Бұл, ең алдымен, XIX ғасырда тіл ғалымдарының тарихи даму барысында тілдің кейбір диалектілерінің дербес туыстас тілдерге айналуындағы дивергенция (дифференциация) процесіне ерекше көңіл бөлуімен түсіндіріледі. Осының негізінде Ф.Бопп, Р.Руск және т.б. дивергенция процесінде туындаған туыстас тілдердің тарихын ретроспективті зерттеудің арнайы лингвистикалық әдісін дамытып, кейіннен лингвист ғалымдардың тұтас ұрпақтарына жетілдіре алды. Салыстырмалы-тарихи деп аталатын бұл әдісті орал-алтай тілдерін зерттеушілер де қолға алған.

Қорытынды мен тұжырымдар. Сонымен бірге, XIX ғасырдағы тіл мамандары, атап айтқанда А.Шлейхер, Г.Паулю, Г.Фон дер Габеленц және т.б. тілдердің тарихи дамуында дивергенциямен қатар қарама-қарсы конвергенция немесе тілдердің араласу процесі де әрекет етеді, бірақ оны зерттеудің нақты әдістері болмағандықтан, олар бұл процеске аз әсер етті. Бірақ қандай себеп болса да, лингвистикадағы XIX ғасырдағы тарихшылық толық емес, біржақты болғанын мойындауымыз керек: тек туыстас тілдердің дамуы ортақ дереккөздің алшақтығымен байланысты екені ескерілді және конвергентті даму зерттеушілердің көзқарасынан тыс қалды.

Дәстүрлі бағыттағы алтайшылардың тосқауылдарының бірі – туысқан деп есептелетін тілдердің шеңберін кеңейтуге ұмтылу, дегенмен логика, ең болмағанда, зерттеушілер кейбір екі тілдік топтың қарым-қатынасын айталық, түркі мен моңғол немесе моңғол және тунгус-манчжур нақтылаумен шектелуі керек деп болжайды. Алайда, XIX ғасырдағы алтайшылар сол кезде іс жүзінде мүмкін болмаған тапсырманы - барлық алтай (рес. орал-алтай және одан да кең) тілдердің байланысын, қазіргі алтайтану ғылымында бұл үшін қажетті әлдеқайда толық деректік және деректік база бар болса да, қазіргі уақытта да біржақты шешу қиын міндетін алды.

Орал-алтай немесе алтай тілдерінің постуляциялық байланысын растау үшін бұрын қолданылып, қазір қолданылып жүрген нақты тілдік белгілерге келсек, бұл жағынан мамандар арасында бірлік жоқ екенін айта кеткен жөн. Алайда олардың көпшілігі мыналарды орал-алтай тілдерінің біріктіруші белгілері деп санайды.

Фонетика саласында: 1) дауысты дыбыс үндестігі, немесе дауыс үндестігі; 2) дауыссыз дыбыстарды ассимиляциялаудың жалпы заңдылықтары; 3) сөз түбіріндегі дауыссыз дыбыстардың тұрақтылығы; 4) сөздің басында бір дауыссыз дыбыстың болуы немесе сөздің басында (сонымен қатар көбінесе соңында) дауыссыз дыбыстардың сабақтастығын алып тастау; 5) сараланған лексикалық мағынасы бар сингармониялық параллелизмдердің болуы; 6) анықтамадағы сөз тіркестеріндегі негізгі екпін.

Морфология саласында: 1) сөзжасам мен флексиядағы аффикстердің агглютинациясының басым артықшылығы; 2) көсемшенің орнына септік жалғауларының болуы; 3) баптардың болмауы; 4) грамматикалық жақ категориясының болмауы; 5) тиесілілік санатының болуы; 6) салыстырмалы дәрежені қалыптастырудағы бастапқы жағдайы бар конструкциялар; 7)

құрылысты басқа тілдердегі "бар болу" етістігімен алмастыратын септік жалғауы; 8) септік жалғауы; 9) есімдерге бір қосымшалардың жекеше және көпше жалғауы; 10) етістік формаларын жасауға арналған аффикстердің көптігі; 11) сұрақтың агглютинативті бөлігінің болуы; 12) жекеше түрде көптік тұлғаның идеясын беру; 13) тұлғалы есімдіктердің демонстративті сөздермен генетикалық байланысы; 14) анықталмаған, немесе негізгі регистрдің атқаратын қызметтерінің әртүрлілігі.

Синтаксис саласында: 1) синтагманың анықтауыш және толықтауыш мүшелерінің анықталып, толықтауыштарының алдындағы орны; 2) анықталатын санмен санның сәйкес келмеуі; 3) сұраулы бөлшектермен сұраулы конструкцияларды тіркеу; 4) бағыныңқы сөйлемдерді масдар, септік және етістікті сөз тіркестерімен ауыстыру; 5) нысанды септік жалғауы бойынша логикалық таңдау; 6) заттық мағыналы зат есімдерді морфологиялық безендірусіз анықтама ретінде қолдану; 7) анықтама қызметін атқаратын сан есімдер мен сын есімдердің өзгермейтіндігі.

Алайда, орал-алтай тілдерінің көпшілігіне тән осы және басқа да белгілердің барлығы фин-угор, самоед, түркі, моңғол, тунгус-манчжур және басқа да тілдердің типологиялық ұқсастығын ғана көрсететінін атап өткен жөн (Баскаков, 1981: 30-31) және олардың болжалды генетикалық байланысын дәлелдеу үшін анық жеткіліксіз және маңызды емес.

Орал-алтай гипотезасының кейбір жақтаушылары, мысалы, Ю.Немет (Nemeth, 1973), Б. Коллиндер (Collinder, 1947; 1948), М. Рясанен (Rasanen, 1965; 1968) және басқалары орал және алтай тілдерінен 300-ге жуық жалпы лексикалық салыстыруларды келтіреді, бірақ жақынырақ танысқанда олар кездейсоқ сәйкестіктер немесе, ең жақсысы, ежелгі сөздер болып шығады. Осылайша орал-алтайтану бірте-бірте дербес екі пәнге – оралтану және алтайтануға ыдырайды.

Әдебиеттер

Abel-Remusat. (1820) *Recherches sur les langues tartares, ou Memoires sur differents point de la grammaire et de la litterature des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibetains.* – Paris: - Т. 1.

Азербайбаев Э.Г. (1982) *Вопросы японско-тюркских языковых связей (сравнительное фонетико-лексическое исследование с использованием электронной вычислительной машины и приложением данных монгольских, тунгусо-маньчжурских и корейского языков)* / Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., -25 е.

- Баскаков Н.А. (1981) *Алтайская семья языков и ее изучение*. - М.: Наука, 135 с.
- Benzing J. (1953) Remarques sur les langues tounghouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques" // *Ural-Altäische Jahrbücher*. - Wiesbaden, - Vol. XXV. - N 1-2. - pp. 109-118.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. (1984) *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. - Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, - Ч. 1-Й. - XCVI+ 1328 с.
- Clauson G. (1960) *Turk, Mongol, Tungus//Asia Major. New Series*. - London, - Vol.VIII. - № 5.105-123.
- Doerfer, G. (1981). Temel sözcükler ve altay dilleri sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 28-29 (1980-1981) , 1-16
- Dilâçar A. (1964) *Türk Diline Genel Bir Bakış*. – Ankara. 264 s.
- Дельбрюк Б. (1904) *Введение в изучение языка*. - СПб.
- Duntezil G. (1954) Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc // *Studia Linguistica*. -Vol. VIII. -№ 1. 1-15.
- Иллич-Свитыч В.М. (2003) *Опыт сравнения ностратических языков: (Семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): Введение. Сравнительный словарь*. -М.
- Castren M.A. (1857) *Ethnologische Vorlesungen tiber die altaischen Volker nebst samojedischen Marchen und tatarischen Heldensagen // Nordische Reise und Forschungen*. - SPb., - Bd. IV.
- Насилов Д.М. (1978) Взгляды акад. Ф.И. Видемана и проф. М.П. Веске на урало-алтайскую проблему // *Финно-угорские народы и Восток. Ученые записки Тартуского университета*. - Тарту, - Вып. 455.
- Насилов Д.М. (1978) Об алтайской общности: (К истории проблемы) // *Тюркологический сборник: 1974*. - М. С. 90-108.
- Насилов Д.М. (1977) Из истории алтаистики // *Советская тюркология*. - Баку, -№ 3. С. 77-93.
- Насилов (1981) Алтаистика XIX в. // *Тюркологический сборник - 1977*. - М. С. 150-155.
- Немет Ю. (1963) Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии // *Вопросы языкознания*. - М. № 6.
- Poppe N. (1955) *Introduction to Mongolian comparative studies*. – Helsinki. 300 p.
- Поливанов Е.Д. (1924) К вопросу об общетурецкой долготе гласных // *Бюллетень 1-го Средне-Азиатского гос. ун-та*. – Ташкент. № 6.

- Ramstedt G. J. (1924) Die Verneinung in den altaischen Sprachen. Eine semasiologische Studie // *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*. - Helsingfors, -Bd. 52. S. 196-215.
- Ramstedt G. J. (1935) Über den Ursprung der türkischen Sprache // *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften*. – Helsinki. S. 86-92.
- Ramstedt G. J. (1939) A Korean Grammar // *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*. - Helsinki, - Vol. 82. - IV +200 S. См. Рамстедт, 1951 (пер. на рус. яз.)
- Ramstedt G. J. (1952) Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // *Труды Института языкознания АН СССР*. М. -Т. 1. С. 7-57.
- Старостин С.А. (1991) *Алтайская проблема и происхождение японского языка*. - М. Наука. 298 с.
- Starostin S., Dybo A., Mudrak O. (2003) *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. - Leiden; Boston: Brill, - Vol. 1. 858 p. (A - K); Vol. 2. 859-1556. (L - Z); Vol. 3.1557-2096. (Indices)
- Сыромятников Н.А. (1971) *Методика сравнительно-исторического изучения общих морфем в алтайских языках* // Проблема общности алтайских языков.-Д. С.51-64.
- Sinor D. (1963) *Introduction a l'etude de l'Eurasie Centrale*. - Wiesbaden,
- Томсен В. (1938) *История языковедения до конца XIX века*. - М.
- Ferrario B. (1935) *Delia possibili parentela fra le lingue "altaiiche" et alcune Americane*. // *Atti: del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti*. – Roma. 210-223.
- Хелимский Е.А. (1984) *Проблема границ ностратической макросемьи языков* // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. - М., -Ч. 5. С. 38-41.
- Hommel Fr. (1926) *Ethnologie und Geographie des alten Orients*. - Munchen.
- Щербак А.М. (1959) *Огуз-наме. Мухаббат-наме: Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности*. - М.
- Schmidt P. (1928) Etymologische Beitrage // *Journal de la Societe Finno- Ougrienne*. - Helsinki- Bd. XLII. - Hf. 3.
- Schott W. (1836) *Versuch über die Tatarischen Sprachen*. – Berlin.
- Schott W. (1847) *Über des Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* // *Abhandlungen der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*. – Berlin. S. 281-427.
- Schott W. (1849) *Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht*

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ОРАЛ-АЛТАЙ ЖӘНЕ АЛТАЙ ГИПОТЕЗАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

// Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin.

Schott W. (1851) *Über mongolische und indisch-europäische Sprachwurzeln* // Monatsbericht des Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin. S. 99-208.

Witsen N. (1692) *Noord and Oost Tartarye...* - Amsterdam,; Изд. 2-е. - 1705; Изд. 3-е- 1785.

Winkler H. (1924) *Die altaische Sprachen.* - Berlin.

Wicander S. *Maya and Altaic. Is the Maya group of la language related to Altaic family? I* // Ethnos. - 1967. - Vol. 32. 141-148; II // Ethnos. - Stockholm, 1970. - Vol. 35. 80-88; III // *Orientalico Suencana.* - Stockholm, 1970-1971. - Vol. 19-20.186-204.

References

Abel-Remusat. (1820) *Recherches sur les langues tartares, ou Memoires sur differents point de la grammaire et de la litterature des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibetains.* – Paris: - T. 1.

Azerbayev E.G. (1982) *Voprosy yaponsko-tyurkskikh yazykovykh svyazey* (sravnitel'noye fonetiko-leksicheskoye issledovaniye s ispol'zovaniyem elektronnoy vychislitel'noy mashiny i prilozheniyem dannyykh mongol'skikh, tunguso-man'chzhurskikh i koreyskogo yazykov). Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. - M., -25 ye. (in Russian)

Baskakov N.A. (1981) *Altai family of languages and its study.* - M.: Nauka, 135 s.

Benzing J. (1953) *Remarques sur les langues toungouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques"* // *Ural-Altäische Jahrbücher.* - Wiesbaden, - Vol. XXV. - N 1-2. - pp. 109-118.

Gamkrelidze T.V., Ivanov Vyach. Vs. (1984) *Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeytsy: Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskii analiz prayazyka i protokul'tury.* - Tbilisi: Izd-vo Tbilisskogo un-ta, - CH. 1-Y. - XCVI+ 1328 s.

Clauson G. (1960) *Turk, Mongol, Tungus//Asia Major.* New Series. - London, - Vol.VIII. - № 5.105-123.

Doerfer, G. (1981). *Temel sözcükler ve altay dilleri sorunu. Türk Dili Araştırmaları Yılığ* - *Belleten*, 28-29 (1980-1981) , 1-16

Dilâçar A. (1964) *Türk Diline Genel Bir Bakış.* – Ankara. 264 s.

Del'bryuk B. (1904) *Vvedeniye v izucheniye yazyka.* - SPb.

Duntezil G. (1954) *Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc* // *Studia Linguistica.* -Vol. VIII. -№ 1. 1-15.

- Illich-Svitych V.M. (2003) *Opyt sravneniya nostraticheskikh yazykov: (Semitokhamitskiy, kartvel'skiy, indoyevropeyskiy, ural'skiy, dravidiyskiy, altayskiy): Vvedeniye. Sravnitel'nyy slovar'. -M.*
- Castren M.A. (1857) *Ethnologische Vorlesungen tiber die altaischen Volker nebst samojedischen Marchen und tatarischen Heldensagen // Nordische Reise und Forschungen. - SPb., - Bd. IV.*
- Nasilov D.M. (1974) *Ob altayskoy obshchnosti: (K istorii problemy) // Tyurkologicheskiy sbornik: 1974. - M. S. 90-108.*
- Nasilov D.M. (1978) *Vzglyady akad. F.I. Videmana i prof. M.P. Veske na uralo-altayskuyu problemu // Finno-ugorskiye narody i Vostok. Uchenyye zapiski Tartuskogo universiteta. - Tartu, – Vyp. 455.*
- Nasilov D.M. (1977) *Iz istorii altaistiki // Sov. tyurkologiya. - Baku, -№ 3. S. 77-93.*
- Nasilov (1981) *Altaistika XIX v. // Tyurkologicheskiy sbornik - 1977. - M. S. 150-155.*
- Nemet YU. (1963) *Spetsial'nyye problemy tyurkskogo yazykoznaniya v Vengrii [Special problems of Turkic linguistics in Hungary]// Voprosy yazykoznaniya. - M. № 6.*
- Poppe N. (1955) *Introduction to Mongolian comparative studies. – Helsinki. 300 p.*
- Polivanov Ye.D. (1924) *K voprosu ob obshchetyuretskoy dolgote glasnykh // Byulleten' 1 -go Sredne-Aziatskogo gos. un-ta. – Tashkent. № 6.*
- Ramstedt G. J. (1924) *Die Verneinung in den altaischen Sprachen. Eine semasiologische Studie // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. - Helsingfors, -Bd. 52. S. 196-215.*
- Ramstedt G. J. (1935) *Über den Ursprung der türkischen Sprache // Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. – Helsinki. S. 86-92.*
- Ramstedt G. J. (1939) *A Korean Grammar // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. - Helsinki, - Vol. 82. - IV +200 S. См. Рамстедт, 1951 (пер. на рус. яз.)*
- Ramstedt G. J. (1952) *Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. М. -Т. 1. С. 7-57.*
- Starostin S.A. (1991) *Altayskaya problema i proiskhozhdeniye yaponskogo yazyka. [The Altai problem and the origin of the Japanese language]. - M. Nauka. 298 s.*
- Starostin S., Dybo A., Mudrak O. (2003) *Etymological Dictionary of the Altaic Languages. - Leiden; Boston: Brill, - Vol. 1. 858 p. (A - K); Vol. 2. 859-1556. (L - Z); Vol. 3.1557-2096. (Indices)*

- Syromyatnikov N.A. (1971) *Metodika sravnitel'no-istoricheskogo izucheniya obshchikh morfem v altayskikh yazykakh* // Problema obshchnosti altayskikh yazykov. -D. S.51-64.
- Sinor D. (1963) *Introduction a l'etude de l'Eurasie Centrale*. - Wiesbaden,
- Tomsen V. (1938) *Istoriya yazykovedeniya do kontsa XIX veka*. - M.
- Ferrario B. (1935) *Delia possibili parentela fra le lingue "altaiche" et alcune Americane*. // Atti: del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti. – Roma. 210-223.
- Khelimskiy E.A. (1984) *Problema granits nostraticheskoy makrosem'i yazykov* // Lingvisticheskaya rekonstruktsiya i drevneyshaya istoriya Vostoka. - M., -CH. 5. S. 38-41.
- Hommel Fr. (1926) *Ethnologie und Geographie des alten Orients*. - Munchen.
- Shcherbak A.M. (1959) *Oguz-name. Mukhabbat-name: Pamyatniki drevneyugurskoy i starouzbekskoy pis'mennosti*. - M.
- Schmidt P. (1928) Etymologische Beiträge // *Journal de la Societe Finno- Ougrienne*. - Helsinki- Bd. XLII. - Hf. 3.
- Schott W. (1836) *Versuch uber die Tatarischen Sprachen*. – Berlin.
- Schott W. (1847) *Über des Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* // Abhandlungen der Konigl. Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin. S. 281-427.
- Schott W. (1849) *Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin.
- Schott W. (1851) *Über mongolische und indisch-europäische Sprachwurzeln* // Monatsbericht des Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin. S. 99-208.
- Witsen N. (1692) *Noord and Oost Tartarye...* - Amsterdam,; Изд. 2-е. - 1705; Изд. 3-е- 1785.
- Winkler H. (1924) *Die altaische Sprachen*. - Berlin.
- Wicander S. *Maya and Altaic. Is the Maya group of la language related to Altaic family?* I // Ethnos. - 1967. - Vol. 32. 141-148; II // Ethnos. - Stockholm, 1970. - Vol. 35. 80-88; III // *Orientalico Suencana*. - Stockholm, 1970-1971. - Vol. 19-20.186-204.

Öz: Makale, Altay dillerinin karmaşık ve karmaşık ortaklığı sorunuyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan Kazakça-Moğolca ve daha genel

olarak Türk-Moğolca dil paralellikleri sorununu incelemektedir. Türkçe-Moğolca sözcük yakınlıkları Ural-Altay ve Altay teorileri doğrultusunda uzun süredir çalışıldığından, bu çalışmanın konusu Ural-Altay ve Altay hipotezlerinin oluşum ve gelişim tarihinin oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir. dilbilimde. Klasik Altay teorisi öncelikle Türk-Çuvaş-Moğol dil yakınlaşmalarına dayandığı için bu durum daha da anlamlıdır; bu sayede geleneksel Altay çalışmaları Çuvaş diline standart Türk ve Moğol dilleri arasında geçiş veya bağlantı bağı statüsü verir.

Doğası gereği genel bir bakış niteliğinde olan bu eserler, Altay araştırmalarının gelişim tarihini bir bütün olarak izlememize olanak tanıyan oldukça eksiksiz ve değerli bilgiler içermektedir. Ayrıca, her çalışmanın içeriğinin özetini sağlayan ilgili özetlerle birlikte bilimsel literatür hakkında önemli bilgiler içerirler.

Tarihsel dilbilimcilerin etnolingüogenez sorunlarını incelerken karşılaştırmalı tarihsel dilbilimin verilerine dikkat etmesi gerekir. Dil kaynaklarının kapsamlı bir karşılaştırmalı çalışmasının bilimsel temelli sonuçlara yol açtığı ancak bu temelde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altay çalışmaları, Türkoloji, Türk-Moğol, Ural-Altay, Tunguz-Mançu, Türk dilleri, dil ilişkileri

(ZHANSEIT TUÏMEBAYEV. DİLBİLİMDE URAL-ALTAY VE ALTAY HIPOTEZLERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİNİN TARİHİ)

Аннотация: В статье рассматривается проблема казахско-монгольских и, шире, тюркско-монгольских языковых параллелей неразрывно связана со сложной и запутанной проблемой общности алтайских языков. Поскольку тюркско-монгольские лексические схождения в течение длительного времени изучались в русле урало-алтайской и алтайской теорий, тема данной работы требует довольно подробного обзора истории становления и развития урало-алтайской и алтайской гипотез в языкознании. Это тем более актуально, что классическая алтайская теория прежде всего зиждется на тюркско-чувашско-монгольских языковых схождениях, благодаря которым традиционная алтаистика придает чувашскому языку статус переходного или связующего звена между стандартными тюркскими и монгольскими языками.

В этих обзорных по своему характеру трудах опубликованы достаточно полные и ценные сведения, позволяющие проследить историю развития алтаистики в целом. В них также содержатся важные сведения о специальной научной литературе с соответствующими аннотациями, дающими краткие сведения о содержании каждого исследования.

При изучении проблем этнолингвогенеза лингвистами-историками необходимо обращать внимание на данные сравнительно-исторического языкознания. Только на этой основе показано, что комплексное сравнительное исследование языковых источников приводит к научно-обоснованным результатам.

Ключевые слова: алтаистика, тюркология, тюркско-монгольский, урало-алтайской, тунгусо-маньчжурский, тюркские языки, языковые контакты

(Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УРАЛО-АЛТАЙСКОЙ И АЛТАЙСКОЙ ГИПОТЕЗ В ЯЗЫКОЗНАНИИ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Gerard CLAUSON

(Çevirmen Kutluay ERK - Dr., Bağımsız Araştırmacı, İzmir, Türkiye
(kutluay.erk@windowslive.com) <https://orcid.org/0000-0001-5095-7888>)

**TÜRK VE MOĞOL ATLARI İLE ATLARIN KULLANIMI -
ETİMOLOJİK BİR ÇALIŞMA***

Öz: Makalede Türkler ve Moğollar arasında atçılık, hayvancılık, binicilik ve yük taşımacılığına dair etimolojik kanıtlar ele alınmıştır. Türklerin ve Moğolların atlar, at türleri ve diğer ilgili konular hakkındaki söz varlığı gösterilmiş ve bu söz varlığının Farsça ya da Arapça kökenli olanları belirtilmiştir. Orta Çağ'dan itibaren Türkçe ile Moğolca arasında gerçekleşen kelime alışverişi tarihî metinlerden örneklerle açıklanmıştır. Türklerin ve Moğolların İç Asya'daki komşusu Çinlerle olan etkileşimlerine atçılık ve taşımacılık cephesinden bakılmıştır. Koşum takımı ve at teçhizatı konusunda delil olabilecek veriler toplanmıştır. Elde edilen veriler ile arkeolojik araştırmaların örtüşüp örtüşmediği tartışılmıştır. Başlıca olarak at, kısrak, iğdiş edilmiş hayvan, eyer, gem, yular, dizgin, üzengi, kolan vs. anlamlarına gelen terimler incelenmiştir. Türkler ile Moğollar (ve bazen Farslar) arasındaki kelime alışverişine bakılarak söz konusu teknolojinin ve o teknolojiyi tanımlayan kelimenin öğrenme yönü tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre hem Türklerin hem de Moğolların atları kendi başlarına, birbirlerinden ya da üçüncü bir taraftan yardım almaksızın evcilleştirdikleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Moğollar, atçılık, taşımacılık, söz varlığı

Gerard CLAUSON

(Translated by Kutluay ERK - Dr., Independent Researcher, Izmir, Turkey
(kutluay.erk@windowslive.com) <https://orcid.org/0000-0001-5095-7888>)

**TURKISH AND MONGOLIAN HORSES AND USE OF HORSES-AN
ETYMOLOGICAL STUDY**

Abstract: In the article, etymological evidence regarding horse breeding, animal husbandry, riding, and cargo transportation between Turks and

*“Gerard Clauson, Turkish And Mongolian Horses And Use Of Horses, An Etymological Study, Central Asiatic Journal Vol. 10, No. 3/4, Proceedings Of The VIIth Meeting Of The Permanent International Altaistic Conference: 29 Augustus-3 September 1964 (December 1965), pp. 161-166” deki İngilizce aslından tercüme edilmiştir.

Geliş Tarihi: 1 Kasım 2023 – Kabul Tarihi: 6 Aralık 2023

Date of Arrival: 1 November 2023– Date of Acceptance: 6 December 2023

Келген күні: 1 қараша 2023 ж. – Қабылданған күні: 6 желтоқсан 2023 ж.

Поступило в редакцию: 1 ноября 2023 г. – Принято в номер: 6 декабря 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1384787

Mongols is discussed. The vocabulary of the Turks and Mongols about horses, horse species, and other related subjects is shown, and the Persian or Arabic origin of this vocabulary is stated. The word exchange between Turkish and Mongolian since the Middle Ages is explained with examples from historical texts. The interactions of Turks and Mongols with their neighbors in Inner Asia, China, were examined from the perspective of horsemanship and transportation. Data that could be evidence on a harness and horse equipment were collected. It has been discussed whether the obtained data match the archaeological research. Mainly horse, mare, gelded animal, saddle, bit, halter, bridle, stirrup, girth, etc. Terms with their meanings were examined. By looking at the word exchange between Turks and Mongols (and sometimes Persians), an attempt was made to determine the learning aspect of the technology in question and the word that defines that technology. Accordingly, it was concluded that both Turks and Mongols domesticated horses on their own, without any help from each other or a third party.

Keywords: Turks, Mongols, horsemanship, transportation, vocabulary

Bu makaledeki amacım Türkler ve Moğollar ile atlar arasındaki ilişkiye dair etimolojik kanıtları sunmaktır. Bu çalışmanın tamamen etimolojik olduğunu vurgulamalıyım. Atlarla ilgili referanslar bulmak ve böylece tarihsel kullanıma dair referanslardan oluşan bir külliyat oluşturmak için ilk metinleri araştırmadım. Etimolojik kanıtlar kendi ayakları üzerinde durabilir ve bazı açılardan ilk metinlerdeki atlara yapılan yetersiz göndermelerden daha değerlidir. Bunu sunarken bir çekinceyi de belirtmeliyim. Artık herhangi bir Türkçe kelimenin alıntı olup olmadığını ve genellikle tanıklandığı en erken tarihi, biraz kendime güvenerek belirtebilecek durumdayken Moğolca konusunda aynı durumda değilim. Dile ilişkin bilgim daha az ve bana yardımcı olacak tarihî bir sözlük yok.

Sanırım günümüzde tartışılmakta olan konuyla ilgili herhangi bir dildeki kelimelerin dikkatli bir analizinin, söz konusu unsurların ve fikirlerin o dili konuşan insanlara özgü olup olmadığını veya bu unsurların farklı bir dili konuşan başka insanlardan edinilip edinilmediğini ortaya çıkaracağı genel olarak kabul edilmektedir. Deneyimler, halkın yabancı bir nesne edindiğinde neredeyse her zaman bu nesnenin yabancı bir isim aldığını göstermektedir. Basit bir örnek vermek gerekirse, portakal artık Asya'daki ana vatanından ya ağaç ya da meyve olarak dünyanın hemen her yerine taşınmış ve neredeyse her yere kendi yerel ismini az çok bozularak taşımıştır.

Böylece, uygun koşullar altında yapılan kelime analizi, bir dilde hayatta kalan en eski metinlerden çok daha geriye giden bu tür konular hakkında kanıtlar sağlayacak ve aynı zamanda daha sonraki dönemler söz konusu olduğunda, yabancı nesnelere ve uygulamaların edinilmesi için yaklaşık bir tarih de sağlayabilecektir.

Tarım ve hayvancılık alanındaki Türkçe ve Moğolca söz varlığının karşılaştırmalı incelenmesi, Moğolların tarla ve bahçe mahsullerinin neredeyse tamamını ve evcilleştirilmiş hayvanlarının çoğunu Türklerden aldıklarını gösterirken, sonraki alanda atın önemli bir istisna oluşturduğunu göstermiştir. Söz varlığı incelemesi, Türklerin ve Moğolların atı birbirlerinden bağımsız olarak ve şüphesiz birbirleriyle tanışmalarından çok önce evcilleştirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Türklerin atlar, at türleri ve diğer ilgili konular hakkında geniş bir yerel söz varlığı vardır. Görebildiğimiz kadarıyla tamamı geriye giden temel kelimeler aşağıdaki gibidir: “at” genellikle *at*, “at sürüsü” (genellikle ama mutlaka değil) *ögür*, “aygır” *adğır*; “kısırak” genellikle *bé*, “henüz doğurmamış bir kısırak” *kısırak*. Bu son kelime, hem insanlar hem de hayvanlar için kullanılan “kısır, gebe kalamayan” anlamına gelen *kisir* kelimesinin küçültme eki almış hali gibi görünmektedir. Orta Çağ’da “kısırak” için kullanılan her iki kelime de anlamlarını biraz değiştirmiştir. *Kısırak* genel olarak “kısırak” için kullanılmış, *bé* ise daha sonra “taylı kısırak” anlamına gelmeye başlamıştır. “tay” için üç kelime vardır: “bir yaşın altında” *kulun*, “bir yaş ve üzeri” *ta:y* ya da *sip*.

At donunun renkleri için *ak* “beyaz” ve *kara* “siyah” ve görünüşe göre sadece atların veya herhangi bir hayvanın kürkü için kullanılan diğer kelimeler gibi bazıları oldukça genel karakterde olan geniş bir kelime yelpazesi vardır. Bu kelimelerden bazılarının tam anlamlarını belirlemek son derece zordur. Her ülkede at yetiştiricilerinin, sözlük derleyicileri de dahil olmak üzere sıradan insanların anlaşılabilir bulduğu, kendilerine ait özel bir dilleri var gibi görünmektedir. Belirli bir Türkçe kelimenin Arapça ve Farsça karşılıklarına sahip olsanız bile, sıradan Arapça ve Farsça sözlüklere güvenmeniz gerekiyorsa, kelimenin tam anlamını keşfetme yolunda aslında çok da uzakta değilsinizdir. Atlara ait olan birkaç teknik terim de vardır; ancak bu sadece atlara ait değildir. Bunlardan sadece ikisini burada topladım: *igdiş* “melez, farklı soylardan ebeveynlerin yavruları” ve *özlük* “bir hükümdarın veya şefin kişisel (ö:z) kullanımı için ayırdığı üstün kalitede bir at” Türk Yazıtları ile Kaşgari’de kullanılan bir kelime.

Bu alanda izini sürebildiğim en eski ödünç kelime, Farsça *axtan* “igdiş etmek” kelimesinin geçmiş zaman pasif partisip şekli olan *axta* “igdiş

edilmiş hayvan” kelimesidir. Bu kelime Moğolcada, Gizli Tarih’te XIII. yüzyıl gibi erken bir tarihte bulunmaktadır. Türkçede ise XV. yüzyıla ait Çağatayca’dan önce bulamadım ve tahminimce Moğollar Farslardan, Türkler ise Moğollardan almıştır. Öyle olsa bile bu tekniği Farslardan öğrenene kadar, ne Türklerin ne de Moğolların atlarını iğdiş ettikleri sonucuna varmak makul görünmektedir. XV. yüzyıla gelindiğinde Çağatayca konuşan Türkler, “iki yaşında” ve “üç yaşında” olanları ifade eden kelimeler de dahil olmak üzere atlarla ilgili pek çok Moğolca kelimeyi ödünç almışlardı; ancak Senglah’a güvenilecekse bu kelimeleri her zaman doğru anlamda kullanmıyorlardı. Sonuç öyle görünüyor ki, Türkler Moğollarla tanışana kadar bu yaş grupları için özel teknik terimlere ihtiyaç duymamışlar ve bizim İngilizcede yaptığımız gibi dolaylıfadelerle yetinmişlerdir.

Moğolların da bu alanda eşit derecede geniş bir yerel söz varlığına sahip olduğu görülmektedir; ancak bu tür sözcüklerden oluşan koleksiyonum eksiktir ve daha bilgili meslektaşlarımın düzeltmelerine açıktır. *Morin* “at”, *adu’un* “bir at sürüsü”, *ge’ün* “kısarak”, *unuyan* “(muhtemelen bir yaşın altındaki) tay”. Tuhaf bir şekilde “aygır” için Türkçeden ödünç alınmış bir kelime olan *aĭ irya*’yı kullanıyorlardı. Bu kelime, Moğollara neredeyse aşılmaz telaffuz zorlukları sunan Türkçe bir kelime olan *adğır*’a olabildiğince yakındı. “iğdiş etme” anlamına gelen *axta* kelimesinden daha önce bahsetmiştim. Hiç şüphe yok ki, atların donları için de aynı derecede geniş bir kelime listeleri vardı; ancak bazı anlaşılmasız nedenlerden dolayı renkler için yerel kelimeleri çok sınırlı sayıdaydı. Hatta özellikle atların donları için kullanılan genel kelimeler bile Türkçeden alınmıştır; mesela Türkçe *bo:z*’dan, *boro* “gri” gibi kelimeler. Bununla birlikte Gizli Tarih’te bir iki teknik terimin de farkına vardım: *da’yan* “iki yaşında”, *eremüg* “kısır (kısarak)” ve *isgel* “birkaç yıldır doğurmamış bir kısarak”.

Atların kullanımına gelince, Türklerin çok erken dönemlerden beri ata bindikleri ve onları yük hayvanı olarak da kullandıkları neredeyse kesindir. İkinci noktada zorluk, yük hayvanlarının at olduğundan emin olamamamızdır. *kölük* “yük hayvanı” kelimesi en erken döneme kadar uzanır. İlk kez Tonyukuk Yazıtı’nın 15. satırında “Oğuzlar Toğla Nehri’nden *ingek kölükin* (inekler ve yük hayvanları ile) geldi.” şeklinde geçmektedir; ancak Kaşgârî *kölük* “üzerine mal yüklenebilen herhangi bir hayvan (Arapça *dābba*)” şeklinde tercüme etmiştir. Dolayısıyla etimoloji, Türklerin atları ve öküz gibi diğer hayvanları ne kadar erken dönemde yük hayvanı olarak kullandıklarını belirlememize yardımcı olamaz.

Binicilik söz konusu olduğunda koşum takımı ve at teçhizatı için geniş bir söz varlığı vardır: *eder* “eyer, semer”, *edrim* “eyer yastığı”, *yaliğ*

“eyer yayı” (aslen “horozun tarağı” anlamına gelen bir kelime), *yüğü:n* “gem, yular”, *ti:n* ve *tizgin* “dizginler” (birincisi muhtemelen “dizginleri yönetme”), *üzengü* “üzengi”, *kola:n* “kolan”, *yula:r* “yular”, *tergü* “bohçaları eyere sabitlemek için kullanılan kayış”, *kişen* “köstek, bukağı”, *öçürgü* “at örtüsü” ve bir dizi başkaları. İşin tuhafı, özellikle “demir gem” anlamına gelen herhangi bir erken kelimeye rastlamadım. Orta Çağ’a ait olarak sınıflandırılmış üç Arapça-Türkçe sözlük, Houtsma (XIII. yüzyıl), İbn-i Muhenna (XIV. yüzyıl) ve El-Kavâninü'l-Külliyeye (XV. yüzyıl) bile, at teçhizatı için bölümler içermesine rağmen “demir gem” için özel bir kelime içermemektedir. Belki de yazarlar, onu sadece dizginlerin (*yüğü:n*) kurucu bir parçası olarak görmüş olabilirler. Bazı modern dillerde varlığını sürdüren iki Orta Çağ (XV. yüzyıl) kelimesi vardır; sadece “ağızlık” anlamına gelen *ağızlık* ve çok tuhaf bir semantik geçmişi olan *su:v* “su” kelimesinden türetilen *suvluk*. Başlangıçta “su kabı, oluk” ve benzeri anlamlara gelmiş olmalıdır. Kaşgâri bunu “havlu” ve “başörtüsü” olarak tercüme etmektedir, yani “suyu silmek için kullanılan şeyler”. Bu da XI. yüzyılda bunun “uç” anlamına gelmediğinin iyi bir olumsuz kanıtıdır; fakat Çağatay dilinde Senglah, suluk kelimesini “su kabı” ve aynı zamanda “at gemi” olarak çevirmektedir. Çağrışım muhtemelen atın salyasını salması ile ilgiliydi. Elbette, at definlerinin bulunduğu Türk mezarlarında, Türklerin erken bir tarihten itibaren demir üzengilerin yanı sıra demir gemlere de sahip olduklarına dair çok sayıda arkeolojik kanıt bulunmaktadır; ancak “gem” için özel bir ismin bulunmaması, Türk dizginlerinin en eski biçiminin demir değil, yalnızca ağızdan geçen bir kayıştan oluştuğunu varsaymamıza neredeyse neden olmaktadır.

Atı çekiş gücü için kullanma sorununa gelince, durum hiç de net değildir. Arabaların ve vagonların en İç Asya’da çok erken dönemlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Örneğin biri Altay’daki Pazırık kurganlarından birinde bulunmuştur ve M.Ö. III yüzyıla tarihlenebilmektedir; ancak bunlar Hint-Avrupalı, muhtemelen İranlı bir kabilenin mezarlarını içermektedir ve Türklere dair hiçbir kanıt sunmamaktadır. Her hâlükârda, bu tür araçların varlığı, tek başına, bunları çekmek için atların kullanıldığına dair bir kanıt değildir. Büyükbaş hayvanlar ya da kuzey ormanlarındaki ren geyikleri tarafından çekilmiş olabilirler.

Çinlilerin eski bir Türk kabilesi olan *kao-ch’ê*’yi “uzun yük arabaları” olarak adlandırdıkları, iddiaya göre mallarını bu araçlarla bir meradan diğerine naklettikleri çok iyi bilinmektedir; ancak bunun yalnızca bir halk etimolojisi olması ve *kao-ch’ê*’nin yalnızca bazı Türkçe isimleri fonetik olarak temsil etme girişimi olması imkânsız değildir. Her hâlükârda

açıklama doğru olsa bile bu, uzun arabaların atlar tarafından çekildiğini kanıtlamaz.

Vagon, araba gibi kelimelerin ilk Türkçe karşılığı *kaḡlı*'dır. Bu kelime, *Türkische Turfantexte* VIII'deki Sanskritçe-Türkçe iki dilli metinlerde Sanskritçe *sakata* “vagon” ve *ratha* “savaş arabası” sözcüklerini tercüme etmek için kullanılan kelimedir. Hsüan- chuang'ın Türkçe tercümesinde, Mahayana'da (Budizm) *yāna* “araç” ifadesinin tercümesinde de bu kelime kullanılmıştır. Bu nedenle *kaḡlı*'nın bir çeşit veya aslında birkaç çeşit araç anlamına geldiğinden şüphe yoktur; ama *kaḡlı* aynı zamanda bir Türk kabilesinin adıdır ve burada tavuk ve yumurtaninkiyile aynı büyüleyici öncelik bilmeceyiyle karşı karşıyayız. Genellikle kabilenin *kaḡlı* olarak adlandırıldığı söylenir; çünkü halkının arabaları vardı ve aslında bu kabileyi Çinlilerin “uzun arabalar” olarak adlandırdıkları kabileyile özdeşleştirmek bu nedenle revaçtadır; ancak arabalara *kaḡlı* denildiğini düşünmek de bana aynı derecede mümkün görünüyor: çünkü bu kullanışlı araçların kullanımını Hint-Avrupalı komşularından öğrenen ve diğer Türklerle tanıştıran *Kaḡlı* kabilesiydi. *kaḡlı* kelimesi Orta Çağ'da neredeyse yok olmuş olmasına rağmen, bazı kuzeydoğu, güney Sibiryada dillerinde çarpık *kaḡa* biçimiyle hâlâ varlığını sürdürmektedir. *kaḡa*'nın en eski örneği, Bibliothéque Nationale'deki XIII. yüzyıl Oğuz-Nâme metnindedir ve burada *kaḡlı* isminin “araba sahibi olmak” anlamına geldiğini açıklamak için yapılan yanlış bir etimolojiden (bu metinde bunlardan çok var) kaynaklandığı görülmektedir; ancak isim, *-liḡ* iyelik ekinin son gırtlak şeklini kaybedip *-lı* haline geldiği en erken tarihten çok daha önce bu biçimde kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu etimolojinin anlamsız olduğuaçıktır.

Az önce bahsettiğimiz diller dışında *kaḡlı*'nın yerini hemen hemen her yerde *araba* kelimesi almıştır. Bu ilk olarak XV. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve yerel bir kelime değildir. Senglah'taki Arapça *'arrada* kelimesinin tahrif edilmiş hali olduğu yönündeki ifade, özellikle de Osmanlıca gibi bazı dillerde bu kelimenin baş harfinin 'ayn ile yazılması nedeniyle tamamen makuldür.

Arabaların parçaları için erken döneme ait sözcükler bulmakta büyük zorluk yaşadım. Budist Uygurcada “tekerlek” *tilgen*'dir; ancak bu kelime aynı zamanda “güneş diski” için de kullanılır. Dolayısıyla spesifik olarak “tekerlek” olmadığı açıktır. Daha sonraki herhangi bir dilde izlenemez. Başka erken dönem sözcükler de mevcut olabilir; ancak bunlarla ilgili notlarım yok ve daha önce bahsedilen Orta Çağ'a ait sınıflandırılmış sözlüklerde araç parçalarının listesi de yoktur. Modern dillerdeki “tekerlek, jant teli, aks, şaft” ve benzeri şeyler için kullanılan kelimeler, en azından bu anlamlarda eski kelimeler değildir ve çoğu, yalnızca sınırlı bir dil

aralığında bulunmaktadır. Bazıları ödünç alınan kelimelerdir; örneğin “tekerlek parmağı” için oldukça yaygın bir kelime olan *kegey* ve benzeri Moğolcadır. Birçok yanlış anlaşılmaya yol açan başka bir kelime de *ariş* “arabanın şaftı”dır. Bunun Moğolca eş anlamlı *aral* kelimesiyle aynı kökenden gelen çok eski bir kelime olduğu ve çok eski bir kelime olmasına bağlı olarak denklemin fonetik olarak kusursuz olacağı iddia edilmektedir; ancak öyle değildir. Bunun en eski izine Pavet de Courteille’in Çağatay sözlüğünde alıntılanan Ebu’l-Gazi’de (XVII. yüzyıl) rastlanmaktadır. *ariş* olabilecek ama *eriş* olma ihtimali daha yüksek olan bir erken kelime var. *arğaç* “atki” kelimesinin aksine sadece “tezgahtaki çözü” anlamına gelmektedir. *ariş* “şaft”, *araba* sözcüğünde olduğu gibi, baş harfi ‘ayn olan Arapça ‘*ariş* sözcüğünden ibarettir.

Moğolların da koşum takımı ve at teçhizatı konusunda Türkler kadar geniş bir yerel söz varlığına sahip olduklarına şüphe yoktur; ancak ben bunun birkaç kelimesinden fazlasını toplamadım. Yük taşımacılığı söz konusu olduğunda, özellikle “bir yük (binicilik değil) eyeri” anlamına gelen bir *ingirçay* kelimesi vardır ve Gizli Tarih’te kullanıldığı bağlamlar, bunun bir ata yüklendiğini göstermektedir. Dolayısıyla, XIII. yüzyılda Moğolların yük taşımacılığı için atları kullandıkları açık görünmektedir; ancak bu tarih, bizim için erişilebilen en eskisi olmasına rağmen, onların tarihinde erken değildir.

Binicilik söz konusu olduğunda topladığım temel kelimeler şunlardır: *eme’el* “semer, eyer”, *qaça’ay* ve *čilbur* “yular”, *ĵ ilo’a* ve *qada’ar* “dizgin”, *dörö’e* “üzengi”, *ĵ a’uĵ ay/ĵ oj ay* ve *amayay* “gem”. Sonuncusu yalnızca “ağızlıktır” ve modern olabilir. Diğerleri XII. yüzyıla ya da en azından XIV. yüzyıla (*Hua-I i-yü*) kadar uzanır. Dolayısıyla Moğollar Türklerden biraz daha önce “gem” için belirli bir kelimeye sahip olmuş olabilirler; ancak eğer varsa ne kadar erken olduğunu söyleyemeyiz.

Çekiş açısından bakıldığında biz de, Türklerin durumunda olduğu gibi aynı ikilemeyiz. Taşıtlar ve taşıt parçaları için daha iyi bir yerel teknik terim koleksiyonu mevcuttur; ancak bunları çizmek için kullanılan hayvan türlerine ilişkin etimolojik bir kanıt yoktur.

Hua-I i-yü’de listelenen kelimelerin hepsi yereldir. *tergen* “vagon veya araba”, *gürdün* “teker”, *kekesün* “tekerlek parmağı”, *bulu* “göbek”, *mö’er* “jant”, *aral* “şaft”. İlk üçü Gizli Tarih’te yer almaktadır ve hepsi modern Moğolcada varlığını sürdürmektedir.

Özetlemek gerekirse, Orta Çağ’da ve günümüzde Türkçe ile Moğolca arasında sık sık yaşanan, Tuvacanın Moğolca alıntı sözcüklerle dolmasına yol açan kelime alışverişini hesaba katmazsak, topladığım bu iki

kelime grubu, özellikle bahsedilen birkaç istisna dışında, gerektiği gibi, tamamen farklıdır. Aslına bakılırsa, daha da ileri giderek onların tamamen müstakil olduklarını söyleyebiliriz. Kesin bir görüş ifade etme konusunda pek yetkin olmasam da, bana öyle geliyor ki, her iki listede de kökeni itibarıyla Hint-Avrupa veya Çin-Tibet'e benzeyen tek bir kelime yoktur. Morfolojik olarak Türkçe kelimeler iyi Türkçeye, Moğolca kelimeler ise iyi Moğolcaya benziyor. Sonuç olarak, hem Türkler hem de Moğollar atları kendi başlarına ve birbirlerinden veya üçüncü bir yerden yardım almadan evcilleştirmişlerdir.

Аңдатпа: Мақалада жылқы шаруашылығы, мал шаруашылығы, атқа міну және жүк тасымалы салаларына қатысты этимологиялық аспектілер түркі және моңғол мәдениеттерінің өзара әрекеттестігі контекстінде қарастырылады. Талдау барысында парсы немесе араб тілдерінен енген кейбір терминдердің шығу тегін анықтай отырып, жылқы тақырыбына, олардың тұқымдарына, сондай-ақ түркі және моңғол тілдерінің лексикасындағы сабақтас элементтерге қатысты лексикалық белгілер берілген. Түркі және моңғол тілдерінің лексикалық алмасуына шолу жасалды, орта ғасырлардағы тарихи мәтіндер арқылы суреттеледі. Мақалада түркілер мен моңғолдардың Ішкі Азия мен Қытайдағы көршілес қауымдармен қарым-қатынасы, атқа міну және тасымалдау аспектілеріне баса назар аударылады. Жиналған деректер, соның ішінде жылқылардың әбзелдері туралы мәліметтер келтіріліп, олардың археологиялық олжаға сәйкестігі талқыланады. Жылқыға, биеге, піштірілген малға қатысты терминдер, сондай-ақ ер-тоқым, тай, тұлпар, шылау, үзенгі, белбеу, т.б. терминдер мағыналарымен қарастырылды. Қарастырылып отырған технологияның тәрбиелік аспектісін және соған сәйкес терминді анықтау мақсатында түркі және моңғол терминдерінің арақатынасын, кейде парсы лексикасының қатысуымен анықтау әрекеті жасалды. Қорыта келгенде, түркілер де, моңғолдар да жылқыны қолға үйретуде сыртқы тараптардың араласуынсыз, өз бетінше қолға үйреткен деген қорытынды шығады.

Кілт сөздер: Түріктер, моңғолдар, атқа міну, тасымалдау, сөздік

(Джерард КЛАУСОН. ТҮРКІ ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ АТАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ)

Аннотация: В представленной статье рассматриваются этимологические аспекты, связанные с областями коневодства, животноводства, верховой езды и грузоперевозок в контексте

взаимодействия тюркских и монгольских культур. В ходе анализа представлены лексические особенности, относящиеся к тематике лошадей, их пород, а также сопутствующих предметов в лексиконах тюркских и монгольских языков, при этом выявляется происхождение определенных терминов из персидского или арабского языков. Совершен обзор лексического обмена между тюркским и монгольским языками, иллюстрированный историческими текстами периода средневековья. В рамках статьи рассмотрены взаимодействия тюрков и монголов с соседними общностями в Внутренней Азии и Китае, с акцентом на аспекты верховой езды и транспортировки. Предоставлены собранные данные, включающие информацию о снаряжении и упряжи для лошадей, и осуществлено обсуждение их соответствия археологическим находкам. Анализированы термины, связанные с лошадьми, кобылами, кастрированными животными, а также седло, удила, недоуздок, уздечка, стремя, подпруга и т. д. В целях определения образовательного аспекта рассматриваемой технологии и соответствующего термина была предпринята попытка выявления взаимосвязи между тюркскими и монгольскими терминами, иногда с участием персидской лексики. В заключение отмечается вывод о том, что как тюрки, так и монголы проявили самостоятельность в процессе одомашнивания лошадей, без вмешательства внешних сторон или взаимной поддержки.

Ключевые слова: Тюрки, монголы, верховая езда, транспорт, лексика

(Джерард КЛАУСОН. ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ, СВЯЗАННОЕ С НАЗВАНИЕМ ЛОШАДИ У ТЮРКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Gerard Clauson (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің «Тұран» баспаханасы

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Көркемдеуші редактор Ж.Явуз
Ағылшын тілі редакторы Ж.Явуз
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы Б. Ертаева

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-
house "Turan"

Grafik-Tasarım: C. Yavuz
İngilizce Tercüme: C. Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme: B. Ertayeva

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп
басуға болмайды.

Басуға 28.12.2023 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырмы 630.